

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԳՁԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԳՁԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

21 ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՆԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՄԻՍԻԱՆԻ ԳԱՄԲԱՐԱՆԸ

(Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես)

300 (1/17 925)
200 28

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ԱՄՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԻՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐԽԵՕԼՈԳԻՇԵՍԿԻԷ ՔԱՄԱՏԻՔԻ ԱՐՄԵՆԻԱ
ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԿՐԻՏԻԿԱԿԱՆ ԿՐԻՏԻՔԻ ԱՐՄԵՆԻԱ

ՀՈՐԵՐ ԿՄԱՏՐՈՒ
15

ԳՐՈՒՄԸՆԱ ՏԻՏԻԱՆԱ
(ՎԵՐԱԿԱՆՈՎՈՒՄԻՆ 18 20 11.2)

ՄԵԿՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՐԽԵՕԼՈԳԻՇԵՍԿԻ ԿՐԻՏԻՔԻ ԱՐՄԵՆԻԱ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
(ԱՐԽԵՕԼՈԳԻՇԻՔԻ ԿՐԻՏԻՔԻ ԱՐՄԵՆԻԱ)
THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND
SPECIMENS OF ARMENIA

21

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

THE SCIENCE CENTER
SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

ՀՀ գիտությունների ազգային սպորտսիստեմի
ՀԱՅԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՊԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

21

ԺՈՐԵՍ ԽԱՇԱՏՐՅԱՆ

ՍԻՍԻԱՆԻ ԴԱՄԲԱՐԱՆԸ

(Մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես)

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ՉԳԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
2009

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМЕНИИ

21

ЖОРЕС ХАЧАТРЯН

ГРОБНИЦА СИСИАНА

(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА I В. ДО Н. Э.)

Ереван

Издательство "Гитутюн" НАН РА
2009

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND
SPECIMENS OF ARMENIA

21

ZHORES KHACHATRYAN

THE TOMB OF SISIAN

(SECOND HALF OF THE 1st CENTURY B.C.)

Yerevan

NAS RA "Gitutyun" Publishing House
2009

ՀՏԴ 941(479. 25): 902/ 904

ՊՄԴ 63.3(2 Յ) +63.4

և - 282

Փիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմական գիտությունների բեկնածու
Ի.Ա.Կարապետյան

Գրախոսներ՝ պատմական գիտությունների
բեկնածուներ Ե. Գ. Հակոբյան, Ա. Ֆ. Նախչաբարյան

հայադրյալան ժողով

և - 282 Սիսիանի դամբարանը (մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կես) - եր.: «Գիտություն» ՀՀ ԳԱԱ,
2009.- 124 էջ:

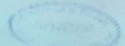
Աշխատությունը նվիրված է Սիսիանում պատահաբար բացված (մ.թ.ա. I դարի երկրորդ
կես) վերնախախն պատկանող դամբարանի նարտարապետության, քարձան ծխակատա-
րության մեզ հասած նյութերի ուսումնասիրությանը: Ցույց է տրված եզակի այդ դամբարանի
նշանակությունը Հայաստանի հելլենիստական մշակույթի ուսումնասիրության համար, վեր-
նախալի հակումներն ու ճաշակը:

Աշխատանքը նախատեսված է հնագետների, ազգագրագետների, պատմաբանների ու
արվեստագետների համար:

ISBN 978-5-8080-776-5

ՊՄԴ 63.3 (2 Յ) + 63.4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2009
© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2009

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1970թ. նոյեմբերի 29-ին Սիսիան ավանի Շարստան (բաղաբաստեղի) կոչվող վայրում՝
«Ձուհաբրության» բլրի մոտ, որտեղ պահպանվում են հին պարիսպների և շենքերի հիմնա-
պատերի հետքեր, տուն կառուցելու համար հիմքեր փորելիս բացվում է մի դամբարան: Փո-
րողները, նկատելով դամբարանի ծածկի սրբատաշ սալերը, բացված հուշարձանի մասին
անմիջապես համապատասխան մարմիններին հայտնելու փոխարեն, ջարդում են դրանք,
անցք բացում և մտնում ներս: Հանելով մի քանի ոսկե զարդեր, արծաթե քասեր, կախույրի
բրոնզե և երկաթե մեծ քանակությամբ մասեր, պղնձե և կալե անոթներ՝ խառնիխուռն (ցնում
են պարկի մեջ և քայքայում:

Ղամբարանի բացվելը հայտնի է դառնում իշխանության տեղական մարմիններին:
Երջանային դատախազության և ոստիկանության համատեղ գործողությունների շնորհիվ իր-
երի մի մասը վերադարձվում է: Բացված դամբարանի մասին հայտնվում է Հայկական ՍՍՀ
Գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության ինստիտուտ և Հայաստանի պատմության
քանդախան:

Պեղումների 2-ի վաղ առաջնություն մենք արդեն Սիսիանում էինք: Ծանոթանալով դամ-
բարանից հանված նյութերին՝ նկատեցինք, որ դրանք մեջ կան բազմոցի կամ մախիճի բրոնզե
ոտքեր և այլ մասեր՝ երկաթե և փայտե միջուկով, բրոնզե աշտանակի արծաթե քասեր, արծ-
վանիչ մեղալիւններ, կնոջ գլխիկ՝ դարձյալ արծաթից, գալվազանի ոսկե գլխիկ (որը սխալ-
մամբ քաջի մաս էր համարվել), երեք ոսկե ապարանջան, որոնցից մեկն աղյուծազուխ (որը
ջարդել, բաժանել էին երկու մասի), ոսկե մատանի, կրծքազարդի երկու կախիկ, պղնձե կաթ-
սա, կալե անոթներ և մատանիների ակեր՝ քարերից ու ապակուց: Այս նյութերին ծանոթանա-
լուց հետո շրջանային կազմակերպությունների օժանդակությամբ ձեռնամուխ եղանք հու-
շարձանի պեղումներին:

Մինչև դամբարանի ներսի ուսումնասիրությունը սկսելը, պեղումներ կատարվեցին նրա
վերին հարթակում:

Ղամբարանը ծածկված էր լավ մշակված երեք կրաքարե սալերով, որոնց վրա նստած
էր հողի և մոխրի հաստ շերտ, իսկ սալերի շուրջը, մանալանդ արևելյան և հյուսիսային հատ-
վածներում, չափավոր էին մեծ չափերի հում աղյուսներ: Սալերի և աղյուսների շուրջ՝ բալա-
կանաչակի ընդարձակ տարածության վրա, 13-25սմ հաստությամբ մոխրաշերտ էր, մեջը՝ մեծ
քանակությամբ կալե փոքր կարասների, կճուճների, սափորների և այլ անոթների բեկորներ:

Դամբարանում պահպանված էր կավե թոճած դագաղը (սարկոֆագ), երկարությունը՝ 1.15մ, կամրությունը՝ 57սմ, խորությունը՝ 60սմ, զարդարված պարանանձ երեք ուռուցիկ գոտիներով: Դագաղի կափարիչը երկարուկ է, տաշտան, 14.5սմ խորությամբ:

Ներսում պեղումներ կատարելիս (պեղող հնագետ՝ Ժ.Նաչատրյան), պարզվեց, որ փոքրուկ ժամանակ նրա մեջ քափվել էին զգալի քանակությամբ հող և քարի ցարդոն: Թեև գանձախույզները խառնել էին դամբարանի ներսում եղած հողը, այնուամենայնիվ նախնական հողաշերտի ստորին մասը պահպանվել էր, և հնարավոր դարձավ պարզել մի շարք իրերի սկզբնական տեղադրությունն ու դասավորությունը:

Պեղումներով հայտնաբերվեցին մածոյի և գափույցի առանձին մասեր, դաշույններ, նի-գակի ծայրեր, նետասլացներ, դանակներ, կավե անոթների բեկորներ, ոսկե զարդեր (գավազանի զխիկ, երեք մատանի, ակնաքցող, կրծքավարի յոթ կախիկ և այլն), կապարանման նյութից պատրաստված տղամարդու գլխաքանդակ, մատանիների ակեր, մեծ բվով ուլունք-երի՝ տարբեր գույնի ու տեսակի քարերից, ասպակե մածուկից, մետաղե կոճակներ, քարե կնիք՝ զինվորի և արջի պատկերներով, մեկ ոսկե և 14 արծաթե դրամներ:

Մեր խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Միսիանի շրջանային կզամակերպու-թյուններին և նրանց բազմաթիվ աշխատակիցներին անհետացած նյութերի որոնման ու հայտնաբերման, ինչպես նաև պեղումներ կատարելու ընթացքում ցուցաբերած անզնախ-տելի օգնության համար:

Ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ բացվել է իշխանական դամբարան՝ կառուցված մեզանց 2000 տարի առաջ: Իր կառուցվածքով այս դամբարանը մի ուշագրավ հուշարձան է: Որս վերին հարթակում վառված հուճ աղյուսների և ընդարձակ տարածություն բռնող հսկա մոխրաշերտի ավալայությունը՝ մեծ քանակությամբ խեցեղեն բեկորներով, թերևս վկայում է, որ դամբարանում թաղումները կատարվել են դիակիզման ծիսական արարողությամբ:

Չի քաջատվում, որ դամբարան-հուշարձանն ունեցել է նաև զոհաբերության արարողու-թյունների կամ սրբավայրի նշանակություն: Դամբարանի ներսում գտնվեցին ոսկորների ան-ընշան մնացորդներ և մարդու մեկ ատամ: Ըստ դամբարանային նյութերի՝ այստեղ թաղված են եղել տղամարդ և կին: Նախնական այս դիտարկումները պետք է ճշգրտվեն նյութերի հետա-գա ուսումնասիրությամբ:

Մի բան պարզ էր, որ բացվել է երկհազարամյա հնության դամբարանային նշանավոր հուշարձան՝ զիտական մեծ արժեք ներկայացնող առատ նյութերով, արվեստի աչքի զարնող գտածոներով: Արծաթե քասերից մեկը մաքրելիս երևաց արաններեն արձանագրություն:

Դամբարանի հայտնաբերումը Միսիանում, որքան պատահական, նույնքան և բացառ-տելի է: Միսիանը հնագույն ժամանակներից եղել է Մյունիքի իշխանների նստավայրը, և բնա-կանաբար այստեղ պետք է գտնվեին նրանց պալատական, պաշտամունքային կառույցները, կավձածրերը, ինչպես և դամբարանները: «Ձոհաբերության» կոչվող բլուրը զենելիս հայտ-նաբերվեցին կավե կարանների և այլ անոթների բեկորներ, որոնցից մի բանիսը, անշուշտ, հասակակից էին դամբարանին, իսկ մյուսներն ավելի ուշ ժամանակների էին: Միսիանը եղել է

քաղաքատիպ բնակավայր, ուստի նրա ավերակների վայրը հետագայում կարող էր (քաղաք-ատեղի) կոչվել: «Ձոհաբերության» բլրից և բացված դամբարանից շուրջ 300մ դեպի հարավ-արևելք՝ «Շարստանում», եղել է և մի եկեղեցի, որի ավերակներում հայտնաբերված կրճիմդրներից դատելով՝ կարելի է ասել, այն կառուցվել է VII դարից ոչ ուշ: Միսիան ավանի հյուսիսարևմտյան ծայրում մինչ օրս կանգուն է VII դարի եկեղեցական առավել նշանավոր կառույցներից մեկը՝ Ա. Գովհաննես եկեղեցին, Ստեփանոս Օրբելյանն իր «Պատմություն նախնազին Սիսական» աշխատության մեջ դրվատելով Մյունի վանքի «չքնաղ, նորակերտ ձևով կառուցված գմբեթաձև եկեղեցին», այն կոչում է և Ա. Գրիգոր (այժմ տեղացիներն անվանում են սբ. Գովհաննես): Եկեղեցուց ոչ հեռու Մյունյաց իշխանների կառուցել էին «Տուև արքունի և ապաստանք իշխանանիտս»,- շարունակում է պատմիչը:

Նորահայտ դամբարանը լրացնում է Միսիան ավանի աչքի ընկնող հուշարձանների շարքը, միաժամանակ վկայում է տեղում, մանավանդ «Ձոհաբերության» բլրի վրա և Շարս-տանում պեղումներ ձեռնարկելու, բացված հուշարձաններն անաղարտ ու խնամքով պահ-պանելու անհրաժեշտության մասին:

ՂԱՏԱՐԱՆԻ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Պեղումները պարզեցին, որ դամբարանը ստորգետնյա սրբատաշ տարբեր երկարության, 20-23սմ հաստության կրաքարե սալերով կանոնավոր և իջքնատիպ շարվածքով կառուցված է (առ. 1-3)՝ ուղղանկյուն հատակագծով, ներքի չափերն են 2.10X1.80 մ, բարձր. 1.66 մ (չափազորությունը կատարել է Միսիան ավանի ճարտարապետ Մ. Դանիելյանը): Պատերը որված են նախապես պատրաստված սպասառակի վրա: Մուտքը (74X69սմ) արևմտյան կողմում է՝ հարավային պատին կից, փակված ավելի փոքրապիս քարերով: Դրանք, ըստ անհրաժեշտության, կարող էին հանվել և նորից տեղադրվել: Արևելյան և արևմտյան պատերի քարերը՝ չորրորդից մինչև յոթերորդ շարքը, 4 - 20 սմ առաջ դնելու հետևանքով դամբարանի վերին մասն աստիճանաբար նեղանում է մինչև 65 սմ և փակվում լավ մշակված 150X70X24 սմ չափերի երեք սալերով (առ. 1, II, 1): Սալերի վրա հոււմ աղյուսներով (63X49X20 սմ) պատրաստված է մոտ 25մ² մակերեսով հարթակ, որի վրա բացված երկու խարխիս (առ. 1):

Դայաստանում «կեղծ քաղով» դամբարանները հանդես են գալիս մ.թ.ա. II հազարամյակում և հարավում են մինչև մ.թ.ա. VI դարը: Ըստ որում, հանդիպում են երկու, երեք և չորս կողմից աստիճանաձև նեղացող ծածկով դամբարաններ: Այդպիսի դամբարաններ հայտնաբերվել են Օշակյանում,¹ Սևանի ավազանում, Արագածի լանջերին, Լոռիում,² Միսիանի տարածքում, Իշխանասարում և այլուր: Չվականի տները («Օղուգի տներ»), ինչպես ժողովուրդն է անվանում, կառուցված են հսկայական քարերով, առանց շաղախի. դրանք, երեք կողմից (իսկ դրոմենները, որոնք երկարավուն են՝ երկու կողմից) աստիճանաձև նեղանալով, ծածկվում են հսկայական սալերով: Քարերի տեղադրման պատճառով հնարավոր չէր ուղիղ անկյուններ ստանալ. ուստի ստացվում է կանարձև.³

Հանձնատարար ավելի կանոնավոր շարվածք ունեն Լոռիում պեղումներով բացված, միջին բրոնզի շրջանին վերաբերող № 1 և № 6 դամբարանները: Դրանք ուղղանկյուն են, պատերը շարված են անձնակ, բայց կանոնավոր ձևեր ունեցող մեծ սալերով: Առաջինի երկերն են՝ հատակագծում 6.70x2.92մ, բարձր. 2.60մ, երկրորդին՝ 5.50x3մ, բարձր. 3մ: Երկու դամբարանների պատերն էլ, որոնք բաղկացած են յոթ շարքից, սկսած երկրորդից, երկայն-

քով, երկու կողմից աստիճանաձև նեղանում են մինչև 1.55մ և ծածկվում հսկա սալերով:⁴ Կամոյի շրջանի Կարմիր գյուղում բացված ուրարտական մ.թ.ա. VII դարի դամբարանը ուղղանկյուն հատակագծով ծածկված է անկյուններում ծակած, աստիճանաձև նեղացող կրպիտ քարերով:

Ենթադրվում է, որ «կեղծ քաղը» հայկական ճարտարապետության մեջ լայնորեն կիրառվող գլխատների ու հազարաչենների գմբեթավոր փայտե ծածկերի նախատիպն է:⁵ Վերջիններս իրականացվում էին այնպես, ինչպես Կարմիր գյուղի վերոհիշյալ ուրարտական դամբարանը: Հազարաչեն ծածկերի հնագույն օրինակներ հանդիպում են և Կարմիր բլուրի մինչուրարտական բնակավայրում:⁶

Աստիճանաձև նեղացող ծածկով քարաչեն, աղյուսաչեն դամբարաններ հայտնի են նաև Հին աշխարհի տարբեր երկրներում: Եգիպտոս (II դինաստիա), Սաբի, Ուր (III հազ.), Քիչ՝ վաղ դինաստիական շրջան,⁷ Միջու կղզի⁸ (վիկուլայան դամբարաններ) և այլուր:

Ճանի այդ ձևը շատ տարածված է եղել նաև հունական աշխարհում՝ Փոքր Ասիա, Թրակիա, տուրոիա, հատկապես Հյուսիսային-մերձսևծովյան շրջաններում⁹, որտեղ այդ կառուցվածքը կատարելության է հասցված: Բուսիդոնում դրանք հանդես են գալիս մ.թ.ա. V դարի վերջերին ասավել զարգացած ձևերով, իսկ IV դարում Պանտիկասպիում ու նրա շրջակայքում դառնում են ամենատարածված ձևերից մեկը և հարևանում մինչև մ.թ. I դարը:¹⁰ Վերջիպում են երկու, երեք և չորս կողմից նեղացող, աստիճանաձև ծածկերով դամբարաններ: Վերջինս փայլուն օրինակներից է Կերչի մոտ բացված «բազալիդական կուրգանը»:

Բուսիդոնում դրանք հանդես գալու մասին կա երկու տեսակետ: Մտաչին, որ դրանք հանարվում են այսպես կոչված Եգիպտե թղունների¹¹ (Արեոսի դամբարան) հետագա զարգացումը, իսկ Թրոսները լայնորեն տարածված էին Հունաստանում մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից մինչև IX-VIIIդդ.: Հունաստանում այդ շրջանում փորձեր են կատարվել կառուցելու նաև աստիճանաձև ծածկով ուղղանկյունաձև դամբարաններ, բայց տարածում չեն ստացել: Միջինյան թղունների սկզբունքները շարունակվեցին տուրոիայում և Փոքր Ասիայում մ.թ.ա. VII-VIIIդդ., այսինքն՝ մինչև Թրակիայում դրանց հանդես գալը: Ենթադրվում է, որ այդ ավանդույթը Բուսիդոն է անցել Թրակիայից և Փոքր Ասիայից,¹² որոնց հետ Բուսիդոնյան բազալիդու-

¹ *Մ. Դանիելյան*, Լոռի քերից է 2 դամբարանը, ՊՊԲ, 1972, № 2, էջ 267, նկ. 1: *Ս.Գ. Դավթյան*, ՄԱԿ, 1920, № 19, 20, 23, 24, ըստ 3.

² *Ս.Վ. Կարապետյան*, Ազարաշեն և դրա նշանակությունը արևմտյան արևելքում, Երևան, 1961, № 6, ս. 7.

³ *Ա.Ա. Կարապետյան*, Գործ Կեղծաքարեր, Երևան, 1961, № 25, 30, ըստ 9, 6.

⁴ *Գ. Կեղևյան*, Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, с. 144, 223, 229, 233, 237. Всеобщая история архитектуры в 12 томах, Архитектура Древнего мира, 1, М., 1970, с. 199, 202.

⁵ *Գ. Կեղևյան*, У истоков европейской цивилизации, М., 1952, с. 86, ըստ 25.

⁶ *Մ. Մոստովցև*, Английская декоративная живопись на Юге России, СПб., 1914, с. 109 и сл.; *В. Գ. Գալստյան*, Боспорское царство, М.-А., 1949, с. 245-274; Его же, Боспорские города, Уступчатые скелы, Эллинистическая усадьба, Изурат, М.-А., 1981, с. 6-52; *Վ. Բ. Եվանտովսկի*, О происхождении боспорских скелов с уступчатыми перекрытиями, СА, 1955, № XXIV, с. 29-53; *Ա.Մ. Կարապետյան*, «ԱՐՄԴ», М.-Ա., 1955, с. 204-214;

⁷ *Ս. Գալստյան*, *Գ. Կեղևյան*, Трехсотлетняя гробница при «Митриде»-Археологический, № 2, 1973, с. 15-29; *В. Գ. Գալստյան* և *Յ.Տ. Կյուրյան*, Скелы с уступчатыми перекрытиями в районе царского кургана близ Керчи, МИА, № 69, 1959, с. 251-254; *Ը. Տ. Կարապետյան*, Трихотомные курганы в районе Тобякского озера, «Антиния истории и культуры Средиземноморья и Причерноморья», А., 1968, с. 178-188.

⁸ *Մ. Մոստովցև*, ՄԱԿ, 1920, № 19 և ս. 148.

⁹ Խաչակարները շրջանաձև կառուցվածք ունեցող շինություններ:

¹² *Վ. Գ. Գալստյան*, Боспорское царство, с. 262-265, его же, Боспорские города, с. 50-52; БИА, с. 184, ըստ 35.

¹ *Ս.Ա. Եսայան*, Находки урартских изделий в Ошавянском могильнике. «Древний Восток и мировая культура», М., 1981, с. 94.

² *Ս.Գ. Դավթյան*, Լորի-Երզ, 1, Результаты раскопок 1969-1973гг., Еրևան, 1981, с. 19, 20, 24.

³ *Վ. Գալստյան* և *Յ. Տ. Կյուրյան*, Երկու խարխիսի հայկական ճարտարապետության պատմության, 1, երևան, 1942, էջ 378, նկ. 279, արվածքները 381-403:

թյունը սերտ կապերի մեջ էր: Երկրորդ կարծիքն այն է, որ այդ ավանդույթը ոչ մի կապ չունի Միկենյան քոլոսների հետ: Այն առաջացել է տեղական գեղերի մտտ գոյություն ունեցող, փայտե դամբարանների ձևերից, որ հունանեոտական վերնախավը շարունակել է մերձդարձական վրանման ծածկերով դամբարանների ավանդույթները՝ պարզապես փայտե կառուցվածքները փոխարինելով քարով:¹³

Վերոհիշյալ կարծիքներից առաջինն ավելի համոզիչ է քվում: Այդ ձևերն, արևելքում ավելի վաղ են հանդես գալիս, ուստի «կեղծ քարով» ծածկի ակունքները պետք է փնտրել այնտեղ: Շատ հավանական է, որ միկենյան քոլոսներն իրենք կրած լինեն Առաջավոր Ասիայում և Եգիպտոսում գոյություն ունեցած այդ տիպի ծածկերի ազդեցությունը, թեև բացառված չեն իրարից անկախ դրանց հանդես գալը և զարգանալը: Փոքր Ասիայում՝ խեթական¹⁴ աշխարհում (հաթուռաշ), Լիդիայում և այլուր,¹⁵ «կեղծ քարով» քարե և աղյուսե¹⁶ կառույցներ, դամբարաններ մ.թ.ա. II-I հազարամյակում հաճախ են հանդիպում: Ուշ շրջանի այդորհնակ կառույցներից ուշադրության արժանի են Անկարայից 40կմ դեպի արևմուտք գտնվող Կապապտուն¹⁷ 1933թ. բացված, չորս կողմից աստիճանաձև մեղացող «կեղծ քարով» դամբարանները («С»), որոնց միշտ ժամանակը որոշված էր: Վ.Ճ.Պայուրևիկին ներառում է, որ դրանց վերաբերում են հելլենիստական շրջանին:¹⁸

Ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհին, ապա վերոհիշյալ դամբարանները (մ.թ.ա. II հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. VI դար) թույլ են տալիս ենթադրել, թե գործ ունենք ծածկի տյույն ձևի ստեղծման ու զարգացման առանձին կենտրոնի հետ: Կարելի է ենթադրել միայն, որ նման ծածկ ունեցել են Քսենոփոնի «Ամարասիսում» նկարազրկած (մ.թ.ա. V դարի վերջ) հայկական քրեակարանները,¹⁹ Պարսպամուս և Անգեղ տուն գավառում քարված հայ քազավորների²⁰ և Երզրումի երկաթուղու շինարարության ժամանակ՝ 1917թ., Հասան-Ղայալում բացված հելլենիստական դարաշրջանների դամբարանները:²¹ Հնգաշենքերին չի հաջողվել դրանք տեսնել կանգուն վիճակում, որովհետև շրջակայքի քրեակիչները քանդել և տարել էին քարերը: Պահպանվել էին միայն սալահատակը և պատերի առաջին շարքի քարերի մի մասը: Պատերը չարված են եղել քաջ մոխրագույն, մոտ 0.5մ բարձրությամբ սրբատաշ սալերից, առանց չաղախի, միայն անկյունային քարերն են միացվել ծծմեռակալաշ կապերով: Սալարկղը, որը գտնվում էր դամբարանի սալահատակի վրա,

չարված էր ճույն քարերով (երկ. 2ձ, լայն. 1.5ձ): Բացելիս դամբարանը կանգուն է եղել, սակայն փայտե ծածկի հետքեր չեն նկատվել:

Երկրորդ դամբարանաբարի պեղումները պատերազմի պատճառով չեն ավարտվել: Սակայն պեղումների ղեկավար Ս.Վ.Տեր-Ավետիսյանի կարծիքով երկու դամբարանաբարուները իրար նման են, վերաբերում են մ.թ.ա. III-IV դ. և կրում են հելլենիստական մշակույթի անհայտ ազդեցությունը:²²

Ուշ հելլենիստական Հայաստանում «կեղծ քարը» օգտագործել են ոչ միայն քարե, փայտե, այլև հուն արյուսե կառուցվածքներում: Արյուսաշար նմանատիպ դամբարաններ են հայտնաբերվել պատմական Հայաստանի Եակաշեն (Սակաշեն) գավառում²³ (վերաբերում են մ.թ.ա. և մ.թ. I դարերին):²⁴

Ենթադրվում է, որ Փարաքարի աշտարական շինությունը ևս ունեցել է «կեղծ քար»:²⁵ Սակայն նրա աշտարական ժուռ շինությունների ինչ լինելը²⁶ և ծածկի հարցը փնտելի են: Այսպիսով, մենք տեսնում ենք «կեղծ քարով» ծածկի ավանդույթների շարունակական գոյատևում Հայկական լեռնաշխարհում մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից մինչև մեր օրերը: Ենթադրվում էր, որ Միսիանի դամբարանն ունեցել է նաև վերգծման կառույց,²⁷ մինչդեռ, ինչպես վերը տեսանք, երկրորդ հարկ չի ունեցել: Հայտնաբերված խարխիսները որևէ կապ չունեն շինության հետ, դրանք ծառայել են իբրև գիտատեսչանք, որովհետև. ա) հաստատված խարխիսներից մեկը կրաքարից է, մյուսը՝ բազալտից. բ) ործաքարն խարխիսի վերնամասը կրաքարից ստացած է. գ) դրանք թեև գտնվել են իրենց նախնական տեղում (in situ), բայց դամբարանի և միջանց նկատմամբ սիմետրիկ չեն դասավորված. դ) դամբարանի վրայի արյուսաշարի հարթակը գրեթե անվստահ էր, և վերջնական այլ կառույթի հետքեր չեն նկատվել. ե) «կեղծ քարով» ծածկված հայտնի դամբարաններից և ոչ մեկը (Փոքր Ասիա, Թրակիա, Բուսիոթ կամ Էսթուրիա), երկրորդ հարկ, այսինքն՝ վերգծման կառույց չեն ունեցել: Խարխիսներն իբրև գիտատեսչանք օգտագործելու փաստն ու սովորույթը յայդորեն տարածված են եղել Արտաշատի ուշ հելլենիստական և մ.թ. առաջին դարերի դիակիզմով կառուրված քարումներում:

Մ.թ.ա. III-IV դ., երբ Հայաստանի կապերը ավելի սերտացան հելլենիստական աշխարհի հետ, հայկական մշակույթը, այդ թվում շինարվեստը, կոչոցն հելլենիստական մշակույթի բարերար ազդեցությունը: Թաղման ձևերի մեջ մուտք գործեցին հելլենիստական տարրեր, «կեղծ քարով» դամբարաններն ավելի կատարելագործվեցին:

¹³ *Д. Блаватский*. О происхождении Боспорских склепов с усугубляемыми перекрестиями—CA, XXIV, 1956, с. 37-38.

¹⁴ ВИА, с. 242, рuc. 25; E.Akurgal, Die kunst der Hethiter, München, 1961, Abb. 73. E.Klengel und H. Klengel, Die Hethiter und ihre Nachbarn. Eine kulturgeschichtliche kleinasien von Catal Hüyük bis zu Alexander dem Grossen, Leipzig, Koehler, Amelang, 1970, Abb. 30.

¹⁵ *Տ.Ա.Կալաբան*. Об усугубляемых склепах Боспора.—Сообщения Института истории и теории архителтуры АН СССР, № 6, 1947, с. 22-23; *В.Ф.Гадляковский*. Боспорские городки, с. 51; ВИА, с. 251, рuc. 42.

¹⁶ *de Morgan*. Recherches archéologiques, Fouilles à Susse—Paris, 1896, vol. I, s. 114.

¹⁷ Remzi Oğuz Ark et J.Courpy. Les tumus de Karabel et la sépulture du roi Déiokatos II.—“Revue archéologique”, 1935, T. VI, Juillet-décembre, p. 136-140, fig. 4.

¹⁸ *В.Ф.Гадляковский*. Боспорское царство, с. 527, рuc. 64.

¹⁹ Xen. Anab., IV, 25.

²⁰ Սովիտիկ Խրեթեանցու Պատմութիւն Հայոց. Տփղիս, 1913, գ. III, իր: *Փայտուտ Քիլանը*, Պատմութիւն Հայոց. Վնեճիկ, 1832, դար. IV, 24.

²¹ *Շ.Ե.Գրգուսյան*. Курганы Хасан-Калы.—Известия Кавказского историко-этнографического института, том IV, Тифлис, 1926, с. 73-76, рuc. 1.

²² Լույս տրվում էր, 84.

²³ Այժմիս Կիրովաբադից հարավ՝ հայկար տաճոկ ճանապարհին:

²⁴ *Յ.Գ.Մանուկյան*. Саркофаги гробницы Азербайджана и их датировка—CA, 1940, рuc. 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, № 1, էջ 238:

²⁵ *Շ.Շ.Առաքելյան*. Композиция двухрусных мавританских в армянском раннесредневековом зодчестве, ИФЖ, 1976, № 4, с. 215.

²⁶ *Վ.Տիգրանյան*, Փարաքարի աշտարական դամբարանը և նման հուշարձաններ Հայաստանում և Առաջավոր Ասիայում, ՄԵԴ, 1970, № 1, էջ 238:

²⁷ *Շ.Շ.Առաքելյան*. Եվզ, աշխ., էջ 216:

ՔԱՂԱՍ ԾԵՆՔ

Միսիանի դամբարանը Հայաստանի ուշ հելլենիստական շրջանի թաղման ծեսերի՝ դիակիզման, թաղման կրակի շուրջը կատարված հոգեհացի, գոհաբերության և հեղձան արարողությունների մասին լավագույնս պատկերացում տվող հուշարձաններից է:

Դամբարանի վրա չթրված խոշոր աղյուսներից (6.3x49x20) մոտ 25մ² մակերեսով հարթակ է պատրաստվել՝ դամբարանի ապահովության, փչացումից և օտար աչքից հեռու պահելու, ինչպես նաև վերոհիշյալ ծեսերը կատարելու համար (տր. 1):

Թաղումը կատարվել էր դիակիզման եղանակով, որից առաջացած մոխիրը լցվել էր դամբարանում տեղադրված կավե սարկոֆագի մեջ (երկ.՝ 115 սմ, լայն.՝ 57սմ, խոր.՝ 60սմ):

Դատելով վառված աղյուսներից՝ կրակը բավականին մեծածավալ և ուժեղ է եղել: Ինչպես խեցեղեն իրեր են վկայում, դիակիզման հետևանքներից հրկիզ են նաև արանակալի իրերի մի մասը՝ օձանեխիքի անոթներ և այլն: Այսինքն՝ նախքան դիակիզումը կատարել են վառումներ, մարմինն օձել անուշահոտ յուղերով, իսկ դատարկ անոթները դրել հեղը:

Դիակիզումն, իրև թաղման ծես, ընդունված է եղել Հին աշխարհի շատ ժողովուրդների կողմից՝ իսբեր, հույներ, հռոմեացիներ: Ուսումնասիրություններից զույգ են տալիս, որ դիակիզումը նորություն չէր և Հայաստանում: Հանդիպում է դեռևս վաղ և ուշբրոնզեդարյան, երկաթի և վաղ հայկական դարաշրջաններում: Այդպիսի թաղումներ պեղվել են Էջմիածնի շրջանի Շրեք բլուրում և Արվածքի շրջանի Էլար գյուղում:²⁸ Էլարի դամբարանների մի մասում դիակիզ են հենց գերեզմանափոսն, հետազոտողները մեծախից, իսկ մյուսներում գտնվել են այրված ոսկորներով, բրոնզե և երկաթե առարկաներով աճյունային սամիրներ: Դամբարանների պատերին նկատելի են օխի հետքեր: Հավանաբար այստեղ և դիակիզումը կատարվել է տեղում: Դիակիզմամբ դամբարաններ հայտնաբերվել են նաև Զվարթնոցի²⁹ շրջակայքում, Լոռիում, Ոսկեվազում, Սևանի ավազանում³⁰ և այլուր:

Ծովախուռն բացված դամբարաններն անտաշ թաղերով կառուցած ստորգետնյա կառույցներ են: Դրանց պատերի թաղերը սևացած են, որը տեղում դիակիզում իրականացնելու արդյունք է: Այստեղ այրված կմախքների հետ մեկտեղ հայտնաբերվել են բրոնզե և կավե իրեր: Դրանց մեջ կան և ընտանեկան (տղամարդու, կնոջ, երեխայի) թաղումներ: Երբեմն դիակիզի հետ այդը են նաև գոհաբերելի եզերք, ոչխարներ, ձիեր և այլն: Կան դամբարաններ, որոնք

ցածր միջնապատերով բաժանվում են երկու մասի:³¹

Դիակիզումը հատուկ է եղել նաև ուրարտացիներին: Ալթին-Յեփեի (Ոսկե բլուր) ստորգետնյա շքեղ բնակարանատիպ դամբարանների կողքին առկա են Նոր Արեշի և Մալաթիի դիակիզումով դամբարանները: Դրանք հանրուցային աճյունը պարունակող աճյունասփորոնք են ուրարտական տիպի (կարմրավուն) և դամբարանային պարագանային պարունակող կճուճներ, որոնք դրվել են հատուկ փորված (ինչպես Նոր Արեշի կղզումարիում) և քնակաճ փոսերի մեջ (Մալաթիում): Ժայռերի ճեղքերը վառվել են մանր թաղերով, իսկ աճյունասփորոնքը ծածկել տուփ սալաքարերով:³² Դիակիզումը կատարվել է տեղում: Այդ են վկայում իրերի վրա այրվածքի հետքերը:

Մ.թ.ա. VI-Vդդ. դիակիզումով հետաքրքիր կուրզան է պեղվել Շամշադինի շրջանի Գյուզու կղզկղ վայրում:³³ Հելլենիստական շրջանի դիակիզումով թաղումներ հայտնաբերվել են նաև Գառնիում և Արտասառում: Գառնիում դիակիզումը գույքի հետ կատարվել է տեղում: Կարասի մեջ:³⁴ Թաղման ծեսը դիակիզումով, հոգեհացով և գոհաբերություններով Արտասառի հարավարևելյան դամբարանաշարի բնորոշ ձևն է:

Այսօր դեկար է ճշգրիտ պատասխան տալ այն հարցին, են ինչու են այդը մահացածի դիակը: Այս առիվով մասնագետները տարբեր կարծիքներ են հայտնել: Հունաստանում դիակիզումը դրդապատճառներն ուսումնասիրող գիտնականները կարծում են, են այն արդյունք էր քրոլոթալան և ազգամեծ կյանքի ոչ բնականում պայմանների, որոշակի կրոնական աշխարհայացքի, նեխող մարմնի նկատմամբ ունեցած նողկանքի, հոգու երկյուղի, հոգուն օգնելու ցանկություն:³⁵

Հունս գոյություն են ունեցել թաղման բազմազան ձևեր: Սերվիուսը «Էնեյական» մասին տված բացատրություններում ասում է, են եզրպատկերները դիակը մշակում, մոմիա էին դարձնում, որպեսզի հոգին երկար ժամանակ չբաժանվի մարմնից, իսկ հոմեացիները, ընդհակառակը, վառում էին այն, որպեսզի հոգին արագորեն բաժանվեր մարմնից և շուտապես վերադառնար իր մայրական վիճակին:³⁶ Սակայն մարդկի աշխատես են ամեն կերպ իրենց ծանր վիճակն արտահայտել, նվիրավորություններ ու գոհաբերություններ կատարել, հնարավորինս հարապատկետ կացարաններ կառուցել, ուրիշ այլ միջոցներով սիրազանգի ներքոյալի հոգին, որպեսզի նա իրեն լավ զգա անըրշիթիման աշխարհում և կենդանի մարդկանց աշխարհի վերադառնալու ջանկարություն չունենա, չչարանա ու չվճառի նրանց: Միևնույն ժամանակ նրանք կարծում էին, են բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով և մշտապես հոգ տանելով հանրուցային հոգու մասին: Կարող էին նրա թարապակամությունը շախել և օգուտ-

²⁸ **Եր. Լալայան.** Հուրարականության և գերեզմանների զարգացումը Հայաստանում, Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտ, 1928, № 3, էջ 94 և հետ:

²⁹ **Մլեր Բալասանյան.** Հին Հայտարազարտի պեղումները, Երևան, 1931, էջ 44:

³⁰ **Եր. Լալայան.** Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 110 և հետ:

³¹ **Եր. Լալայան.** Նոր Բայազետի գավառ կամ Գյուրաբունի. Ազգագրական հանգես, գ. 15, 1907, էջ 166-173, 175 և հետ:

³² **Մ. Արիբերդյան, Գ. Մնացականյան,** Նոր Արեշի ուրարտական կղզումարի, ՀՊՄԱ Ֆ. Տեղեկագիր, Երևան, 1958, № 10, էջ 63 և հետ: **Ֆ. Ա. Բրդլոն.** Урагитский колумбарий у колодезя Аратата в Куро-Араксинском энклаве, ВГМ, т. XIII, Ե. Երևան, 1943, с. 4 և հետ:

³³ **Ս. Ա. Եսայան.** Погребения VI-V вв. до н.э. в горах Шамшадина, СА, № 3, М., 1965, с. 229 և հետ:

³⁴ **Մ. Արիբերդյան.** Դիակիզումը Հայաստանում (մ.թ.ա. II-IV դդ.), ՀՊՄԱ Ար. 139, 1975, № 2, էջ 57-69:

³⁵ **Է. Բ. Կաստան.** Групповые некрополи Босфорских городов VI-V вв. до н.э. и местные их особенности, МИА, № 66, Москва-Ленинград, 1959, с. 271-273:

³⁶ **E. Rieu.** Psyche, Bd. I, Leipzig, 1898, էջ 30, ծան. 4.

Ներ տառնալ: Դրա համար էլ աշխատում էին կրակի միջոցով հնարավորինս արագ ոչնչացնել ճարմինը, որպեսզի կտրվել մեռյալի հոգին կենդանի աշխարհի հետ կապող թելը:

Հայաստանում դիակիզումը գոյատևում է մինչև քրիստոնեության ընդունումը, թեև նրա հետքերը վերապրուկային ձևով հարատևել են մինչև XXդ. սկզբները: Ըստ բաղձան ծնի՝ ածուխի կտորները և մոխրի մնացորդները համարվում էին կրակով չար ոգիների՝ վախեցնելու, նրանք փակցնելու, գերեզմանը նրանցից մաքրելու միջոց: Ինչպես նշեցինք, Սիսիանի և Արտաշատի դամբարաններում քարման արարողությունը կատարվել է քարման կրակի շուրջը, որն ուղեկցվել է զոհաբերություններով և հոգեհացով: Ուսումնասիրություններն ըստյ և այլու, որ Հայաստանում գոյություն են ունեցել զոհաբերության բոլոր ձևերը³⁷ Սևանի ավազանի դամբարաններում դիակիզի հետ միասին հայտնաբերված եզան, ծիրու և այլ կենդանիների վառված ոսկորները վկայում են, որ այստեղ անկա է քարման ծիսակատարության ժամանակ կատարված արյունոտ զոհաբերության ամենահին ձևը, երբ կենդանուն մորթելուց հետո ննջեցյալի հետ միասին ամբողջությամբ այրում էին: Այդպիսի զոհաբերություն է նկարագրում նաև Հոմերոսը³⁸ ըստ նրա՝ զոհաբերության ժամանակ նահապատկություն տրվում էր ցուլերին և խոյերին: Հայաստանում ևս եզը, ծին և խոյը եղել են զոհաբերության ամենահարգի կենդանիները:

Սիսիանի և Արտաշատի դամբարաններում ներկայացված է արյունոտ զոհաբերության ավելի ուշ ձևը, երբ կենդանուն մորթում էին զոհասեղանի վրա, միջը ուտում, իսկ մնացորդները կտորատած ամանեղենի հետ գցում կրակի մեջ կամ գերեզմանի վրա:

Լուկիանոսը Հարոնի բերանով պատմում է քարման արարողության ժամանակ մատուցված փաստիղի ճաշերի, զինու, մեղրի ու կաթի հեղձան մասին, երբ մեռածների հոգիները, թռչելով չոր կողմ, հագնեում էին զինու, յուղի, ծխի հոտից³⁹ ծխախոտի քարման ժամանակ կատարվող զոհաբերությունները՝ հոգեհաց, հեղուկներ և այլն, այնքան խոր արձանատի են ունեցել ժողովրդի մեջ, որ վերապրուկային ձևով շարունակվել են մինչև մեր օրերը:

Դիակիզումն, անշուշտ, տեղական էին ավանդույթների շարունակությունն է: Սակայն, և՛ դիակիզումը և՛ Հայաստանի հելլենիստական շրջանի ու մ.թ. I-IVդդ. քարման մյուս ձևերն ու մտնել որոշ ընդհանրություններ ունեն մերձավորարևելյան և այլ հելլենիստական երկրների քարման ծիսակարգի հետ: Այսպես, ընդհանուր էին կարասների և կպել սարկոֆագների մեջ քաղելու սովորությունը, հոգեհացի ժամանակ ամբողջի բղբլորները և սննդի մնացորդները քարման կրակի մեջ նետելը, ննջեցյալի բերանի կամ ձեռքում դրած, կպել արձանիկները, թռչել կամ քարն ձվեր⁴⁰ (Արտաշատ, Սիսիան, Դարոյնք)⁴¹ վեզեր դնելը և այլն:

Այդ ընդհանրություններն, ամենայն հավանականությամբ, արդյունք էին հարևան հել-

³⁷ **Յ.Ն.Շուպենկո**, Черкыи мезаловской народонаі обрэдностн, Кашане, 1959, с. 38; **Г.К.Завороц**, Верования и обычаи великорусов Владимирской губернии, СПб., 3-4, М., 1914, с. 97; **В.Хоружий**, К вопросу о почитании огня, СЗ, 3-4, 1906, М., 1907, с. 159.

³⁸ **Հոմերոս**, Գիսկայան (թարգմ. Ա.Վրկաշարյանի), եր. 1957, էջ 146: Լուկի՝ «Իլիական» (թարգմ. Հ.Ֆանդրուձյանի), եր., 1955, էջ 146.

³⁹ **Lucian**, Charon, 22.

⁴⁰ Հունաստանում այն կապվում էր քարման հետ, համարվում էր ամեն ինչ սկզբը և ծառայում էր որպես մաքրարժեղող գործիքություն:

⁴¹ **С.В.Тер-Аветисян**, Курганы Хасан Калы ("Известия Кавказского историко-археологического института", Т. IV, Тифлис, 1926, с. 80.

լենիստական երկրների հետ ունեցած սերտ կապերի ու փոխազդեցությունների:

Կպել սարկոֆագը տեղավորված էր արևելյան պատի երկայնքով՝ ուղղակի սպասատակի վրա: Այն պատրաստված է խոշորատակի կարմիր կավից՝ լավ չքրծած քույս միջուկով, մակերեսը պատած է դեղնավուն անգորով, փայլեցած: Իրանը հարողովված է տարբեր հեռավորության վրա տեղադրված, պարսաան երեք ուսուցիկ գոտիներով: Հորիզոնական կտրած քաակի եզրերը վնասված են, հավանաբար դրան ուղիքածորի փորը չափերի կամ էլ ծանր կախարհիվ ծածկելու պատճառով:

Սարկոֆագներում քաղելու սովորույթը գալիս է ուրարտական ժամանակներից: Քարե սարկոֆագներ գտնվել են Արզիշտիիկիմիդում, Ալթին-քեփեում⁴² Օշականում հայտնաբերված կպել սարկոֆագի (երկ.՝ 114սմ, լայն.՝ 56սմ, խոր.՝ 26սմ) մի կողմը լայն է, մյուսը նեղ և ունի եռանկյունաձև տեսք: Այն բաժանված է եղել մասերի և դրվել է 27 կմախքների գլխի տակ: Թվագրվում է մ.թ.ա. VIդ. սկզբով⁴³ Մ.թ.ա. VIդ. հետո՝ մինչև մ.թ.ա. I դ. կեսերը, կավե սարկոֆագներ մեզ հայտնի չեն, թեև հելլենիստական շրջանի առ.Ֆե, հարթ ծածկով սարկոֆագներ գտնվել են Գեղարդիում⁴⁴ Սիսիանի կավե սարկոֆագն իր ձևով անցելված է Պերսեպոլիսի⁴⁵ և Նեմրուդ դաղի⁴⁶ հելլենիստական շրջանի կավե սարկոֆագներին: Այդպիսի հանդիպում են Աշուրում⁴⁷ Լայն տարածում են ունեցել և Արևելքում: Հայտնաբերվել են Դուրա-Էմրոպում⁴⁸ Տիգրիսի ափի Սելևկիայում⁴⁹ Քիչում⁵⁰ Քարելուում⁵¹ Սիքին Սևիայում⁵² Վրաստանում⁵³ Արդերբեջանում⁵⁴ և այլուր:

⁴² **Բ.Ն.Ստորոսկով**, Искусство Урарту, А., 1962, с. 24.

⁴³ **С.Севан**, **А.Калистроп**, Позднеурартское погребение Ошаканского могильника, ИФЖ, 1976, № 3, с. 269; **С.Севан**, Находки урартских изделий в Ошаканском могильнике, Древний Восток и мировая культура, М., 1941, т. 1, № 3, с. 79, 6.

⁴⁴ **Մ.Գ.Անայանյան**, Հնագիտական հայտնաբերությունները Գեղարդում, ԼՂ, 1966, № 1, էջ 83, 84, 6և. 1; **Է.Բ.Շվիդ**, Персеполь, II, Chicago, 1957, pl. 86-88; **R.Ghirshman**, Les fouilles de Susse 1946-1951, Revue des Arts, 1951, III, p. 168.

⁴⁵ **David and Joan Oates**, Nimrud 1957, The Hellenistic settlement, Iraq, vol. XX, p. 2, 1958, pl. XXVII.

⁴⁶ **Andrae W. And Lenzon H.**, Die Parthenstadt Assur, Leipzig, 1933, Taf. 43, d, h, 45, a-4, 47, h, l.

⁴⁷ **N.P.Tok**, The Necropolis, the Excavations at Dura-Europos, Preliminary Report of the Ninth season of work 1935-1936, New Haven, London, 1946, pp. 95, fig. 3-5, pl. XXVII-XXVIII.

⁴⁸ **L.Waterman**, Second Preliminary Report upon the Excavations at Tel Umar, Iraq, Ann Arbor, 1933, p. 48, pl. XVI; **Antonio Invernizzi**, The Excavations of Tell Umayr, Mesopotamia, II, 1967, Torino, fig. 11; **M.C.Cavaliero**, The Excavations at Choche "Mesopotamite", II, 1967, Torino, p. 54, f. fig. 37-42.

⁴⁹ **S.Langston**, Excavations at Kish, vol. I (1923-1924), Paris, 1924, p. 87-89, pl. XXIII, № 3.

⁵⁰ **N.P.Tok**, The Necropolis, p. 95; **E.Strommenger**, Grabfunden in Babylon, Bagdadler Mitteilungen, Band 3, 1964, Berlin, Abb. 3, 4.

⁵¹ **Գ.Ա.Գրցանյան**, Новое в изучении Дамльертских-Теле (к истории бактрийско-кузаванского городского культа), СА, № 4, М., 1971, с. 201, рис. 14.

⁵² **Н.В.Хомутинский**, Археологические исследования Урарту, Археологические находки в сел. Даблагом и в г.Угана, СА, V, 1940, с. 395 и др.

⁵³ **Փ.Ա.Օսանյու**, Бассейн рек Гекчай-Гурданчай-Ахсучай в античное время (предварительное сообщение), СА, М., 1975, с. 194, рис. 6.

ՂԱՄՔԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԿԿՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԿԱՂՈՒՅՔ

Կառուցագործությունը փայտամշակության կարևոր ճյուղերից է: Հայտնի է տակավին վաղընթացիան ժամանակներից, երբ մարդը զգաց բազմոցի, բազկաթռոցների, գահավորակների կարիքը: Կառույց սկսեցին պատրաստել ոչ միայն սովորական փայտատեսակներից, այլև ընտիր ու բանվարժեք փայտից, շատ հաճախ ընդելուզած բանվարժեք և կիսաբանվարժեք մետաղե բաղադրիչներով, գարդարված զանազան քանդակներով ու գեղակերտ այլ հորինվածքներ:

Թեև գրավոր աղբյուրները հարուստ են կառույցին վերաբերող տեղեկություններով, հատկապես արքայական շքեղաշէք բազմոցների, մահիճների, գեղակերտ գահերի, գահավորակների ու բազկաթռոցների «բազմակայաների» կամ «բազմակայաների», որոնց վրա դրվում էին ասեղնագործ «բարձրեր»,⁵⁵ բայց դրանց պատկերատեսի և ձևերի մասին մենք թիչ բան գիտենք: Սակայն այս հարցում մեզ օգնության են գալիս հնագիտական նյութերը՝ իրեն բազառիկ վկայություններ տվյալ ժամանակի կառուցագործության, գեղագիտական ճաշակի և ոճական դրսևորումների ու ըմբռումների աղբյուր:

Միսիանի իշխանական դամբարանում (մ.թ.ա. 10.) պահպանված կառույցի մնացորդները բազմատեսակ են՝ պատրաստված բրոնզից, մաս առ մաս ձուլելու եղանակով, հղկված են և լավ փայլեցված: Այնուհետև առանձին տարերը հավաքել են երկաթե կենտրոնական ձողի վրա, իսկ նրանց միջև մնացած դատարկ մասերն օտարոթյունը լցրել հատուկ շաղախով: Երկաթե ձողերը միացնող դեր կատարելուց բացի, ուղեղին հաղորդել են ամրություն: Ժամանակի ընթացքում երկաթե ձողերը ժանգոտել են և պատճառ դարձել բրոնզե մասերի ճաքելուն և փլանալուն: Վերականգնությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ունեն տարբեր տրամագծեր: Ընդհանուր առմամբ նկատելի է ուղեղի սովեղանակարների աստիճանական ներդրում, որոնց կարևոր անցումներով, երբեմն սահունորեն ներշնչում են, երբեմն էլ ուռուցիկ ձևեր ընդգրկում՝ զանգակների, օղակների, հորիզոնական առևակոսների տեսքով՝ առաջացնելով լույսի և սուլվերի ներդաշնակ խաղ: Ուղեղն իրար են ամրացվել Բ-առև բրոնզե լայնակի ձողերով

⁵⁵ С. Г. Еремич. Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДИ, Москва, 1953, № 3, с. 27-31.

հարդարված ակոսավոր զարդերով (աղ. III, 1):

Երևանում հայտնաբերված կառույցի ուղեղի, ուռուցիկ մասերի տրամագծերը թիչ ավելին են և ունեն նման բարդ ձևավորում:

Սիսիանում հայտնաբերված կառույցի ուղեղի ուռուցիկ մասերը համեմատաբար փոքր տրամագծեր ունեն: Դրանք փայտե ձևավոր միջուկի վրա պատած բրոնզե թիթեղներ են, որոնց վրա պահպանված են մեխերի անցքերը: Մեզ են հասել նաև փայտե միջուկի առանձին հատվածները պատրաստված հաստոցի վրա: Վերջիններս, ամենայն հավանականությամբ, բազմոցի (բախտի, մահիճի) և բազկաթռոցի առջև դրվող ցածր արտասանների ուղեղն են:

Կառույցի արտաքին տեսքի վերաբերյալ պատկերացում են տալիս Արտաշատում, Գանձուռում և Արմավիրում հայտնաբերված կավե արձանիկները, որոնց վրա պատկերված են նման և այլ տիպի բարդ ձևավոր ուղեղերով բախտեր, բազկաթռոցներ և ցածր արտասաններ: Այդ տեսակետից առավել ուշագրավ են մոր ու մանկան կավե արձանիկները, որտեղ մայրը նստած է ձևավոր ուղեղով բարձր բազկաթռոցին, ուղեղի տակ ցածր արտասան՝ դարձյալ ձևավոր ուղեղով:⁵⁶ Որոշ օրինակների վրա արտասան կա նաև մոր ձախ կողքին կանգնած երեխայի ուղեղի տակ:⁵⁷

Բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում բարձր բախտերը նստած, մոր ու մանկան արձանիկը՝ կիսապատկած տղամարդու, երբեմն էլ քսիտի ծոտ ցածր արտոնի կանգնած սրինգ նվազող երեխայի հետ:⁵⁸ Թախտերն ունեն ձևավոր հաստ ուղեղ, որոնք վերինց ներքև նույն լայնություն ունեն: Հորիզոնական առևակոսներով ուղեղի կենտրոնական լայն գոտին հարդարված է ծաղկաշղթա զարդերով (աղ. II, 3):

Թախտին նստած կամ կիսապատկած տղամարդու պատկերով Արտաշատում և Գանձուռում⁵⁹ հայտնաբերված կավե արձանիկների վրա քախտի ուղեղը ձևավոր են, բայց առանց կենտրոնական գոտու ծաղկաշղթայի: Այսպիսով, Արտաշատից, Սիսիանի իշխանական դամբարանից և Երևանից հայտնաբերված կառույցի մնացորդները քախտի (աղ. III, 2), բազկաթռոցի (աղ. III, 3), բարձր արտոնի (աղ. III, 4) և նրանց առջև դրվող ցածր արտոնի մանրաձևեր են (աղ. III, 5): Վերջայտ է, որ կավե ամաճիների վրա պատկերված են աստվածներ և աստվածացված հերոսներ, հետևապես կասկածից վեր է, որ վերոհիշյալ հայտնագործությունները և՛ վերնախալի կողմից օգտագործվող համրիսավոր, շքեղ կառույցի մանրաձևեր են:

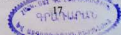
Յ. Ա. Բեյքերը ուսումնասիրելով կառույցի ծագումն ու զարգացումը (մ.թ.ա. 3100-475թթ.) եզրակացրել է, որ նմանական, հունական, մերձավորարևելյան կառույցի ձևերը, պատրաստման հնարները, գտնում է, որ բարդ ձևավոր ուղեղով կառույցը նախ ձևավորվել է մերձավորարևելյան

⁵⁶ Չ. Գ. Պալաջյան. Հայաստանի անտիկ շրջանի կրթության պատմություն, ԼՂՊ, 1977, № 5, ստախ II, 1. 3, 8: Մուլիկ Անտիկի դիցու էր, պատկերումը ու պատկերումը Չ. Գ. Պալաջյանի կողմից Հայաստանում և նրա աղբյուրները հեղինակության պատկերի հետ, ԳԳԻ, 1985, № 1, սուլ. I, 4, 5:

⁵⁷ Պ. Դ. Վաղարշյան. Об античном корольстве Армении, ВДИ, 1979, № 3, տաճ. I, 3: Չ. Գ. Պալաջյան. Արտաշատ II, Անտիկ դամբարանադաշտեր (1971-1977թթ. պեղումները), Երևան, 1981, տաճ. XXII:

⁵⁸ Չ. Գ. Պալաջյան. Անտիկ դիցու էր պատկերումը Հայաստանում, ԳԻ, 1. 2, Մուլիկ Հայաստանի անտիկ շրջանի կրթության պատմություն, տաճ. II, 1:

⁵⁹ Չ. Գ. Պալաջյան. Հայաստանի անտիկ շրջանի կրթության պատմություն, տաճ. II, 2:

տարածաշրջաններում, կոնկրետ՝ Միջագետքում (XIII-XII դդ.)⁶⁰ մ.թ.ա. VIII դ. բարձր արտոնքը հայտնի են Ասորեստանում (Կինվե),⁶¹ Պարսեպոլիսում⁶² արոն և քախտ՝ մ.թ.ա. VII-V դդ. (Գորդանանի բանգորան): Կահույքագործության միջագետքյան-ասորեստանյան ավանդույթները շարունակում են գոյատևել և Արևմտյան Ասիայի օրոք: Պերսեպոլիսի գանձարանի և սյունազարդ դակիոնի բարձրարժեքայիններում Դարեհ Մեծը (I), Զարթուստ I-ը պատկերված են նման, բայց ձևավոր գաիին նստած, ուղեբեր ցածր արտոնք դրո:⁶³

Երկու պատկերը նկատելի է հունգարացի գիտնական Դ.Կեիսի⁶⁴ աշխատության մեջ, որտեղ կահույքի ծագումն ու զարգացումը ավելի լայն հենքի վրա են քննարկվում: Ըստ Դ.Կեիսի՝ ասորա-բաբելոնական կահույքը հարյուրավել է բուսական և կենդանական, ինչպես նաև երկրաչափական, օղակաձև ոսկե և բրոնզե գարդապատկերներով: Պարսեպոլիսը, նվաճելով այդ երկրները, կահույքի ինքնուրույն ոճ չստեղծեցին, այլ շարունակեցին ասորա-բաբելոնյանը, սակայն, ավելի շքեղ հարդարանքով:⁶⁵ Բնբերսեցիք վերցրած հույների ավարի մասին խոսելիս Դեյրոդոտոսը (IX, 80, 82) նշում է նաև ոսկե, արծաթե, ոսկեջրած և արծաթեջրած մահիճների (թախտի) ու սեղանների մասին:

Սելևկյան դրամների վրա պատկերված թիկնակով և առանց թիկնակի գահերը հելլենիստական շրջանում կահույքի այդ տեսակի ավանդույթների շարունակության վկայությունն են:⁶⁶ Անտիոքոս II-ի և Սելևկոս II-ի Հռոմը կտրած դրամների դարձերեսին Ձևը նստած է նույնատիպ գահի վրա:⁶⁷ Ամաստիոսի՝ մ.թ.ա. 300-285թթ. թվագրվող քաղաքային դրամների դարձերեսին Ձևը կրկին պատկերված է նմանատիպ գահի վրա:⁶⁸ Զելսելիստական շրջանի արդ, ձևավոր կահույքի ուրքեր և մասեր են հայտնաբերվել Այ-Խանունում:⁶⁹ Միրհնայի կավե արձանիկների վրա պատկերված են նման ուրքերով գահավորակներ, մահիճներ և ճրանց աթև: դրված ցածր արտոնքներ:⁷⁰

Բարդ, ձևավոր ուրքերով կահույքի արքեմենյան ավանդույթները շարունակվել են Պարսեստանում: Այդ են վկայում բրոնզե բարդ, ձևավոր (զուգահեռներով և օղակներով) ուրքերի մասերի հայտնաբերումը Մասզիդ-ի Սուլեյմանի մեծ տաճարից:⁷¹ Բրոնզե ոսկեզօծ նմանատիպ ուրքերի մանրամասներ գտնվել են Համիի դամբարանում⁷² (մ.թ.ա. II դ.), որը, ինչպես ենթադրվում է, պատկերվել է շքեղ քախտի, իսկ հետագայում օգտագործվել իբրև քաղ-

ման մահիճ: Փրոսոպե շքեղ կահույքի մանրամասներ հայտնաբերվել են պարսկական Կիսայում, որոնք, ըստ վերականգնության, եղել են գահավորակի և քախտի մասեր (Գ.Ա.Պուզալեյնովան գտնում է որ դրամ-պատկերներ են Միրհայտ I-ին, մ.թ.ա. 171-138թթ.):⁷³

Միրհայտ II-ի (մ.թ.ա 123-88թթ.) դրամների դարձերեսին Արշակը պատկերված է նման բարդ մեկավոր ունեցող ուրքերով գահավորակի նստած:⁷⁴ Իսկ Զրահատ III-ից (մ.թ.ա. 70-57թթ.) սկսած՝ թագավորները մշտապես պատկերված են նման գահավորակների վրա:⁷⁵

Հռոմեացիները ընդօրինակելով հունական կահույքի կերտվածքը, դրանք հարդարել են փայտե և մետաղե գեղավերպ (պատտիկ) զարդասարքերով: Ի տարբերություն հունականի՝ հռոմեական կահույքի որոշակի տեսակները՝ արոններ, մահճակալներ ունեն բրոնզե զանգակաձև, օղակաձև և այլ քաղց հնարանի ուրքեր:⁷⁶ ենթադրվում է, որ դրանք էտրուսկներից բնորոշ տեխնիկական հնարքների ազդեցության արդյունք են: Սակայն նկատի ունենալով դրանց պատրաստման ժամանակը և այն, որ այդօրինակ ուրքերով կահույքը Արևելքում վաղուց է հայտնի, կարելի է մտածել, թե ուրքերի այդ հորինվածքը ընդօրինակվել է արևելյան կահույքից:

Անտիկ շրջանում կահույք պատրաստվում էր փայտից, քարից, մետաղից և ոսկրից: Կերտմանը կրկնում էին փայտե կահույքի ձևերը: Քարե կահույքը հանդիսավոր բնույթ ուներ և տեղադրվում էր հասարակական շենքերում ու հարուստների տներում:⁷⁷ Իրոդոսը լու է, որ VII-V դդ. Մերձավոր Արևելքի երկրներում,⁷⁸ Հունաստանում⁷⁹ և էտրուսկյան⁸⁰ կահույքի մեջ օգտագործել են մետաղե գարդեր, սակայն դրանց զանգվածային կիրառությունը լայն տարածում ստացավ միայն հելլենիստական շրջանում:⁸¹ Իսկ ուշ հելլենիստական շրջանից սկսվում է նաև մետաղե կահույքի արտադրությունը, որի վրա արտահայտությունն է Դայաստանում հայտնաբերված վերինիշյակ կահույքը: Իերոնների թագավորը՝ որպես նվեր, Պոմպեոսին ուղարկում է ոսկե մահիճ, սեղան և գահ:⁸²

Քարե և մետաղե կահույքի կիրառությունը մեծացավ հատկապես Դելոսում⁸³ և Իտալիայում,⁸⁴ հանրապետության վերջում և վաղ կայսրության շրջանում: Բայց մ.թ. I դ. ստիճանաբար նորոգած դարձավ փայտե կահույքը:⁸⁵ Պլինիոսը թվարկում է մի շարք ծա-

⁶⁰ H.S. Baker, Furniture in the ancient world. Origins, evolution 3100-475 B.C., Newyork, P. 216-217, pp. 49.

⁶¹ Լույն ստորև, էջ 224:

⁶² Լույն ստորև, նկ. 361, 362:

⁶³ Լույն ստորև, էջ 226, նկ. 365; E.E. Schmidt, Persepolis I, Chicago, 1953, pl. 77-78, 96-98, 104-111, 119-123; Памятники мирового искусства, М., 1968, стр. 291-293.

⁶⁴ D. Kees, Sittliche Weltbau, Byzanztum, 1981, с. 5-31, табл. 5, 61-75.

⁶⁵ Լույն ստորև, էջ 30, 31:

⁶⁶ H. Seyrig, Trésors du Levant Anciens et Nouveaux, II, Paris, 1973, pl. 9, 5, 1-5, 10-18, 19, 21, 22, 23 և այլուր:
⁶⁷ G. Rider, Sous les Seleucides et les Parthes. Les trouvailles monétaires et l'histoire de la ville, Paris, 1965, pl. II, 13-15.

⁶⁸ E. Babelon et Th. Reinach, Recueil, général des monnaies grecques d'Asie Mineure, T.I, Pont et Paphlagonie, Paris, 1925, pl. XVIII, 2, 4-6.

⁶⁹ H.P. Frankfort, Fouilles d'Al Khanoum, III, Mémoires de la délégation Archéologique Française en Afghanistan, T. XXVI, Paris, 1964, s. 107-116, pl. 9, pl. 124.

⁷⁰ E. Pottier et S. Reinach, La nécropole de Myrina, Paris, Thoin, 1887, vol. 2, pl. XXXIII, XXXVI, XL.

⁷¹ R. Ghirshman, Terrasses Sacrées de Bard-e Néchandeh et Masjid-e Solaiman, Mission de Susiane Mémoires de l'Institut archéologique Iran, T. XVI, vol. I, vol. II, Paris, 1976, vol. II, pl. 6, mis. 250, 259, 288, 289.

⁷² A. Stein, Old Routes of Western Iran, London, 1940, p. 141-143, pl. 10.

⁷³ Г.А. Пузальцев, Трон Митридата I из персидской Сузы, ВДИ, 1969, № 1, с. 161-171, рис. 1-9.

⁷⁴ Լույն ստորև, էջ 164, 165, նկ. 6:

⁷⁵ Լույն ստորև, նկ. 6, s. r.; Morgan De F. Manuel de numismatique Orientale, Paris, 1923-1936, նկ. 143, 3, 5-9, 13-14, էջ 141, նկ. 180-182, էջ 168-170.

⁷⁶ D. Kees, նվ. աշխ., էջ 53-56, նույնտեղ, 11, 140, 150, 152; P. Gusman, Pompei, La Villa-les moeurs-les arts, Paris, 1999, s. 117; A. de Ridder, Les bronzes antiques du Louvre, T.II, Paris, 1915, pl. 119, 3673; Richter G. Ancient Furniture. A history of Greek, Etruscan and Roman furniture, Oxford, 1926, fig. 299, 308-310.

⁷⁷ В.Д. Блаватский, Мраморный трон из Пантиклея, Советская Археология, 1957, № 2, с. 249. Durrn f. Die Baukunst der Griechen, Leipzig, 1910, s. 463.

⁷⁸ H.S. Baker, նվ. աշխ., էջ 224, նկ. 361, 362; D. Kees, նվ. աշխ., էջ 29-31:

⁷⁹ D. Kees, նվ. աշխ., էջ 46; Н.Н. Соколовский, Древнеорбитальное ремесло в античных государствах Северного Причерноморья, Москва, 1971, с. 87-89.

⁸⁰ D. Kees, նվ. աշխ., էջ 50:

⁸¹ Robinson S., Couches and beds of the Greeks, Etruscans and Romans, Chicago, 1905, p. 42, 50-51; Соколовский Н.Н., նվ. աշխ., էջ 87, 92, 112.

⁸² Пузальцев, Pompeii, Сравнительное хозяйственное, т. II, Москва, 1963 (пер. Г.А. Стравоновского).

⁸³ W. Doornik, Le mobilier de la "Délia", XVIIe Paris, 1938, s. 1-63; Flin., Nat. Hist., XXXIV, s. XXXI, 441-445.

⁸⁴ Н.Н. Соколовский, նվ. աշխ., էջ 87; М.Е. Сорокина, Ремесленники древнего Рима, А., 1968, с. 30.

⁸⁵ М.Е. Сорокина, նվ. աշխ., էջ 30-33:

ուսեսանկներ, որոնցից պարտաստում էին կահույքը.⁸⁶ Այդ ժամանակ փայտածնականության տեխնիկան այնքան էր զարգացել, որ կահույք պարտաստում էին նաև ավելի էժանագին փայտից, ապա երեսպատում քանակաբեց փայտե նրբաշերտով: Ըստ Պլինիոսի՝ Յոնոմս հյուսնը ուներ իր ահեստին անհրաժեշտ գրեթե բոլոր գործիքները.⁸⁷

Հայաստանում ևս կահույքի գյուտերը նորություն չեն: Ամենահին հայտնագործությունները վերաբերում են ութ բրոնզի շրջանի: Գտնվել են Լճաշենի դամբարաններում և համարվում են քաղանք մահիճներ.⁸⁸ Դրանք ուղղանկյունաձև մեծ քախտեր են՝ կլոր ուղեքրով և կաշեփոկե հյուսածո նստատեղերով (1.2-1.5X0.6-0.8): Նմանատիպ քախտեր հայտնի են Ցամաքաբերդի, Արթիկի,⁸⁹ Ռեդկին-լագերի⁹⁰ դամբարաններից: Ռեդկին-լագերի մահիճ ուղեքր կարճ են և քառակուսի (բարձր՝ 20սմ, երկ.՝ 1.23սմ, լայն.՝ 60սմ): Մի փոքր այլ է Օշակահի⁹¹ վաղ երկաթի դամբարանում (№ 78) հայտնաբերված բազիլաթոի ձևը: Ցածր ուղեքրը վերևում քառակուսի են, իսկ դեպի ներքև կորացնում և հաստացնում են (55-77սմ): Նստատեղը ցանցած, գործած կաշեփոկից է եղել: Ուշագրավ այս բազիլաթոը ևս համարվում է քաղանք մահիճ.⁹²

Ուրարտական կահույքը ներկայացնող նյութերն ավելի առատ են: Կարմիր բլուրում գտնվել են վաղված փայտե աթոռների մնացորդներ: Դրանք վերին և կենտրոնական մասերի բրոնզե հատվածներն են.⁹³ Խոշոր գահի բրոնզե, ոսկեզօծ ուղեքր են հայտնաբերվել Թուրան-կալենում,⁹⁴ հարդարված կենդանակերպ և այլ տիպի շքեղ քանդակներով:⁹⁵ Ուրարտական բազիլաթոների (գահերի) վերաբերյալ մեզ պատկերացում են տախի նաև Թուփրախ-կալենում և Կարմիր բլուրում գտնված ոսկե, արծաթե զարդարանքի առարկաները՝ մեդալիոններ և մահիկանս կրծքազարդ, որոնց վրա պատկերված է գահին նստած աստվածուհի:⁹⁶ Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Սարգսի պալատի պատերը հարդարող Մուսասիրի տաճարի քայանը ներկայացնող պատկերաշարը, որտեղ քայանված քանկաբեց իրերի շարքում հանդիպում է Միսիանի գահը ինչեցնող շքեղակերտ մի գահակիրակ, որի պատվանդանի ուղեքրն աստիճանաձև բարակում են և ունեն հորիզոնական շրջանաձև օղակներ.⁹⁷

Սարգսի երկրորդ Աշոր աստծուն ուղղած իր ձոն-ճամակում, նկարագրելով Մուսասիրի տաճարից տարած քայան-ավաղը (714թ.), ինչառապում է նաև փղոսկե մահճակալի, արծաթ-ոսկեպատ մահիճի ընդելուզված զանազան քանկաբեց քարերով, սեղանի և

ևև փայտե բազիլաթոի մասին.⁹⁸

Վաղ հայկական շրջանի կահույքի գյուտեր մեզ հայտնի չեն, սակայն այդ բացը լրացնում է Բսենիտիցը՝ «Ամբասիա»-ում: Նա վկայում է, որ երբ հույները գրավեցին Տիրիքազուսի վրանը, նրա մեջ այլ իրերի բժում ավար վերցրեցին նաև «արծաթե ուղեքրով մահիճներ ու ընկալանքներ».⁹⁹ Նշված քախտերը, ամենայն հավանականությամբ, ունեցել են արժեքնայան կահույքի ձևերը և հարդարված են եղել նույն եղանակով:

Մուտաշառից, Միսիանից, Երևանից, Մրենից հայտնաբերված կահույքի մանրամասները և կալե արձանիկների կահույքի պատկերները պատկերացում են տախի մ.թ.ա. IIդ.-մ.թ. IIդ. մինչև ընկած ժամանակաշրջանի շքեղ կահույքի մասին քանի տեսակների մասին: Թիկնակով գահ, ինչպես վերը տեսանք, ուրարտական շրջանում արդեն գործածական էր: Միսիանի գահակիրակը բազիլաթոն է, իսկ Երևանիցը արձուկները հենելու հորիզոնական ձողեր չունեն: Ինչ վերաբերում է կալե արձանիկներին պատկերված գահերին, դրանք բազիլաթոներ են, սակայն պատկերների ճակատային լինելու պատճառով մանրամասները հստակ չեն, ուստի դժվար է որևէ պարզաբանում տալ դրանց կառուցվածքի վերաբերյալ:

Մովսես Խորենացին Արտաշեսի քաղանք արարողությունը նկարագրելիս նշում է, «**Դագաղթն էին, ասէ, ոսկեղէնք, գաիոյքն և անդդիւնք բեռեզայ և պատմուճանն մարմնովն՝ ոսկեքէլ. քազ կապէլի ի զուրին, և զէն ոսկով առաջի եղեայ և զգահոյիլքն շուրթ՝ որդիքն և քազմուրին ազգականացն...**».¹⁰⁰

Ազաբանգեղուրը ինչառապում է, որ Տրդատը արդուներից ոսկեքած գահակիրակներ է ուղարկում Հռիփսիմեին (IIդ.)՝ «**և անդէն յարդունուտս վաղվաղակի ոսկիպատ գահարտուս սպասարողք հանդերձ հասուցանէին առ զուրս հնճանին, ուր էին վանք նոցա արտադր քաղաքին**».¹⁰¹ Հայաստանի վերոհիշյալ գահերն իրենց ձևերով բերևս նման են սելևկյան դրամների վրա պատկերված գահերին, որոնք ավելի ցածր են և չունեն արձուկակներ, ուստի դրանց աթև ուղեքր դնելու համար ցածր աթոռակ էի դրելը.¹⁰²

Կարմիր բլուրի՝ աթոռի գալտից պարզ երևում է, որ Միսիանի տիպի բարձր աթոռները վարդո էին գործածական: Այն իր ամնիջական աղեղներն ունի Պոմպեյից և այլ վայրերից հայտնաբերված հռոմեական աթոռների ձևերի¹⁰³ հետ (մ.թ.ա. IIդ.-մ.թ. Iդ.):

Գահը, բազիլաթոնը, եթե զերազանցայան հանդիսավոր-պաշտոնական ընդունելությունների համար էր, ապա թախտը (մահիճը) կահույքի անճանաիրաժեշտ տեսակներից մեկն էր: Միսիանի թախտը, ճիշտ է, բազիլաթոնի շքեղ տեսիլ, սակայն իր շքեղությամբ զիջում է կալե արձանիկների մի խմբի վրա պատկերված քախտին: Վերջինիս ուղեքր կենտրոնական գոտին հարդարված է ծաղկաշաղախան զարդով: Թախտը տարածված էր Հին Արևելքում (Եգիպտոսում), Հունաստանում, Իտալիայում և այլուր: Այն ոչ միայն շքեղ կահույք էր, այլև օգտագործվող էր հանգստանալու, քնելու, ծաշելու, ինքույթների ժամանակ (Ար-

⁸⁶ Plin., Nat. Hist., XVI, 231-233.
⁸⁷ Լույսն տեղում է.
⁸⁸ **А.О.Минаханов** Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956г., СА, 1957, № 2, с. 147.
⁸⁹ **Դ.С.Хачатурян** Материальная культура древнего Армака, Ереван, 1963, с. 23.
⁹⁰ **F.Вагнер**, Untersuchungen über die ältesten, graben- und Schatzfunde in Kaukasien, Berlin, 1885, s. 13.
⁹¹ **С.А.Севан**, **А.А.Хачатурян**, Ошакан, I, Основные результаты раскопок, 1971-1983 гг., Ереван, 1988, с. 103-104, 123, табл. СХХ-СХХ.
⁹² Լույսն տեղում է, էջ 104, ստիվո, СХVIII.
⁹³ **Б.Б.Потроховский**, Искусство Урарту VIII-VIII вв. до н.э., А., 1962, с. 54, рис. 25.
⁹⁴ Լույսն տեղում է, էջ 44.
⁹⁵ Լույսն տեղում է, էջ 45-54, նկ. 11-14:
⁹⁶ **Б.Б.Потроховский**, Искусство Урарту, էջ 84-85, նկ. 48-50:
⁹⁷ **Б.Б.Потроховский**, Искусство Урарту, նկ. 10:

⁹⁸ **И.М.Дьяконов**, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2, с. 332.
⁹⁹ **Ամբասիա** (թարգմ. Արևելքայարկի), Երևան, 1970, IV, 20, 21 (էջ 14):
¹⁰⁰ **Մովսես Խորենացի**, II, 60:
¹⁰¹ **Ազաբանգեղուր** Պատմութիւն Շարք, Երևան, 1983, § 166:
¹⁰² **Դ.Ա.Կրայնովսկայա**, նշվ. աշխ., նկ. 6 և 7, 8.
¹⁰³ **Д.Кес** նշվ. աշխ., նկ. 140, 150:

տաշատի կամ արձանիկներից մեկի վրա, կիսապտակած տրամադրու ձեռքին կանքարոս կա): Չույթերը հանգուցյալին տանքի մինչև գերեզման տանում էին մահեր կամ դիակաթի վրա, որով և բաղում էին:¹⁰⁴ Դատելով Լճաշենի, Արթիկի, Ցամաքաբերդի, Ռեկիկ-լագերի և Օշականի բաժան ձեռքի կարծիք է ենթադրել, թե այդ սովորությունը տարածված էր և Չալսաստանում: Արևմտի դամբարանում դիակիզումից հետո մոխիրը (ցրել են կալե ղազաղի մեջ, դրել քախտին: Թախտը Արևելքում օգտագործվում էր նաև պետական կարևոր որոշումների ընդունելիս, կիսապտակած կամ թիկնով:¹⁰⁵

Թանգ-ի Սարվակի մ.թ. 200թ. թվագրվող պարթևական բարձրաքանդակի վրա պատկերված է բազալիտը՝ դասիմենասյակը ձեռքին (իշխանության խորհրդանշանը), իր վսապների հետ, քախտին կիսապտակած:¹⁰⁶ Այս նույն սովորությունը ունենին և հույներն ու հռոմեացիները:¹⁰⁷

Ճախտին կիսապտակած դիրքով մեմուկ համար, ինչպես վկայում¹⁰⁸ են գրավոր աղբյուրներն ու Չալսաստանում հայտնաբերված կալե արձանիկների պատկերները, եղել են հատուկ ձևավորված շքեր բարձր:

Չալսաստանում գահալորակի և քախտի առջև, ոտքերի տակ դրվող ցածր պտուակներ օգտագործել են ղեկա ուրարտական շրջանում: Այն հետագայում (այնորեն տարածվել է ոչ միայն՝ հետուրարտական Չալսաստանում, այլև ամբողջ անտիկ աշխարհում: Թեև ուրարտական շրջանից հետո՝ մինչև մ.թ.ա. III, Չալսաստանի անտիկ շրջանի կախյալ իրար հետ կապող փաստական նյութեր չունենք, սակայն կալեածից վեր է, որ նմատիպ շրջանի ավանդույթները շարունակվել են և հետագա դարերում:

Կենչանակի՝ կախյալագործությունը ու նրա հիտր կալեած արհեստները գտնվել են զարգացման բարձր մակարդակի վրա: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ անտիկ դարաշրջանում ավանդական հնգաբերդը հարստանում էին հելլենիստական առաջավոր տեխնոլոգիաներով: Կախյալագործության մեջ (այնորեն կիրառվում է հաստցը: Ավճախյա է, որ Միսիանի, Երևանի բարդ ձևավոր ոտքերով, Մրենի մահեր ճանա գլխատեղի երեսպատման քանդակագործ հարդարատար ունեցող և աղբյուրներում հիշատակվող արձաթե կամ ոսկերչական կախյալի հյուսարդության, բացի հյուսումից, մասնակցում էին և մետաղագործության, հատկապես գեղարվեստական մետաղի տարբեր բնագավառներում հմտացած արհեստավորներ:

Մետաղագործությունը Չալսաստանում երևան է եկել V-IV հազարամյակում և արդեն ուրարտական շրջանում հասել է զարգացման բարձր աստիճանի: Այդ են վկայում ինչպես ասորեստանյան տեքստերը, այնպես էլ հնագիտական նյութերը: Ուրարտական մետաղե արտադրանքը արտահանվել է դեպի հյուսիս՝ Մայկոպ (Վելլենմա), Միրիա, Միջագետք (Կաթեմնիշ, Ասորեստան), Մարաստան, Իրան, Էգեյան աշխարհ, Էտրուրիա:¹⁰⁹ Չալսաստանում ունեն

¹⁰⁴ Н.И.Сокотский, Ելվ, աշխ., էջ 90:

¹⁰⁵ Г.А.Пугаченкова, Ելվ, աշխ., էջ 170:

¹⁰⁶ R. Ghirshman, Iran Partians and Sassanians, Thames and Hudson, 1962, p. 54, fig. 67.

¹⁰⁷ Д.Кец, Ելվ, աշխ., էջ 57:

¹⁰⁸ Фавалианус Ртицавдигири, Դաստիարակի Չալստ, Երևան, 1987, IV, 2:

¹⁰⁹ Այդ մասին տես՝ Ե.Б.Плотников, Ванское царство, с. 161-164, գրականությունը նույն տեղում:

երկաթի, պղնձի, ոսկու, կապարի, անագի և այլ հանքավայրեր:¹¹⁰ Գունքի առկայությունը բազմ է ստեղծել մետաղագործության հետագա զարգացման համար:

Արտասաղ՝ լինելով առևտրական և արհեստագործական խոշոր քաղաք, կախյալագործության հիմնական կենտրոններից մեկն էր: Այդ է փաստում կախյալի բարդ, ձևավոր ոտքեր ձուլելու գիպես երկփեղկանի կաղապարի մի փեղկի գոյությունը (պահպ. մասի երկ.՝ 25սմ, զանգվածն ուտուցիկ մասի տրամագիծը՝ 10սմ) Արտասաղի VIII բլրի մասային շինարարական շրտում (մ.թ.ա. 189/188թթ.-մ.թ. 58թ.):¹¹¹ Անտիկ շրջանի նման կաղապար ունի վայրերից մեկ հայտնի է: Կաղապարի գոյությունը խոսում վկայությունն է Չալսաստանում գեղարվեստական բրոնզ ձուլելու զարգացածության մասին: Չալսաստանը մ.թ.ա. II-I դարերում ուներ արհեստանյութի այդ բնագավառում իր կողմից մշակված փորձ ու ավանդույթներ: Չալսաստանի անտիկ շրջանի հուշարձաններում, մասնավորապես Արտասաղում¹¹² և Միսիանում¹¹³ հայտնաբերվել են գեղարվեստական մետաղի բարձրարվեստ շատ նմուշներ,¹¹⁴ հալոցներ, տարբեր տիպի գարդին ձուլելու կաղապարներ և այլն. որոնք զայսի են հաստատելու մեր պատմիչների վկայությունները: Ազարանգեղոսը, խոսելով հեթանոսական աստվածների մասին, ասում է. «...Ճարտար ձեռքերով սարքած արձաններ են, մի քանիսը փայտ են, ուրիշները՝ քարե, պղնձե, արծաթե կամ ոսկե»:¹¹⁵ Եւ նշում է նաև դրանց կախարստանում կառուցվածը, որ «*ոճանք կաթածո են, ուրիշները՝ կաածո, ոճանք խարտոցած, ուրիշները՝ ձուլած...*»:¹¹⁶

Միսիանի գահավորակը, Արտասաղի կաղապարը և բլուր մյուս գտածոները թույլ են տալիս ասելու, որ տեղացի կախյալագործ վարպետները ոչ միայն հմուտ և ճարտար էին իրենց արհեստում, այլև նաև բավարարելու Չայց աղբյուրների և վերնախալի անող նրբաճաշակ պահանջարկը:

ԱՇՏԱՆԱԿՆԵՐ

Լուսավորության միջոցներից առանձնակի ուշադրության արժանի գտածո աշտանակները երկուսն են: Մեկը երկաթից է, վատ պահպանված: Մեզ հասել է միայն առանցքի ձողը ոտքերին միացնող հատվածը: Մյուսը, որը համեմատաբար լավ է պահպանված, պատրաստված է երկաթե միջուկի վրա բրոնզե թիթեղ փաթաթելու և զողելու

¹¹⁰ Լույս տեղում, էջ 164:

¹¹¹ Ժ.Գ.Խաչատրյան, Ա.Գ.Կանյանցի, Արտասաղի VIII բլրի շինարարությունը, ԼՂ, 1974, № 9, էջ 76, 80:

¹¹² Բ.Ն.Սևիցյանցի, Արձանները սոպալա, ХСНП, ХСМ, ХСВІ, ХСВІІ, Б.Н.Артамакин, Арташат II, Основные результаты раскопок 1970-1977гг., Ереван, 1982, табл. XLIII-XLV, Ժ.Գ.Խաչատրյան, Չալսաստանում հայտնաբերված արձանախոնդանական մետաղե արձանները, ԼՂ, 1984, № 10, էջ 73:

¹¹³ Ж.Д.Хачатурян, Художественные изделия из серебра эллинистического времени, II Международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978, с. 1-11, Ժ.Գ.Խաչատրյան, Չալսաստանի անտիկ շրջանի մոնիպիոնները (մ.թ.ա. III-մ.թ. I), ԼՂ, 1978, № 5, էջ 46-56, սոպալա, II, Զ. Թ. Թ. Խաչատրյան, Silver bowls and basins of Armenia in the late Hellenistic Period, Iranica Antiqua, vol. XXIV, 1989, p. 297-308, pl. I-II:

¹¹⁴ Ж.Д.Хачатурян, Гарни, V, Античный металл (результаты раскопок 1956-1976гг.), Ереван, 1976, с. 105-106, рис. 41, табл. XXI:

¹¹⁵ Ազարանգեղոս էջ 71:

¹¹⁶ Լույս տեղում, էջ 522:

հնարանքով: Երկաթե միջուկի քայքայումն էլ պատճառ է դարձել բրոնզե փեղեղի խաթարմանը: Չողի վերին ծայրում ամրացված է բրոնզե ծանծաղ ակսե, որում է ալրվել է յուղը (ծեթը): Ներքևում ծողը հենվում է գեղեցիկ ձևավորած երեք կենցաղաբար ուտերի վրա: Այն հիմքում ունի եռանկյունի թթեղ՝ սուր ծայրերով ուղղված դեպի ոտքերի կենտրոն: Թերթեղի տակից դեպի ոտքեր դուրս են գալիս փորագիր, աստիճանաբար վեր բարձրացող տերևազարդեր: Մինչև ծունկի հասնող ծողը կեղծ վրդուտայի ձևով ետ ու առաջ է ծալվում: Կեղևակ ուղիղ կենտրոնում ունի ակնու:

Հայաստանում աշտանակների գործածությունը հայտնի է տափալին ուրարտական ժամանակներից: Ուրարտական գեղեցիկ ձևավորված աշտանակներ հայտնաբերվել են Թուրքիայի-կապեռն,¹¹⁷ Կարմիր բլուրում¹¹⁸ և այլ վայրերում: Դրանց վերին մասում գտնված է քսա՝ հենված առյուծի կամ բադի թերանից դուրս եկող ցլի կեղևակներին: Հետուրարտական շրջանում հնագիտական գտածոներում աշտանակներ արդեն չեն հանդիպում, հասնանք դեպ մեզ հայտնի չեն: Դրանք կրկին հանդես են գալիս մ.թ.ա. I դարում: Այդ շրջանի աշտանակներ հայտնաբերվել են նաև Արտաշատում, Չամիչում, Հիլաբլում, Կարսի մարզի Լախնաակում¹¹⁹ գյուղում: Վերջինս գտնվել է Խողային աշխատանքների ժամանակ: Ի.Ա.Օրբելու հաջողվել է տեսնել, չափագրել ու լուսանկարել գտածոն: Պահպանվել է միայն աշտանակի ոտքը: Այն արեղանան իջնում և պարուրածն պտտվելով միանում է գեղաքանդակ, ճկուն ծալված այծի ոտքին, որի կեղևակ դրված է դատարկ խարսի վրա: Պարուրան, վրդուտան ծալված է ակնաթի տերևով: Կ.Վ.Տրևերը Լախնաակի աշտանակի ոտքը համեմատում է Հերուլանտոսից գտնված աշտանակների հետ, հանգամանակից քննարկում գարդանների ոճական առանձնահատկությունները և հայտնում, որ Լախնաակի աշտանակը չէր կարող մ.թ. I դարի սկզբից ուշ լինել:¹²⁰ Թվագրում է Օգոստոսյան շրջանով: Լախնաակի աշտանակի մասնախմբերը առավել համահասակի հանդիպողներից են հունահռոմեական¹²¹ հուշարձաններում, ուստի շատ հավանական է, որ այն ունի իտալիկյան կամ էտրուսկյան ծագում: Վերջիններս կերտում էին գործնական և բարձրաճաշակ աշտանակներ՝ իրենց նշանակությամբ համապատասխան: Այդ և էտրուսկյան բրոնզե մյուս ստեղծագործությունները մեծ ազդեցություն ունեցան հռոմեական գեղարվեստական բրոնզի վրա:¹²²

Գառնիի աշտանակը երկաթից է և պարզ կառուցվածք ունի: Գտնվել է մ.թ. II-III դդ.

չերտում:¹²³ Այն պատրաստված է կռելու եղանակով: Քառանկյուն ծողի վերին մասն աճարտվում է քասով, իսկ ներքինը նստած է ոտքերի միացման հատվածում արված եռանկյունանան հիմքի վրա, որտեղից էլ տափակ ոտքերը, հորիզոնական և ապա դեպի վեր ծգվելով, ծունկ են տալիս և կենդանու ոտքի մասն իջնում, աճարտվում ոլորտող վերջավորություններով:

Գառնիի աշտանակ, անշուշտ, ներմուծված աշտանակների տեղական պարզ ընդօրինակությունն է Գառնիի աշտանակի նման տափակ ոտքերով երկաթե և բրոնզե աշտանակներ հայտնաբերվել են նաև Միդեպատրի կարասային թաղումներում:¹²⁴ Միդեպատրի գտածոներից մեկն ունի ձևավոր ոտքեր, վերին մասում՝ քաս: Կ.Վ.Տրևերը իրական դրանք համարում է ներմուծված աշտանակների տեղական ընդօրինակություն:¹²⁵ Բրոնզե և երկաթե աշտանակներ լայն տարածում ունեին անտիկ աշխարհում: Հայտնի էին հատկապես իտալիկյան և էտրուսկյան աշտանակները, որոնք ունեին գեղեցիկ ձևավորում և հարցարված էին տարբեր տեսակի մանր գարդաքանդակներով:¹²⁶ Կտրվածքում կլոր ծողերը մեծ մասամբ կան էլ մատակարարներ: Սիլիկոնի աշտանակի ոտքերը որոշակի նմանություն ունեն Պրիենայում¹²⁷ և Պոնպետում¹²⁸ գտնված, ինչպես նաև Լուվրում¹²⁹ և Քենթրիլում¹³⁰ պահպանվող նմուշների հետ, և այն կարելի է համարել ներմուծված իտալիկյան աշտանակների ընդօրինակություն: Թվագրում է մ.թ.ա. I դարով: «Իսկով գարդարված աշտանակների...», «հրաբորբը աշտանակներ»-ի մասին վկայում է Ապաթանգեղոսը (§ 159, 750):

¹¹⁷ C.F. Lehmann-Haupt, Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens «Abhandlungen der Königl. Gesellschaft zu Göttingen Phil.-Hist. Kl., IX, 3, 1906, s. 93; Zeitsch. 63; **Ե.Բ.Պոտրոսով**, Искусство Урарту, А., 1962, с. 55, рис. 26, **Է.Ախար**, Урартіские и Алтинские Ринкостен, Анкара, 1968, с. 34, 53, 54, 56, 70, Tab. XXXIII, XXXIV, 56.

¹¹⁸ **Ե.Մ.Պոտրոսով**, Кармир-блур I, Ереван, 1950, с. 69-70, рис. 42.

¹¹⁹ **Կ.Վ.Տրեвер**, Бронзовая ножка канделябра из Хачнавана («Известия российской академии истории материальной культуры»), Т. I, Петербург, 1941, с. 261-264; **Փ.Չ.Ասլախյանյան**, Հայաստանի հայտնաբերված արևմտաուղեկան ծնակայն առարկաներ, ԼԳ, 1984, № 10, էջ 73, աղ. 6:ս.

¹²⁰ **Կ.Վ.Տրեвер** նշվ. աշխ., էջ 261-264.

¹²¹ **Ա.Մ. Վոնոմ**, т. 263, 264; **H.W. Walters**, Catalogue of the bronzes, grec, roman and etruscan in the British Museum, London, 1899, № 774; **F. Magi**, Bronzi oggetti vari, La raccolta Benedetto, Guglielmi nell museo gregoriano erusco, parte II, Città del Vaticano, 1941, с. 50, 177, tav. 50.

¹²² **Д.Кос** Ступица мебели, Булаеонум, 1981, с. 50.

¹²³ **Բ. Լ. Սաթրիյան**, Ավանդները Հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ.թ.ա. VI-մ.թ. III դ.), Երևան, 1976, էջ 87, տախ. CV:

¹²⁴ **Դ.Մ.Ուոլ**, Мунгечаурские кувыннаны погребения с оружием, Краткие сообщения института истории и материальной культуры, вып. 60, 1950, с. 59, рис. 23, 5; **Т.И. Габушкин**, **М.М. Рахмова**, О свиха древних казахских албандов со стороны древнего мира, «Ученые записки», Аз. Гос. университетта, Серия истории и филологии, 1967, № 3, с. 81, табл. 1, 2.

¹²⁵ **Կ.Վ.Տրեвер**, Очерки по истории и культуре Кавказского Албания (IV в. до н.э.-VIII н.э.), М.-А., 1959, с. 148, рис. 6.

¹²⁶ **F. Magi**, նշվ. աշխ., tav. 50, 2a, 3a, 4a և այլուր.

¹²⁷ **Th. Wiegand und H. Schrader**, Priene, Berlin, Georg Reime, 1904, s. 383, alb. 484.

¹²⁸ **A. Mau**, Pompeii in Leben und Kunst, Leipzig, 1906, fig. 217; **E. Parise**, Gefässe und Gefäße, bronze, Die Hellenistische Kunst in Pompeii, Band IV, Berlin und Leipzig, 1925, Verlag von Walter de Gruyter, s. 47, 49, 54, 55, alb. 58, 59, 61, 70.

¹²⁹ **A. de Ridder**, Les bronzes antiques du Louvre, Paris, 1915, Tome II, pl. 113, № 3173, pl. 112, № 31, 54, 3165, 3159, 3161, 3162.

¹³⁰ **G.M.A. Richter**, Catalogue of Greek Antiquities Dumbarton Oaks collection, Cambridge, 1956, p. 43, pl. XLVc.

ՈՍԿԵ ՏԱՐԲԵՐ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ ԵՎ ԶԱՐԴԵՐ

Յելլենիստական Չայաստանում ոսկին, ոսկուց, արծաթից և բրոնզից պատրաստված, ոսկեբլանդ իրերն ու ասարկաները շարունակում են մեծ դեր խաղալ մարդու կյանքում: Ոսկին ոչ միայն քանակաբան մետաղ էր, այլև ինքնատիպ արդյունք: Դրա պատճառն, անշուշտ, ոսկու չխանգարելու և փայլը չկորցնելու հատկանիշն էր: Այն համարվում էր արևի, իսկ արծաթը լուսնի հետ: Ոսկուն վերագրվում էր աստվածային ծագում: «Ոսկին ունչացնել հնարավոր չէ, քանի որ այն Ձևի գավակն է»¹³¹ Չայոց Անահիտ աստվածուհին կոչվում էր ոսկեծին, ոսկեծայր,¹³² ոսկեխոս դիցուհի: Դժամա սևուկ մոզական առանձնահատկությունը և կիրառական նշանակությունը համահարկվում էին: Այդպիսիք էին անտիկ շրջանի ոսկե բոլոր ասարկաներն ու գարրերը: Օրինակ, ոսկե կնիք ստանում կիրառական, գեղարվեստական և պաշտամունքային հատկանիշները սերտորեն կապված էին¹³³: Ոսկին մի շատ կարևոր հատկություն էր ուներ: Այն իր փափկության և ճկունության շնորհիվ հեշտ էր ենթարկվում մշակման:

Յելլենիստական շրջանում, հատկապես մ.թ.ա. II-ի դարերում, ձգտումը դեպի շքեղություն մեծ չափերի էր հասնում: Սարդիկ իրենց շրջապատում էին գեղարվեստական բարձրանաչափ իրերով ու պերճանքի ասարկաներով, նորոգում տների կարգաբանքը: Խտիանոցային հասարակ մետաղե և կավե սպասքը փոխարինվում էր արծաթով¹³⁴ ու ոսկով: Զարատրթյան չափանիշ էր դառնում արծաթե գեղարվեստական իրերի մեծ քանակը: Նշանավոր վարպետների գործերը շուկայում բարձր գին ունեին: Այդ են հավաստում Պլինիոս Ավագը¹³⁵ և մյուս անտիկ հեղինակները: Նման երևույթներ դիտարկվում են և Չայաստանում:

Յելլենիստական դարաշրջանի հուշարձանների պեղումները ցույց են տալիս, որ Չայաստանում հայտնաբերված ոսկե և արծաթե գեղարվեստական իրերը հիմնականում վերնախավային պատկանելիության են, հարուստ հարուստ ու միջին կարողության տներ քաղաքացիներին:

Չայաստանի անտիկ դարաշրջանի ոսկու, ոսկե իրերի ու պերճանքի ասարկաների մասին մեզ որոշ տեղեկություններ են հարողորում հուճա-հունձնական արդյունքներ և վաղմիջնադարյան հայ մատենագիրները դեպքերի բերումով քաղաքական և տաճարական գանձերի

մասին խոսելիս: Այդ կցկտոր տեղեկությունները եզակի վկայություններ են անդարծ կորած գանձերի մասին: Դամենայն դեպս մի բան պարզ է, որ ոսկին ու արծաթը ընդգրկել էին կենցաղի բոլոր բնագավառները: Վերնախավն օգտագործում էր ոսկեպատ գահավորակներ, զենքեր, ոսկե սպասք՝ գավաթներ, քասեր, պատտաաբաղներ, գրպաներ, պերճանքի առարկաներ, ոսկեբել, ոսկեհուս դիպակներ, հանդերձանք, դեկորատիվ հարդարանք, մեծ ու փոքր արձաններ և այլն:

Անտիկ հուշարձանների՝ Գատնի, Սիսիան, Բենիամին, Սինգեչատր, Արմավիր և Արտաշատ մայրաքաղաքների ու այլ հնավայրերի պեղումներով կամ պատահաբար հայտնաբերված գտածոները քեև եղածի չչինք մասն են, սակայն բավարար են ուսումնասիրելու Չայաստանում ոսկեչափայն գաղազման փուլերն ու ուղիները, որոշելու դրանց կարևորությունը արհեստագործության և կենցաղի բնագավառում: Տեղական և հելլենիստական երկրներից ներմուծված նյութերը հնարավորություն են ընձեռում լիարժեք պատկերացում կազմելու աստղական-տնտեսական կապերի, մշակութային ընդհանրությունների ու տարբերությունների, բնակչության գեղագիտական ճաշակի և նորագույնը ընկալումների վերաբերյալ:

Գավազանների գլխիկներ

Սիսիանի ոսկե ասարկաների խմբում առանձնանում են երկու կիսադնոթան գարրեր, որոնք ընդունված է համարել գավազանների գլխադրող (որպես իշխանության նշանակ), (աղ. XX, 1-2) կամ դաշույնների, ակնհայտ դաստակի գլուխներ:¹³⁶ Իրարից տարբերվում են միայն չափերով և կտրվ (I, լայն.՝ 3.7մ, բարձր.՝ 2.7մ, 2, լայն.՝ 4սմ, բարձր.՝ 2.5սմ): Պատրաստված են կարպապարում ծուլելու եղանակով: Գավազանի գլուխների մակերեսին ռելիեֆ գծերով պատկերված են մի շարքի վրա դասավորված երևակայական երեք գայարուն գիշատիչներ (փշկապներ): Դնչերը հիշեցնում են այուդի դուճ (խիտ ոճակորված), աչքերի մեջտեղից անցնում է բաժանման թուճք, որը՝ դեպի պոչը ներդաստակով՝ ոլորվում է: Գլուխները հարողարված են ոսկու մեջ առուցված, նուրբ կանաչավուն փիրուզներով, աչքերը կլոր են՝ ընդելուզված ստպազներով, իսկ քսքերի մաստերի (չորասկան) եղունգները ընդձոված են, սուր մայրիկը ներև ուղղված փիրուզներով: Փիրուզի նուրբ կապտավուն երանգները ոսկու հետ սալիս են համեմի ներդաշնակություն: Ենթադրվում է, որ Սիսիանի գավազանի գլուխները ներմուծված են արևելքից և ծագումնաբանական սերտ կապեր ունեն սակո-սարմաթական ռեզիդի արտադրանքի հետ¹³⁷: Նման երևակայական գիշատիչներով հարողարված գլխավազաններ գտնվում են հայտնի չեն, սակայն կիսադնոթան նմանօրինակ գարրեր՝ այլ պատկերներով, գտնվել են Բակտրիայում Ռիչա-թեփուն¹³⁸, որոնք վերաբրվում են մ.թ.ա. I դ. վերջերին, այսինքն՝ ժամանակակից են Սիսիանի գավազանի գլուխներին: Դրանք պատրաստված են նույն եղանակով, ընդելուզված են փիրուզ քարերով: Սիսիանի գլխավազանների գիշատիչները և

¹³¹ O.J. Heesop, Antiquities persiques (Vols. de n.º. – IV), Leningrad, 1978, t. 3, 4.

¹³² Ասարկաներ, § 809:

¹³³ Լույս տրղում:

¹³⁴ M.E. Sogrenko, Ремесленники древнего Рима, с. 36.

¹³⁵ Plin., Nat. Hist., XXXIII, 47-61, 61-6 (Gaius Plinius Secundus (Major), Naturalis Historia, I-X, Cambridge-London, 1947-1963)

¹³⁶ A. B. Успенский, Угнетения, т. 83, уаխում. XIX, 1, J. Khatchatryan, Arménie, Trésors de l'Arménie ancienne des origines au VIe siècle, Nantes, 1996, № 239 a, b.

¹³⁷ M.O. Зарцков, Торгово-экономические связи Армении с эллинистическим миром в III – I вв. до н.э., Автореферат канд. д.с.с., Ереван, 1986, с. 10.

¹³⁸ V. Sarianidi, Bactrian Gold, from the excavations of the Tilla-Tepe necropolis in North Afghanistan, Leningrad, 1985, Fig. 149-152

դրանց պատկերման կերպը բնորոշ են այսպես կոչված «Սփրիդյան կենդանական ոճին»: «Սփրիդյան կենդանական ոճի» ձևավորման կենտրոնը վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան¹³⁹։ Սակայն գիտնականներից ոչ մեկը իր ժխտում հիմնադրեց, միջազգայն արվեստի ազդեցությունը դրանում:

«Կերիմ տասնամյակներում, հատկապես Թիլյա-բեիիի բազավորական բաղուններից հայտնաբերված ճյուղերը թույլ են տալիս ավելի հաստատականորեն խոսել Բակորդիայի՝ որպես սկյութա-սարմաթական արվեստի ձևավորման կենտրոններից մեկի մասին: Մասնավորապես կենդանական գեղարվեստական այդ կենտրոնը, ըստ ճարտարագիտական մոնումենտալ ձևերի մշակման, բարի փորագրության, գլխավորապես, գեղարվեստական բրոնզի, բարի փորագրության և ոսկեչալվանքի արվեստի կենտրոնը, ձևավորվել է դեռևս մ.թ.ա. II հազարամյակում, որի ակունքները գտնու են դեպի Իրան, Գլուխայից Սիջազետը և Փոքր Ասիա: Թիլյա-բեիիի ոսկե գառաձների անպակ մեծ քանակությունը (20 հազար), դրանց ձևերի և հարդարանքի ոճական ընդհանրությունը վկայում են Բակորդիայի կենտրոնական շրջանում ոսկեչալվանքի հզոր կենտրոնի առկայության մասին, որի արտադրանքը ոչ միայն արտահանվել է, այլև իր որոշիչ ազդեցությունն է ունեցել ողջ բրվելուական աշխարհի մշակույթի վրա¹⁴⁰»:

Կարելի է վստահորեն ասել, որ Սիսանիսի գլխավորները և ներմուծվել են բակտրիական այդ կենտրոնից՝ Թիլյա-բեիից, որի ճյուղերից հեն ունեն ոչ միայն ձևաբանական ու ոճական, այլև տեխնիկական ընդհանրություններ: Ինչպես գիտնականներն են նշում, այդ շրջանում սկյութա-սարմաթական ոսկեչալվանքի արտադրանքը աչքի էր ընկնում հատկապես փիրուզե¹⁴¹։ Նեոիդների առատությամբ¹⁴²։ Սոզդանիան երկրի, Գունա-Բակտրիական բազավորության, Բակտրա (կամ Ջարիսաա, որից հայկական Ջարսապա) մայրաքաղաքով, քուշանական այս և Լոնդերից կոչվող բազավորությունում իշխում էր Արշակունիների դինաստիայի կարենի-Պահլավի ճյուղը¹⁴³, որոնք հեն Գայասատը կապվել էր առևտրական ճանապարհներով: Միջին Ասիայի հետ ունեցած կապերը հավաստում են Արտաշատի Ն քվում հայտնաբերված ստոյերի տարազով գերեզմը¹⁴⁴ պատկերող կնքադրոշմները, այսպես կոչված սկիզբ ու վերջ չունեցող, կանքը խորհրդանշող¹⁴⁵ նշանակություն ունյւ բրոնզ գտնված պղնձե

քառանկյուն դրանը՝ ուշ պարթևական (II դ.) ընդօրինակություն, կտրված է Զոդկա-Քուշանական աշխարհում¹⁴⁶։

Ոչ անտիկ Իրանում Մասանյանների իշխանության գլուխ անցնելուց հետո սեղանում են Գայասատի ռազմաքաղաքական կապերը¹⁴⁷ քուշանների հետ, ինչպես «Խոսրով Մեծ»-Տրդատ II (216-256) և Կարաանյան պատերազմի մասանյան:

Ապարանջաններ

Ապարանջան կամ ապբջան, զարդ դաստակի կամ քազիկ, արմունկից վար կամ վեր¹⁴⁸։ Լինելով պատվական զարդերից՝ ապարանջան կոչ են հասարակության քուրդ խավերը, անվան տարիքից և սեռից: Ժողովուրդը ինչպես մասունքների, այնպես էլ ապարանջաններին տվել է հատուկ իմաստ: Այն իմաստավորել է իրը, իշխանություն. «...առք կզոր-ծածին ապարանջան ի նշան բազավորության»:

Մուսավել ուշադրալը ոսկե ապարանջաններն են: Դրանցից մեկը¹⁴⁹ պատրաստված է հետևյալ կերպ: Քառակուսի կտրվածորվ բրոնզե լարը զորեղուց հետո վրան հազերը, են ոսկե քարակ թիթեից պատրաստված խողովակ, որիս ղրվազելու միջոցով տվել են բրոնզե միջուկի զլորուն ձև¹⁵⁰։ Այս զլորուն ակունքների միջև հյուսված թելեր են փաթաթել: Ապարանջանի ծայրերն ավարտվում են առյուծազուլիներով (աղ. XV,3): Առյուծներն ունեն ռուսուրի արտաստիղի աչքեր, կնճոտ ճակատ, փարթաք բաշ՝ հարդարված փորագիդ կեսապորդներ: Առյուծազուլիները կենտրոնում միանում են օվալաձև ակնաբնով, ընդունդված կնքաքարով (գեծան): Այն եղել է շարժական և միաժամանակ մասայել է որպես կապակ: Անրազել է առյուծների բերանին վահանակի վերևում գողված օղակների միջոցով, սողնակների օգնությամբ: Վահանակը վերևում և ներքևում եզերված է ռելիեֆ հատիկաշարերով: Ապարանջանը հարթ մասով գողված է ապարանջանին:

Ապարանջանը իր հորինվածքով ասայծե եզակի է հայաստանյան գառածներում, սակայն մնան հնարքներով կերտված ոսկե և արծաթե ապարանջաններ, մանյակներ և այլ զարդեր մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են անտիկ աշխարհի տարբեր հուշարձաններում: Օրինակ՝ Կուլ Օրաթում քայցված արվեստագներից մեկում տղամարդու վզից կախված է եղել ոսկե առյուծազուլի մանյակ¹⁵¹։ Իսկ քազկից՝ գեղակածող ապարանջան՝ պարտատված նույն եղանակով, ինչ նախորդը: Խնդրող առարկա ապարանջանների այս տեսակն, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել է Բուսիդրյան քազավորության ոսկեչալվանք արհեստա-

¹³⁹ *В.И. Саркисов*, Храмы и некрополи Тушля эпохи, с. 147.

¹⁴⁰ *Е.Е. Кузьмина*, Бельгия и эллинистическое мир в эпоху до Александрии, Античность и эллинистическая традиция в культуре и искусстве народов Советского Востока, Москва, 1978, с. 198, 199; *В.И. Саркисов*, Храмы и некрополи Тушля эпохи, с. 138, 148-151.

¹⁴¹ Ապա և արաբի պատմիչները բազավորների արմատից են հաճախում միայն երկուսը տրեքին և փիրուզե: Փիրուզ պարսկերեն նշանակում է հարմրակ, արքայ: Այն նույնիք Սասանյան քազավորների մեկի անունն էր: «Պեղք: Ֆիրուզի անունն առում է Պարսա ըստ նշան բովանուցանող սյան, արաբերն *Կուլ բովանուցանող սյան*»: Փիրուզայն անվանվողը հաճախվողը գտնվում է Իրանում՝ Լիշաբադից հյուսիս-արևմուտք Սասանյան և դրան հարող Սիբիլ Անալիի շրջաններից: Այն մասնագրված է եղելից հեն և տարածված է Արևմուտք Արևելքում: Ոչ մի բար արաբիկ մեծ դեր չէ կատարել մարդկանց սեմապատրյան մեր և քուշանյան ինտուսով, ինչպես արաբական փիրուզե: Փիրուզայն վերազուլուն են քալիսանի խորհրդանշող հասկանելուն, չար աչքից և ընծա ժամանակ վախից պահպանող: Փիրուզ կա նաև Գայասատում, քայց ոչ արքայի ու քանակի: *А.Я. Борисов, В.Г. Луконин*, Сасанидские геммы, Ленинград, 1963, с. 9-10: *Фирдоуси*, Шахнаме, т. VI (Բերքում Ա.Ե. Եսուր-Աստուր և В.Գ. Բերքոն), Москва, 1989, с. 587, օսյա, 92.

¹⁴² *В.И. Саркисов*, Храмы и некрополи Тушля эпохи, с. 152.

¹⁴³ ՀժԻ, II, Երևան, 1984, էջ 26, նախ. 22, 23.

¹⁴⁴ *Ը. Առաքելյանը*՝ Հայ-իրանական մշակութային կապերը ըստ Արտաշատի կնքադրոշմների: Հայ արվեստի համալսարանի 7-րդ գիտական կոնգրեսում: Մեկնությունների բեկեր, Երևան, 1995, էջ 28: *Zores Kachatsian*, The archives of sealings found at Artashat(Artaxata), Bulletin de correspondance hellénique, Suppl. 29, 1996, p. 367, fig. 5, pl. 73; Arménie, Trézouzes, fig. 210, a.

¹⁴⁵ *В.И. Саркисов*, Новый центр древностопного искусства, Археология старого и нового степа, Москва, 1982, с. 83-84, рис. 7,2.

¹⁴⁶ Պրանը որոշել է Ա. Չարդյանը:

¹⁴⁷ ՀԺԻ, II, էջ 26, 27, 37, 38, 41:

¹⁴⁸ Բնասարկ տարբ. գրոց, էջ 45:

¹⁴⁹ *Ք. և Գ. Կուշանյան*, Անվանված... էջ 83, գլուխ. XIX: Այստեղ ապարանջանը ներկայացված է քերի վիճակում, իսկ օվալաձև մասայիցը և վրաններով փաթաթված քազակ լարը:

¹⁵⁰ Հարդ. 7.4մ, լայն. 9.2մ, բարձր. 93.4 սմ:

¹⁵¹ *И.И. Артамонов*, Сокровища скифских курганов, Прага-Ленинград, 1968, табл. 205; *В.Г. Петренко*, Украина Скифия VIII-вв. до н.э., Москва, 1978, Археология СССР, САИ Д-4-5, с. 46, табл. 35, 2, 2а.

նոցներից մեկուն, հույն վարպետի կողմից:¹⁵² Բացառվում է, որ նույն արհեստանոցի արտադրանք կարող է լինել Սուլիի հայտնի մանյակը¹⁵³: Նման կենդանազուխ ոսկե, արծաթե ապարանջաններ են մանյակներ հանդիպում են նաև Թեմիր Գոլայի¹⁵⁴ սյուրբանից դամբարանի նյութերում (մ.թ.ա. V-IVդդ.), Տոկստուկ դամբարանում¹⁵⁵ (Օրդոնիկիեի քաղաքի մոտ): Նմանատիպ տարբեր կենդանիների զուլներով ավարտվող ապարանջաններ հայտնաբերվել են Փոքր Ասիայում,¹⁵⁶ Մակեդոնիայում,¹⁵⁷ Դուրա-Էվրոպոսում¹⁵⁸ (վերջինս ունի քարե կնիք), Կորանում¹⁵⁹ և այլուր: Էրիտրիայից գտնված առյուծազուխ ոսկե ապարանջանները (Սետրոպոլիտեն բանգարան) Բվազովում են մ.թ.ա. IVդ. վերջով-IIIդ. սկզբով¹⁶⁰ և այլն¹⁶¹: Վերոհիշյալ բոլոր ապարանջաններն ու մանյակները վերաբերում են մ.թ.ա. V-IIIդ. սկզբներին: Ենթադրում¹⁶² է, որ Միսիանի ապարանջանը ծագումնաբանական կապեր ունի ասիո-առաքնական տարածաշրջանի արտադրանքի հետ: Ասակյան Իրանից և Ուրանից արևելք ընկած շրջաններից նման տեխնիկայով ու հարդարանքով, ոսկուց և այլ մետաղներից պատրաստված ոչ մի ապարանջան, մանյակ կամ այլ զարդ մեզ հայտնի չէ: Զետևարա, Միսիանի ապարանջան ունի փոքրասիական¹⁶³ ծագում: Չի բացառվում նաև, որ ապարանջանը կարող էր կերտված լինել Հայաստանում օտար ոսկերչի կողմից, բռնագաղթված Տիրանս II-ի արշավանքների ժամանակ փոքրասիական, սիրիական հեղինեստական նշանավոր կենտրոններից, ոչ հույն պատվիրատուի համար: Ինչ վերաբերում է Միսիանի գաղտնի ոճական որոշ տարբերություններին, ապա դրանք սույլ ավելի ուշ ժամանակի պատկանելու արդյունք են:

¹⁵² Հայաստանում հայտնաբերվել են հելլենիստական շրջանի արծաթե և բրոնզե կենդանազուխ, այդ թվում նաև առյուծազուխ ծայրերով շատ ապարանջաններ:

Երկրորդ ապարանջանը և պատրաստված է նույն եղանակով:¹⁶⁴ Բրոնզե կտրվածքում կիր լարի վրա փաթաթված է ոսկե շարակ թիթեղ (աղ. XXV): Ապարանջանի կողերը կենտրոնից դեպի ծայրեր առտիճանաբար լայնանում են և ավարտվում ուղղահայաց հարթ կտրվածքով (տր. 1սմ): Այն հարդարված է ոճավորված առյուծազուխիներով, զարդարված բեկնելվող մազակներով: Առյուծազուխները միմյանցից բաժանված են լայնակի անցնող ակոսավոր

զույգ գոտիներով:

Ապարանջանը ձևով և հարդարանքով աղբրվում է Գեղարիում¹⁶⁵ և Գառնիում¹⁶⁶ գտնված բրոնզե ապարանջանների հետ, որոնք ունեն տեղական ծագում: Դատելով պատրաստման եղանակից՝ կարելի է ենթադրել, որ Միսիանի ապարանջանը ևս փոքրասիացի հույն կամ էլ այդ տեխնիկային լավ ծանոթ տեղացի վարպետի գործ է: Թվագրվում է մ.թ.ա. I դ.:

Ականջող և մատանիներ

Պերճանքի հարգի զարդերից է ականջողը կամ գինոը: Գտածո ոսկե ականջող¹⁶⁷ պատրաստված է շրջանաձև թիթեղից, քաջ ծայրերով: Կենտրոնում ակնբլուզում, սուր ծայրը դեպի ներքև ազուցած է նշածև ճեմաբար՝ շրջանակված հյուսածո զույգ թելապարդերով: Երեսանիվ ծայրերը արտադրանում ներթուրում շղթան օրդան են: Ականջողը եզերված է ուռուցիկ կերծ կիսազնդիկների շարով: Նման զնդիկներ՝ մի փոքր ավելի խոշոր, հարդարում են նաև քարի այց և ծախ կողերը (աղ. XVI,):

Նման ականջող, քաջի Միսիանի գտածոյից, Հայաստանի տարածքից մեզ հայտնի չէ: Եւչածև ակնբլուզով զարդեր հանդիպում են նաև Դրիմի սյուրբանակ դամբարանների ոսկե իրերի¹⁶⁸ պարզարանքում, որոնք վերաբերում են մ.թ.ա. II և մ.թ. I դդ.: Խեթրոնեյան (մ.թ.ա. IV-մ.թ. IV դդ.) պերճանքի ոսկե առարկաներն ուսումնասիրող Լ.Վ.Պյատիշևան կարծում է, որ դրանք հեթանոսներն էին կարող պատրաստվել, քանի որ տեղում ոսկու հունք չկար, բնականաբար և ոսկեթուրքում այդ մակարդակի զարգացած չէր: Դրանք կարող էին ներմուծվել Հարավային Ասիայից, Միդիայից և Փոքր Ասիայից: Վերոհիշյալ տարածաշրջանների առևտրական սերտ կապեր ունեին Հյուսիսսեբոստանյան երկրների հետ¹⁶⁹ և չի բացառվում, որ շատ զարդեր ունեն հայկական ծագում և պատրաստված են Վան, Արտաշատ, Տիրանս-կերտ քաղաքներում,¹⁷⁰: Շատ և Վ. Պյատիշևայի մ.թ.ա. I դ. երկու հզոր պետություն կար այդ տարածաշրջանում՝ Պարթևստանը և Հայաստանը: Տիրանս II-ի և Արտաշակը II-ի կողմից Միդիայի և Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքներից Հայաստան բռնագաղթվեցին մեծ թվով արամեացի և հրեա արհեստավորներ, այդ թվում և ոսկերչներ:

Հայաստանը ինչպե՞ս մետաղագործության կենտրոն էր: Այն, համաձայն գրավոր աղբյուրների վկայությունների և հնագիտական հայտնագործությունների, հարուստ էր մետաղահանքերով, այդ թվում նաև ոսկու և արծաթի հանքերով, որոնք շահագործվել են դեռևս III հազարամյակում:¹⁷¹ Դրանք հայտնի էին և անտիկ դարաշրջանում ու միջին դարերում, մնա-

¹⁵² В.Г. Петренко, ук. соч., с. 56, табл. 46, 1; E.D. Phillips, The Royal Hades, Nomad peoples of the steppes, London, 1965, Fig. 67, 68

¹⁵³ H.A. Oshakov, Античный импорт в Приднестровье и Побужье в IV-I до н.э., САИ, ДИ-27, Москва, 1970, с. 44, табл. XXXVIII, XL, 475.

¹⁵⁴ Э.В. Яковлево, Погребание богатой скифкиня на Тешур-Горе, Скифы и Сарматы, Киев, 1977, с. 141-142, рис. 1.

¹⁵⁵ А.К. Гаванина, Курдихинский курган, Ленинград, 1980, с. 37, рис. 14.

¹⁵⁶ Б.М. Мозолевский, Троица могила, Киев, 1979, с. 73-93, рис. 57.

¹⁵⁷ Լույս տեղում, 64, 15:

¹⁵⁸ P.V.C. Baer and M.I. Rostovtzeff, The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of second season of work, New Haven, 1931, pl. XLV, 1.

¹⁵⁹ MAK, том VIII, маб. XXXIV, 13.

¹⁶⁰ H. Hoffman, P.F. Davidson, Greek gold jewellery from the age of Alexander, The Brooklyn Museum, 1966, p. 167, 169, Fig. 61a, b.

¹⁶¹ R. Higgins, Jewellery from Classical lands, The British museum, 1965, pl. 8B, p. 20-21; Giovanni Recatti, Offecine Antiche, Dalle Minocche alle Barbariche, Istituto Poligrafico dello stato, Roma, 1955, Tav. XCV 366

¹⁶² M.C. Зерцалов, ук. соч., с. 10.

¹⁶³ Z. Khachatryan, Arménie, Trésors, fig. 231.

¹⁶⁴ Բալչը 42.63 զրաժ, քարճը՝ 0.62սժ, լայն՝ 0.72սժ:

¹⁶⁵ ժ.Գ. Խաչատրյան, Հնագիտական հայտնագործություններ Գեղարիում, ԼԳ, 1966, № 1, էջ 88-89, ստիպ. Լ. 1, 2:

¹⁶⁶ Ж.Д. Хачатурян, Гарни V, с. 86-87, рис. 10,2.

¹⁶⁷ P. B. Usupovskiy, 624, արխ., էջ 84; Arménie, Trésors, № 228, քարճը՝ 2.4սժ, լայն՝ 2.1սժ:

¹⁶⁸ И.Г. Савельева, Классические украшения Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа, МКА, м. VII, Баку, 1973, с. 82, маб. II, 9.

¹⁶⁹ Н.В. Петасова, Ювелирные изделия Хоросена, конец IVв. до н.э. - IVв. н.э., Москва, 1956, с. 24.

¹⁷⁰ Լույս տեղում, M.I. Максимова, Краткий путь через Черное море, МИА, вып. 33, М., 1954.

¹⁷¹ К.А. Мертчан, Э.В. Хачатурян, О металургии в горнорудном деле Древней Армении, История геологии, Ереван, 1970, с. 155-172, 349, 1, էջ 51, 52:

վանը ճորդի (Սպեր) և Տաջի (Փասանգին, Բոլոն-Բորեեր) ոսկու հանքերը:¹⁷² Ստրաբոնը,¹⁷³ խոսելով Հայաստանի հանքային և մյուս հարստությունների մասին, նշում է Սպերի ոսկու հանքերը:

Հայաստանում այլ արհեստների բովանդակությունը և ճանաչողական արտադրանքը արտահանվում էր անտրական ճանապարհներով, ավարի կամ վիլորատ-վոթայե ձևով: Տվյալ դեպքում դա կարող էր տեղի ունենալ նշված երեք ճանապարհով կամ էլ այնտեղ կտիվ գնացած հայ զինվորի միջոցով: Միևիուրեք VI-ի ժամանակ Փոքր Հայքը մտնում էր Պոնտոսի կազմի մեջ: Փոքր Հայքի հեծյալ նետասփռիչի շուկառ «զինված էր երկար վահաններով», որի հրամանատարը, ըստ Օլլիպիանոս և Խեթոնեստոս գտնված հունարեն արձանագրությունների, եղել է Տարեիի որդի Ալիամնը: Հյուսիսանձրևածովյան երկրները նվաճելու ժամանակ շուկառը սկզբում տեղակայվել է Խեթոնեստոս, որտեղ գտնվել ու բազմել է Ալիամնը, այնուհետև Օլլիպիանոսը:¹⁷⁴

Հայաստանին հելլենիստական և ուշ անտիկ շրջանում նշանակալից դեր էր վերապահված Արևելքի և Արևմուտքի միջև կատարվող առևտրում: Հայաստանով էին անցնում միջազգային առևտրական տարանցիկ կարևոր ճանապարհներից մեկ քանիսը, ինչպես Չինաստան-Պեկին, Սիբիրի և Հյուսիսային Հնդկաստանից դեպի Արևմուտք, այնպես էլ Հարավից, Միջազգային, Միդիայից դեպի Կուսիս և Արևելք և Արևելքից դեպի Կարմիր ծովը և Եգիպտոսը: Հայաստանի բաղադրիչը ինքնակազմում տեղադրված էին արևմտական այլ բանում ճանապարհների վրա և իրենց արտադրանքով ակտիվ մասնակցություն ունեին այլ աշխարհ և առևտրում: Բացառիկ էր հատկապես մայրաքաղաք Արտաշատի դերը, որը տարանցիկ առևտրի հանգույցային կենտրոն էր, պատեստավորման վայր: Արտաշատից դեպի Արևելք հարավային ափեր կապող ճանապարհի անցնում էր Սասանոյդ կամա-նա, Անիսո, Սինոպ,¹⁷⁵ որոնք ծովով կապվում էին Հյուսիսանձրևածովյան շրջանների հետ: Մ.թ. և՛ առից առևտրի ոլորտի մեջ ներգրավված էին Տրապիզոնը, որը ստանում էր Հյուսիսանձրևածովյան շրջաններից եկող պարենամթերքը¹⁷⁶ Ստրաբոնը,¹⁷⁷ նկարագրելով պրոնտական մեծ քաղաք Կոնստան, նշում է, թե Հայաստանի առևտրականների համար այն նշանակալից առևտրական կենտրոն էր:

Հարավից, Պարսից ծոցից (Բաբելոնով), Միջին Ասիայից և Հյուսիսային Հնդկաստանից

եկող միջազգային առևտրի մյուս ճանապարհից էլքաստանից Գանձակով, Լափիջևանով գալիս էր Արտաշատ, այնտեղից Վրաստանով Փասիսով, Դիոսկուրիայով գնում դեպի Տանախ, Դրիմ և Հյուսիսանձրևածովյան այլ շրջաններ: Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Արտաշատ, Ղիլիմ¹⁷⁸, երևան և այլն, հայտնաբերվել են թուփոտան դրամներ, այդ բովանդակ ոսկե¹⁸⁰, Բա-սիկոյան քաղաքապետության ասիական հատվածում՝ Ֆանագորիայի դամբարանատարած, 1950թ. գտնվել է Արտաշատից II-ի պատկերով բրոնզե մատանի¹⁸¹, իսկ Մայկուպի մոտ գտնվող Դախուվակայա ավանում (տասնհայրյան)՝ արձաք քա՝ «Քաղսր քաղաքից» հունարեն արձանագրությամբ¹⁸² (Ող.), Բասիկոյան քաղաքից Բասիկոյան տարածքում և Խեթոնեստոս հայտնաբերված I-Ողը, պատկերով, կարգապարի մեջ փայլուն եղանակով պատրաստված, առա-կաններով ապակե սրվակները և մեջտեղում եռանկյունաձև զարդազուտի ունեցող երկվանդա-նի անոթներն ակնեղևաբար, ներմուծվել են Հայաստանից¹⁸³:

Միսիանի դամբարանում զարդարանքի այլալու առարկաների բովանդակները են և ոսկե մատանիներ, բվով չորսը: Հայկական լեռնաշխարհում առաջին մատանիները հանդիպում են ստակալին ու շրջանից դարաշրջանից:¹⁸⁴ Որպես անճանաչող գարդ՝ կրել են հասարակության բոլոր շերտերը՝ ըստ դիրքի ու կարողության: Մատանին խորիզանշել է բարձրաշխարհի և հոգևոր իշխանություն: Ժողովրդական հավատալիքներում այն ունեցել է հմայական իմաստ, համարվել հուռուրք: Մատանին ոչ միայն բարձր հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության խորիզորդի էր, այլ և անունական միջուկն նշանակ:¹⁸⁵ Մատանիներից առաջինը ժապավենաձև տափակ կողերով, օվալաձև ակնաբով նրբաճաշակ գարդ է, ակնաբուն՝ ճեմաբար (պամանդին): Ակնաբուն երկու կողմերում տեղադրված է մեկական օր: Մատանու կողերը, ծայրերում բարակելով, կազմում են գլավարներ, ապա հազում օղեղի: Մատանու ակնաբունը շարժական է, անհարմար մատին կրելու: Քճեմաբունի առարկան իր շարժական ակնաբունով հիշեցնում է դիտական շրջանի մնացորդական գարդից, երբ կնքաբար անցրի միջով անցնող լարով անրացվում էր մատանուն: Մ.թ.ա. IV դ. մատանիների այս տեսակը դուրս եկավ գործածությունից և իր տեղը զիջեց օղի կենտրոնում ազդեցված զանազան տափակ ակնաբուն մատանիներին, երբ ակնաբար անուր տեղադրվում էր ակնափոսում: Այս պարագանում ակնաբուն անշարժ էր, հարմար մատին կրելու:

Պլինիոս Ավագը վկայում է, որ մետաղե ակնաբունում ազդեցված առաջին ակնաբարը

¹⁷² *Պապայա Փարսեզուլ*, Պատմորին Հայք (քննադատական) Գ.Տեր-Արտյույանի և Առ. Ասլիպասյանի, Երևան, 1982, իմ. 85: *Մ.Ս. Երևանյան*, Հայաստանը ըստ մշակութային-տարածաշրջանի, Երևան, 1963, էջ 91: Լուսինի փառաբանությունը Տրաբանի ժամանակ (մ.թ.ա. 93-66թթ.), Երևան, 1979, ուսումնական քարտեզ: Լուսին Ան Հայքի քաղաքապետությունը IV դ. (298-385թթ.), Երևան, 1973:

¹⁷³ В Сиспиритиде, Неполное от Кабалы нахаживает заомые рудники, *Strabo*, XI, XIV, 9.

¹⁷⁴ *Ս.Մ. Կուրադյան, Մ.Ս. Կազան*, Армянские культуры на службе Митридата Елванора, Второй всесоюзный симпозиум по проблемам античной культуры на Востоке, тезисы докладов, Ереван, 1984, с. 12-13; *Ս.Մ. Կուրադյան*, Помпеевская история Оманьской полмы VII-го, до н.э., Институт археологического исследования, Москва, 1989, с. 253-255; *Е.А. Монах*, Митридат Елванор, Саратов, 1976, с. 50-53.

¹⁷⁵ *Я.А. Монахен*, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. - Ереван, 1954, с. 104.

¹⁷⁶ Լուսին տեղում է, թե 105, 3-րդ, I, էջ 807: *Մ.Ս. Երևանյան*, Армянское кулечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX, V Международном конгрессе экономической истории, Ленинград, 10-14 августа 1970, Москва, 1970, с. 2.

¹⁷⁷ *Корнелий Тацит*, *Анналы*, XIII, 39(перевод А.С. Бобровица), Ленинград, 1969; *Г.А. Цивелица*, Боспор и Рим, Москва, 1979, с. 35: *В.Ф. Гайдукович*, Боспорское царство, Москва-Ленинград, 1949, с. 332: 3-րդ, I, էջ 769.

¹⁷⁸ *Strabo*, XII, III, 36.

¹⁷⁹ *Х.А. Мухомов*, Денежное обращение Двина по нумизматическим данным. Ереван, 1962, с. 108; *А.Н. Зордарт*, Распространение находок античных монет на Кавказе, Труды отдела нумизматики ГИМ. Эрмитаж, I, Т. Ленинград, 1945, с. 53, № 11.

¹⁸⁰ *Н.В. Гурьянов*, Значительный вынос армянских монет в Римскую империю, 311-999-1992թթ. Գրական-ինքնաշարժային աշխատանքների արդյունքների ներկայացումը հիմնականում Երևանում, 2010թ. մայիսի 1-ին, Երևան, 1994, էջ 44:

¹⁸¹ *О. Навоилов*, Бронзовый перстень из фангории с портретом Армянского царя, ВОН, 1981, №3, с. 73-78, рис. 1.2.

¹⁸² *К.В. Трояков*, Очерки по истории культуры древней Армении, Москва-Ленинград, 1953, с. 242-245, рис. 35; *Р.В. Կուրադյան*, Արևալանիք, էջ 85, 86, փայլակ. XXIX-С.

¹⁸³ *Н.В. Гурьянов*, Стенологический анализ монет Терракоты восточной Армении, Москва, 1988, с. 291-302. Գրականության մասին տեղեկությունները տես: *Մ.Ս. Երևանյան*, Հայաստանի և Հայաստանի արևմտյան հատվածի քաղաքային կառուցվածքը, Երևան, 1988, с. 291-302.

¹⁸⁴ *Լ.Ասլիպասյան*, Պարսիկների արևմտյանը խորհրդային Հայաստանում, եր. 1931, էջ 32, 33, 197, նկ. 151: ¹⁸⁵ Ազգագրական հանդես, հ.թ. ԹԳԽԽ, 1897, էջ 21:

եղել է կովկասյան ժայռի մի բեկոր:¹⁹⁶ Սկզբնական շրջանում ակնաքարերը բավական խոշոր էին, զանգվածեղ ու ծանր: Այսպես դրանք աստիճանաբար փոքրացան և նրբացան:

Միսիանի մատանուն օրինակը ցույց է տալիս, որ շարժական ակնաքանով մատանիները մնալիչորեն տեսքով զրպատում են մինչև մ.թ.ա. I դարի վերջը: Ակնաքանով մատանիներ կրում են և այսօր:

Մնացած երեք մատանիներն ունեն տափակ, ժապավենած սնանջ կողեր,¹⁹⁷ որոնք, քիչ վեր ձգվելով, տաճան են հասնա կոնի տեսք. կենտրոնում՝ շրջանած ակնաքանը՝ նրա ռազուն ակնափոխով: Ակնաքարը ազուցելուց հետո ակնափորչի եզրերը ծավլել են դեպի ներս, քարք բնուն ամուր պահելու նպատակով: Անցուցն մատանուն կողերից բուն շատ աահուն է: Ատանիների այս տարբերակը հանդիպում է մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսուն և տիրապետող դաճունում հետագա դարերում: Առաջել լայն տարածուն են տաճանում մ.թ. առաջին դարերում, ընդունա IV-V դդ.: Մ.թ.ա. Ի. երկրորդ կեսին կլ վերաբերուն և Միսիանի մատանիները: Ուշ անտիկ դարաշրջանում մատանիների ակնաքանն աստիճանաբար ցածրանում է, և մատանիների օղերը ավելի կրորալուն են դաճունում: Փոքրանում են նաև քարերը: Ի տարբերություն հելլենիստական մատանիների ուսուցիկ զարդաքարերի՝ դրանք հարթ տեսք են տաճանում:¹⁹⁸

Կնչանակի սնանջը մատանիների պատրաստումն ձն ավելի պարզ էր, և ոսկի ավելի քիչ էր ծավալուն: Գետնաբար այն ավելի ծան էր և մաղչելի հասարակություն լայն շերտերին: Այդ պատճառով էլ մատանիները լայնորեն տարածուն ստացան անտիկ աշխարհում: Գայտաբերելով են Դոնեոյանը,¹⁹⁹ Գլոսիանոնիստիկական շրջաններում²⁰⁰, Արտյուստիկան կրորազանուն²⁰¹ (մ.թ.ա. Իդ.), Տիրանայում²⁰² (մ.թ.ա. Ի վերջ-մ.թ. Ի դ.), Գորգիաիայում²⁰³, Բալտիրայում²⁰⁴ (Ռիլչա-բեփեից) և այլ վայրերում:²⁰⁵ Բրիտանական բաճաղարանի նմանորակ մատանիները Ֆ.Արաչալը հանարուն է հունահոռոնական:²⁰⁶ Դոնեոսում հայտնաբերված այդօրինակ մատանիների նկարագրությունը երևուն է որ զրորում կատարված է իմանքով, գրեթե անկակ,²⁰⁷ ինչ վերաբերուն է Միսիանի մատանիներից դրանց կարելը հստակ նկատուն և ն շատ անփայթ են զողված: Դա իմուն էր նաև զողվող քիթերների տարբեր հաստություններից, ոստի կարելի է կենթադրել, որ վերջիններա պատրաստվել են տեղուն:

Մեղալիոններ

Միսիանի դանարանի գաճոճներում աահանին խունք են կազմուն մեղալիոնները: Թեն սակավաքիվ են, քայց իրենց գեղապիտական արճանիքներով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացունուն:

Մեղալիոնները իրենց են՝ պարտասունված արճոսք բարակ քիթերից դրոշմելու եղանակով,²⁰⁸ ոսկեբուն (տր.: 8.2սմ): Դրանցից մեկը կենտրոնում կրուն է կազմող ելելիՖ պատկեր: Կինը կրուն է քեթև (շլարալ) գզետ, կոնցի մատուն ծանկունունսն բացալածող, աահնց բեթեր: Կնոց դիճագճոցը խոշոր են, արտասալուչ, լի վճռակունոթայած: Գլխից ճախ պատկերված է արմավենու ճյուղ, իսկ դեպի աջ՝ նիզակին ազուցված հանրերճանք-ավար: Սանրվածքը կհատուննաճ է, հարդարված աահճանակի հյուսվեն փնջերով, բնորոշ հելլենիստական շրջանում լայն տարածուն զոսած սանրվածքի հարդարանն նորաճուրթյանը: Կնոց գլխի երկու կողմում բոջնաթեր են՝ շրջանակված (կան իջրված) դրորուն զարդով: Չարդարելը քեթև են, անցունները՝ սահուն: Դենքը կերտված է հունահոռոնական արվեստին բնորոշ հանապափուրթյունների գեղեցիկ ներդաշնակությամբ:

Կարելի է ենթադրել, քե մեղալիոն վրա պատկերված է մերճավորներկան աստվաճուհու ընդհանրացված կերպարը, որն իր մեջ զուգորուն է Իզիդայի ու Դենմետրիսի՝ փորորափական մայր աստվաճուհու բնորոշ գճոցը: Միսիանի մեղալիոնի վրա, քայց Իզիդայի ու Դենմետրիսի պատկերից, կարելի է նկատել այլ մանրամասներ, որոնք պահանջուն են իրենց քայցատրությունը:²⁰⁹ Ըստ երևույթին այստեղ պատկերված է հունահոռոնական աստվաճուհիներից մեկը՝ իրեն բնորոշ մի շարք աստիքուններով, միաճուկված տեղական որևէ աստվաճուհու հուն: Միսիանի մեղալիոնի պատկերն իր արտասալուչամոջըներով իիչեցունում է հաղթանակի բևալոր աստվաճուհուն՝ Վիկտորիային: Նրա մի կողմում պատկերված է ռազմական ավարը (տրոֆեյը), իսկ մյուսուն արճունելու ճյուղը²⁰⁰ (աղ. XVII.5):

Չելլենիստական շրջանի Օռփիի (Արչան, Քսերքես) և Արտաշիայան դիճաստիայի հայ քայցալիոնների դրանքների դարճոճներն են պատկերված են Զերալակի, Աթենաի, Լիկիև ու Տիխիև կերպարները²⁰¹: Միսանական տիպի պատկերազորությամբ հանրերճ՝ այդ դիճապատկերներում նկատելի է տարբերակների մեծ քայցաճազանություն: Լիկեն պատկերված է ինչպես միշտ դախնեպատկով, արճունելու ճյուղով: Ի դեպ Միսիանի մեղալիոնի արճունելնազարդ ճյուղը նման է Տիգրան II դրանների դարճոճեթին պատկերված Տիխիև ճոթից արճունելու ճյուղի²⁰²:

Զետարքիի է, քե հայկական դիցարանի որ աստվաճուհու հետ կարող էր համարելվ

¹⁹⁶ *Օ.Я. Неврося*, Գլվ. աշխ., էջ 7:

¹⁹⁷ Գրիգ 2618.12, քաշը 272, 278 գրամ, քարին՝ 23ճմ տասն: 16ճմ և 11 ճմ:

¹⁹⁸ *Մ.М. Максимова*, Архологический курган, с.66; *Մ.М. Максимова*, Боспорская каменерезная мастерская, СА, 1957, № 4, с. 75-78:

¹⁹⁹ *F. Henkel*, Die römischen Fingerringe des Rheinlandes, Berlin, 1913, Taf. 7-9.

²⁰⁰ *Օ.Я. Неврося*, Металлические перстни и печати. Античные государства Северного Причерноморья, Археологический музей, Москва, 1984, с. 239-240, Табл. CLXII, № 12, 23, 25; CLXIV, № 10:

²⁰¹ *Մ.М. Максимова*, Архологический курган, с. 66-67, քաշը, քաշը, 19, Арч. 13, 15; *Մ.М. Максимова*, Боспорская каменерезная мастерская, с. 75-78, քաշը, 1:

²⁰² *А.К. Королько*, Турямба(горалоше и некрополи), Итоги археологических работ экспедиции Государственного музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина за 1959, 1961-1963 и 1965 годы. "Сообщения гос. музея изобразительных искусств им. Пушкина, IV, Москва, 1968, с. 78, 81, 83:

²⁰³ *Е.М. Александрова*, Северо-восточная часть некрополя Горгипли, Горгипли, II, Материалы Анапского археологического экспедиции, Краснодар, 1962, с. 61, 72, քաշը, 34, 41, 4ճ:

²⁰⁴ *Մ.М. Максимова*, Архологический курган, с. 66-67, քաշը, 19, Арч. 13, 15; *Մ.М. Максимова*, Боспорская каменерезная мастерская, с. 75-78, քաշը, 1:

²⁰⁵ *В.И. Саринский*, Афганистан: Сокровища безымянных царей, Москва, 1963, քաշը, 14, 15, 16.

²⁰⁶ *И.Т. Кругликова*, Некрополь поселения у дер. Семеновки, СА, 1969, № 1, с. 115, քաշը, 5, 15.

²⁰⁷ *T.H. Marshall*, Catalogue of the Finger Rings in the British Museum, London, 1907, p. XLVI, pl. XLII, 25; XLX, 25:

²⁰⁸ *F. Henkel*, Գլվ. աշխ., էջ 277:

Սիսիանի մեդալիոնի «Վիկտորիայի պատկերը: Վերջինս, բացառյալ քեների, մնացած բոլոր ատրիբուտներով կարող էր նույնացվել Չայոց մայր աստվածուհու՝ Անահիտի հետ: Քանզի Անահիտը մարմնավորում էր ոչ միայն պողոթնության, արգասավորության, ամենայն հայոց աշխարհի հովանավորի ու պահապանի, այլև ռազմի աստվածությանը վերագրվող հատկա՝ ճշմե: Թագավորներն Անահիտից խնդրում էին հաջողություն և զորություն՝ իրենք թշնամի-Ներին հաղթելու, և իշխանություն՝ երկիրը կառավարելու համար:²⁰³ Այս տեսանկյունից առավել ուշագրավ է Արմավիրի հունարեն արձանագրությունը, որում հետաքրքիր տեղեկություններ կան Անահիտի՝ ռազմի աստուծու ունակություններ ունենալու վերաբերյալ: Այնտեղ ասված է. «Չլա որևէ տեղ ավելի ռազմատենք աստվածուհին»²⁰⁴:

Գլխավորապես շրջանում արվեստի տարրեր բնագավառներում տարածված, խորքա-կան բազավորին աստվածուհու կողմից դասկենսաբանված բազալտեղու բնման առաջացել է Լիկեի պատկերազուգությունը: Թագավորին փեսարանելու գաղափարն էր հետապնդում Լի-կեի պատկերում դասկենսաբանված, պարթևական որսամեղի ու կնքարչույնների վրա²⁰⁵:

Ասասնյան քանդակների ծխապան տեսարաններում իշխանության ու հարքանակի խորհրդանշան դասկենսաբանված արթային է հանձնում Անահիտ աստվածուհին²⁰⁶: Այսպիսով, Անահիտ աստվածուհին կարող էր համարվել ոչ միայն Արեւմտի, այլև, որպես ռազմի աստ-վածուհի՝ Արեւմտի ու Լիկեի հետ, իբրև Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավորուհի՝ Տիկեի հետ²⁰⁷:

Սիսիանի մեդալիոնի կնոջ դիմագծերը՝ ճակատից իջնող ուղիղ թիթը, ծնուտը, լիքը այս-երը և երկար վիզը հիշեցնում են «Տիլես-Խվակնրդայի» պատկերող հունա-բազալտիական մեդալիոնի (արձաք, ոսկեջրած, մ.թ.ա. II դ.) աստվածուհուն: Վերջինս նույնպես ունի ուսերից ղուրա եկող վիզը քեներ, փարթևած, գեղեցիկ հարդարված մազեր, ցածր գլխարկ, հարուստ ծալքերով զգեստ: Այստեղ և առկա է սիկնոսիտագագած մի կերպար, որտեղ ակնառու են և հելլենականը, և արևելյանի արմատները²⁰⁸:

Լիկեի պատկերումը հայկական կիրառական արվեստում, մեդալիոններ, կնիքներ և պաշտոնական արվեստի հուշարձաններ, պատահական չլինո էր համարել, մասնավոր՝ մ.թ.ա. I դարում, երբ Չայաստանը ծաղկում էր և զոսկվում էր իր հզորության գագաթնա-կետին: Այսպիսով, Սիսիանի մեդալիոնի վրա մենք ունենք տիպիկ սիկնոսիտի մի աստվածու-հու պատկեր, որտեղ արևելյանը և հունա-հռոմեականը համըն են գալիս համատեղ: Լիկեի այս պատկերը՝ ավարով, արձանվերու ճյուղով և թրով, մեկ անգամ ևս հարթական տիրակալին

փեսարանելու գաղափարն է խորհրդանշում: Գաղափարական նույն միավորությունն ունեն և մյուս մեդալիոնները:

Երկրորդ մեդալիոնը քեների է, պահպանված է մարդու գլուխը, ենթադրում էր իբրև տղա-մարդու (Սերկուրիոսի կամ ռազմիկի) գլխի բարձրաքանդակ:²⁰⁹ Իրականում այն կնոջ արձա-քե կնքարձի է և պատարանված է նույն երանակով, ինչ նախորդը: Քիթը սեղմված է մի կող-մի վրա: Խաթարված է, ոսկին մեծ մասամբ թափված է: Կնոջ դիմագծերի, վզի և մյուս ման-րամասների մշակումը նույնն է, ինչ նախորդին (աղ. XVII, 4):

Քանզիայի մեջ առավել ուշագրավ է գլխարկն է, որը շքեղ բաշով սաղավարտ է: Կողմ-նային մասերում բաշը, արժվի քեների մնամորթյանը, փուլում է փետրագաղտերով և անթու-չացնում կերպարի ներկայացուցչական հորիզոնները: Կերպարի ընդթափումը, ու մարմանա-նեղով դիմաքանդակը վերարտադրում է Արեւնա Պակասի²¹⁰:

Ալ. Սակեղոնացու կողմից Արևելքը նկատելուց հետո, հունական շատ աստվածություն-ներ կորցնեցին իրենց նախնական, հունական կերպարանքը և համարվելով տեղական հա-մապատասխան աստվածությունների հետ, անշուշտ պահպանելով իրենց կերպարին յուրա-հատուկ որոշ ատրիբուտներ հելլենիստական շրջանում սկսեցին պատկերվել տեղական հա-զուտներով, զենքերով և այլ խառը ձևերով:

Արեւնաը ևս կորցնում է հունա-հռոմեական պատկերազուգության կողմից մշակված դի-մանկարի արձանական պատկերամեկեր, գեղեցիկ, հալարտ կեցվածքը մեծ թերում նոր հան-դերձանք որսնով իսկ չեչտելով նրա երեխակները: Կերպարի այլ խճի պատկանելը:²¹¹ Ասկայն Սիսիանի մեդալիոնի վրա Արեւնաը պատկերված է հունական դիմագծերով և կրում է հունական սա-րակաբարտ:

Դայտնի է, որ Արեւնաը հելլենիստական շրջանում մեծ թերեց նոր հատկանշներ, ուս-տի նրա պատկերն Արևելքում, հատկապես մ.թ.ա. I դարից, ամենատարածվածներից մեկն էր: Գլխավորապես երկրների մարզերի ու քաղաքների կառավարչներն Արեւնային ընտրում էին իբրև իրենց հովանավորի, հիմնականում որպես ռազմաստվածուհու, ռազմական հաջո-ղություններ շնորհողի²¹²:

Սվետե Խորենացին²¹³ Տիգրան II-ի կողմից Չայաստան բերված հունական արձանների թվում հիշատակում է և Արեւնային:

Արեւնաը Չայաստանում նույնացվում է Արամազդի դուստր Լանեի հետ, և արձանը կանոնացվում է Բարձր Չայի Պարանայայ գավառի Թիլ ավանում, որտեղ գտնվում էր Լանե-ին նվիրված մեկանը: Լանեի ֆունկցիաները, մեկ հասած կցկուտը տեղեկությունների

²⁰³ «Հռոմեի» գիրք Գեմ Արտիստուրա Անահիտայի («Արտիստուրա-Ռոն»), IX-XXI, X-XX, XIV-XXI, XV-XX, XVII-XXI, XVIII-XXI: Գեմ Արտիստուրայի, երևանի համալսարանի իրավաբանություն, երևան, 1982, էջ 363-369: Կ.Վ. Գրեյթ-Օսալա-յան, Անահիտ դիտուհու պաշտամունքը, երևան, 1963, էջ 62:

²⁰⁴ К.В. Грейер. Очерки по истории культуры древней Армении, к. 126, А.И. Болтунова, Греческие надписи Армавиры, В.Д.И. № 1, 1946, с. 40.

²⁰⁵ H. M. Массон, Г.А. Пугаченкова. Оттиски парфянских печатей из Нисы, В.Д.И. 1954, № 4, с. 165-166.

²⁰⁶ H. Leisinger. Zur Datierung der sassanidische Kapelle aus Nisaiun und der Monuments von Tak-i-Bostan, "Archäologische Mitteilungen aus Iran", New Folge, Bd. I, B. 1966, s. 129-142, Taf. 51-54.

²⁰⁷ ժ.Գ. Կապույան, Անահիտ դիտուհու պաշտամունքը ու պատկերաբանությունը Չայաստանում և նրա արձա-քանից հելլենիստական աշխարհի հետ, ԳԲԻ, 1985, № 1, էջ 128-130, աղ. 1-3:

²⁰⁸ К.В. Грейер. Печатины гречко-бактрийского искусства, Москва-Ленинград, 1940, с. 64-67, табл. 13, Г.А. Пугаченкова, А.И. Ронелья. История искусства Узбекистана с древнейших времен до середины двенадцатого века, Москва, 1965, с. 62, 63, ил. 40.

²⁰⁹ P.I. Uspenskiy, Երկ. աշխ. էջ 33, գլուխ. տպագր. XVIII, c. 210

²¹⁰ ժ.Գ. Կապույան, Չայաստանի անտիկ շրջանի մեդալիոնները, էջ 48, տպագր. էջ: Զ.Ը. Կապույան, Художественные изделия из серебра, с. 235-236, табл. 56, վերին աջ չափերից առաջին:

²¹¹ Г.А. Пугаченкова. Скульптура Хамачена, Москва, 1971, с. 103, рис. 87, 88, 90; Г.А. Пугаченкова. Хамаченская Афина, СА, 1963, № 2, с. 158, 160, 164, 166; М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова. Парфянские ритоны Нисы: Альбом, Москва, 1956, табл. II, VI, XVI, XVIII и др. местах.

²¹² Г.А. Пугаченкова. Хамаченская Афина, с. 158.

²¹³ Սվետե Խորենացի, II, 60:

պատճառով, դեռևս լիովին պարզված չեն²¹⁴: Սակայն, եթե նա նույնացվել է Արենասի հետ, ապետ է որ ունեցած լինի նաև ռազմի աստուծոն բնորոշ գործողություններ, որոնք հետագայում անցան Ամաիտիին: Քանի որ վերջինս ուներ նաև հուլանակրի, ռազմական հաջողություններ բաշխողին հատկանշներ: Դժբախտաբար մեզ հայտնի չէ, թե ինչպիսին է եղել Հայաստան բերված Արենասի քանդակը:

Ամաիտը Իրանում դեռևս Արենասյանների օրոք համարվել էր նաև «բազուկի Արենասի» հետ, բայց հայտնի չէ, թե Ամաիտն այս դեպքում ինչպես է պատկերվել: Բարդ ի Նեշան-դե-նուս գտնվել է պարթևական շրջանի մի խոյակ, որի վրա պատկերված են Ամաիտը և Միրիթ²¹⁵: Ամաիտը նստած է ու ձեռքում Արենասից ժառանգած նիզակը, մյուսում թաղը՝ ջրի աստվածուհու խորհրդանշանը: Աստվածուհուն այդպես է պատկերված նույն տեղից հայտնաբերված քիթերի վրա: Միս թե ինչու է Պլուտարքոսը²¹⁶ Ամաիտին համարում ճազմատենչ աստվածուհի՝ հավասարեցնելով Արենասին: Այս կերպարն ըստ երևույթին ձևավորվել է ռազմատենչ Արենասի անտիկ պատկերագրության արդեցությամբ, որին իրանցիները ծանոթացան միայն հելլենիստական շրջանում: Ամաիտը, սակայն, սասանյան շրջանում զրկվում է նիզակից²¹⁷:

Արենասը հունահռոմեական արվեստի բազմաթիվ ստեղծագործություններում մեզ հայտնի է կորնթական, բարձր, խիստ ուռուցիկ, շեշտված անցումով և հոնիանական բարձր վերտաղազող սաղավարտներով: Արևելքում Արենասը հանդես է գալիս տարածական սաղավարտներով՝ լայնեզր, և այլև, ինչպիսիք պատկերված են Միջին Ասիայում²¹⁸(մ.թ.ա. II-դդ.) և պարթևական պետության արևմտյան մայրաքաղաքի՝ Հարաթի²¹⁹ մ.թ. I-դդ. քանդակներում²²⁰:

Միսիանի մեդալիոնի պատկերաբանդակում աստվածուհու սաղավարտն ունի ճիշտ նույն հորինվածքը, ինչ Կերչի մոտ գտնված և մ.թ.ա. III դ. թվագրվող ոսկե մատուռու ակաթաբաղը (սփրիական նոնաբար)²²¹՝ գաղարկող Արենաս աստվածուհու սաղավարտը,²²² միայն այն տարբերությամբ, որ այստեղ մանրամասներն ավելի հստակ են և լավ ծշակված:

Վերջապես Միսիանի մեդալիոնն աստվածուհու իր կերպավորմամբ հիշեցնում է Ապոլոնիայից²²³ հայտնի շքազարդ՝ Արենասի պատկերաբանդակով:

Հարկավ չի բացառվում, որ բենարվիզ շքազարդ-աստվածանը պատրաստվել է կամ դրսև (Տիգրան II-ի կողմից ընձեռագրությամբ), կամ էլ հելլենիստական հարյուրվեստին լավատեղյակ տեղացի որևէ շնորհալի վարպետի կողմից, հարյուրակ ժամանակի նորամուծություններից ու գաղղանկարային պատկերատեսիսի:

Մեդալիոնի ողջ պատկերադաշտը հարյուրում է խոշոր արծվապատկերը,²²³ թերևս մեկ անգամ և նրա բացառիկությունը մտանշանչելու ճանկությամբ, որովհետև պատկերը մասամբ դուրս է եկել այն գուտարող շրջանակից:²²⁴ Զուլուն պատկերված է հարթական կցգծաձևով, մի դեպքում խորտու կանգնած գեղանած կենդանի գազանի փորի վրա (աղ. XVII, 3, 5), մյուս դեպքում՝ շանթախար որոտների ու կայծակների հենցում (աղ. XVII, 2): Արծվապատկերը խիստ բնական է՝ փորագրված ամենամյ մանրամասնությամբ: Զարդատարրերը հստակ են ու արտասայտչ, հստակապես դիմային հատվածում:

Քանդակի նման շեշտվածությունն ակներևաբար բովանդակվում է արծվի, որպես խորհրդանշ ընդգծելու դիտավորություն, որովհետև նրան զոի դարձած կենդանին անհամեմատ ակելի ընդհանուր մշակում ունի: Հիմնակի վերադարձված են թե՛նի համաչափությունները և ընդհանուր ծավալը:

Չորինվածքային տեսակետից մեդալիոնների ծախ կամ այդ անկյունները ծանրաբեմված են, իսկ հավատակ երեսներն ավելի ազատ են բրուցված, հարթամակող արծվի կերպարն առավել ընդգծելու նպատակով: Դրան նպաստում է նաև արծվի գլխի դիրքը՝ հեռուն ուղղված հայացքով: Արծվիներից մեկի գուլիչ թեթևված է դեպի ձախ, մյուսինը՝ դեպի աջ, իսկ երրորդինը, ըստ պահպանված հետքերի, կարելի է ենթադրել դեպի ձախ: Մեդալիոնները շրջանակված են շքեղ գոտիներով, որոնցից երկուսը ռճակրված կենդանու վրա կանգնածները, կազմված են բաղեղից և դափնեպալից:

Բենարվիզ մեդալիոնների ուղղակի զուգահեռներ մեզ հայտնի չեն, թեև արծվազարդ անոթներ, մեդալիոններ, ծարճանոցեր հաճախ են հանդիպում:

Գիտական գրականության մեջ ընդունված է հաղթանակող արծվի պատկերագրություն (կանգնած, գեղանած կենդանու մեջքին, փորի վրա կան է անուր պահած խոշոր ճանկերում) համարել հինարևելյան ծագման, որն ավանդաբար փոխանցվել է մինչև ուշ միջնադար: Արծվի Արևելքում տիզեղերի խորհրդանշանն էր՝ արև աստուծության նշանակելու երկրի վրա: Հարթայի տանարի վրա պատկերված է արծվի, մյուսում արևի աստվածը: Բրոնզե արծվաբանդակներ գտնվել են Կասպտիկայիսում և այլ վայրերում, կապված դարձյալ արևի պաշտամունքի հետ:

Հին Արևելքում արծվի համարվում էր քազավորական բույուն, թերևս այդ էր պատճառը, որ քազավորական սպարդները (գլխանոց), հազուտները, կաթեղը կրում էին նրա պատկեր: Թևերը լայն բացած, տարածուն արծվապատկերը Արենասյանների զինանշանն էր: Քսենոփոնը վկայում է («Կյուրալոգիկա»), որ Կյուրուրի զինանշանը թևերը լայն տարածած ոսկե արծվաբանակն էր, սանրաբան երկարաթուր Թիակի վրա: Իսկ «Անաբախիս»-ում գրում է,

²¹⁴ Երևարվում է, որ ավելաալի նախ աստվածուհին նույն Ամաիտն է: *Г.А. Пугаченкова*, *Скульптура Халмачи*, с. 92.

²¹⁵ *R. Ghirshman*, *Terrasses sacre'es de Bard-e Nechandeh et Masjid-i solaiman*, Paris, 1975, vol. I, p. 45, 46, 192, 193, vol. II, pl. XXIV.

²¹⁶ *Плутарх*, *Армиласеркс*, III, *Сравнительные жизнеописания*, т. III, (пер. С.П.Маркиш), Москва, 1964.

²¹⁷ *Р.М. Гараман*, *Религия Ирана от VIII века до н.э. до периода Ислама*, В сб. «Культура Востока», А., 1978, с. 71.

²¹⁸ *Г.А. Пугаченкова*, *Халмачевская Афина*, с. 161; *М.Е. Массон*, *Новые археологические данные по истории рабовладельческого общества на территории Туркестанистана*, ВДИ, 1953, № 3, с. 157, рис. 17; *R. Ghirshman*, *Iran from the Early Easly Times to the Islamic Conquest*, Baltimore, 1954, с. 236, рис. 28а.

²¹⁹ *D. Hames*, *La Vie et l'Art a'la limite de la sculpture*, «Sumer», XVI, 1960, N1-2, Tabl. 1.

²²⁰ *Е. III*, *La Syrie Romaine entre l'Occident Greco-Romain et l'Orient parthe*, *Le rayonnement des civilisations Greco et romaine sur les cultures peripheriques*, Paris, 1965, s. 515, pl. 128a, «Congres international d'archeologie classique (Paris, 1963)».

²²¹ *М.И. Максимова*, *Рельефные камни*, с. 442, табл. 1, 7; *С. Г. Столяк*, *Античное Причерноморье*, Ленинград, 1973, № 39.

²²² *И. Венедикто, Т. Герасимов, Ц. Дремсизова, Т. Иванов, Я. Макаленова, В. Валков*, *Аполония*, София, 1963, табл. 15В, № 907.

²²³ Տրամ. 8:29, բարձր. 1:30, բարձր. 26:17 գրած: *Р.И. Успенский*, *История искусства*, т. 83, гл.м. 10-й, XVIII, с. 234.

²²⁴ *Շ.Ն. Կասպարյան*, *Հայաստանի անտիկ շրջանի մեդալիոններ*, տպագր. Լ.Տ.: *Armenica. Trésors*, s. 232, № 234.

թե «... այստեղ տեսնում են արքայական զինանշանը՝ ոսկե (ծուլ) արծիվ հազած նիզակի կոթադին»։²²⁷ Ինչպես վկայում է Կուրտուսու Ռուֆուսը, արծիվ զինանշանը Աքեմենյանները պահպանեցին մինչև վերջը։

Ըստ երևույթին այդ զինանշանը կրում էին և արեմենյան աստրալները, որոնք թերևս ազգակցական կապերով մոտ էին կանգնած թագավորական ընտանիքին։ Ենթադրվում է, թե Արին Քերոլի գտնված հեծյալի պատկերաքանդակով եղբերակվածը (ժ.թ.ա. IV դ.) (հեծյալը գլխանոցի երկու կողմերում պատկերված արծիվներ) մարմնավորում է ոչ թե մերական մեծատոնով աստիճանավորի,²²⁸ այլ Հայաստանի աստրալ երվանդինի (ժ. Հայրենաթա)։ Երվանդուհիները, որպես Աքեմենյան թագավորական ընտանիքի բարեկամ²²⁹ և Հայաստանի կառավարիչ, ընդունել էին Աքեմենյանների պատկերնախակ արծիվ զինանշանը։ Անտիոքոս Կոմագենացին նեմուղ լեռան վրա քոչած արմատազրկության մեջ իր նախնիների շարքում իշխատակում է և երվանդ թագավորին,²²⁷ Դետաբերդական է, որ Անտիոքոսի շքեղագարդ պատմունքը և հարդարված է արծավագարդ ճարմանդներով։ Դրանք կերտված են դիմապայք, բացված քևերով, դեմ առ դեմ (ժ. Հայրենաթա)։ Այսինքն՝ նույն ձևավորմամբ, ինչ Դարի III-ի զարդագեղ պատմունքանի վրա է։²²⁸ Եւյն ժամանակների են վերաբերում և արծավագառնախալիկ-կրծքագարդերը, որ հարդարում են Արամնայից²²⁹ և Հաթրայից²³⁰ գտնված Միիրի արձանները։ Այն չի փոխվել և Արտաշեսյանների հայտնության ժամանակ, թերևս բարաբալան պատմաբաններով, քանի որ Արտաշեսյաններն իրենց համարում էին Աքեմենյաններից սերած²³¹։

Այստեղ տեղին է նշել Ծովրի թագավորներից մեկի՝ Արիտարեսի դրամը դարձրածնեղ պատկերված արծիվը²³² Արամազդ-Ձևի խորհրդանշանը։ Նմանեցնում են հելլենիստական երկրների թագավորների դրամների արծավագառնախալիկներին։ Արտաշատից հայտնաբերվել է բրոնզե արծավագառնախալի մի խումբ, որոնք ունեն նույն հորինվածքը։ Այս արձանիկները և ծիսական Ըշանավորություն ունեցն²³³ և սերտորեն առնչվում են նեմուղ լեռան Դաղ հայտնի բարձր պատկանդանի վրա կանգնած արծավաքանդակի հետ²³⁴։

Արծիվ-որտու-կայծակ պատկերները հաճախ են համընդհանրվում²³⁵ և սելևկյանների դրամների վրա։

Ըստիկ վրա կանգնած արծիկ պատկերը մեծ տարածում է ունեցել Փոքր Ասիայում, հատկապես Միդիայում եվկատորի ժամանակ։ Այն պատկերվել է դրամների²³⁶ վրա և խորի-

դանշել է Ձևահին։ Դրամների դիմերեսին՝ Ձևան է, դարձերեսին՝ շանթի վրա կանգնած արծիվը։ Նման հորինվածք ունի և սիսիանյան մեդալիոնը՝ Մովսես Խորենացուն հայտնի է Ձև-Արամազդ արձանների չորս տես,²³⁷ որոնցից մեկը սակավիական Ձև²³⁸-Արամազդ է։

Այսպիսով, Միսիանի մեդալիոններն իրենց զարդապատկերային հորինվածքով ու բովանդակությամբ համարվում են Ձևի, երկնքի, արևի պաշտամունքի մերձավորաբնույթ, հելլենիստական արև-աստվածությունների, այդ թվում՝ գուցե և Արամազդի հետ։

Քննարկվող մեդալիոնները կերտված են սելևկիական նույն հնարանով և ունեն նույն չափերը, ինչ որ կանացի պատկերներով մեդալիոնները, որը բուլլ է տալիս ասել, թե դրանք միևնույն կենտրոնի և արհեստանոցի արտադրանք են՝ չբացառելով միևնույն վարպետի կողմից պատրաստված լինելը։

Առավել դժվար խնդիրը Միսիանի մեդալիոնի պատրաստման կենտրոնը որոշելն է։ Դրանք զուգահեռները մեզ հայտնի չեն։ Մեդալիոնները կարող էին պատրաստված լինել Միդիայում, Փոքր Ասիայում կամ էլ Հայաստանում։ Ինչ վերաբերում է արծիկ պատկերներին, ապա դրանք պատկանում են լեռնային տեսակին՝ կամ ընտանիքին և տարածված են եղել անտիոք՝ Փոքր Ասիայից Հայկական լեռնաշխարհ։ Ընդհանուր առմամբ չբացառելով այնքան են ընկնում ոճական նկատելի ընդհանրությունը։ Այնքան և հելլենիստական տեղական մշակույթների ազդեցությունը։

Տեղական տեսանելի է մակերեսի վրա հորինվածքի անհամաչափ տեղադրման, ատրիբուտներին խիստ պայմանական մտնեցման, կնքը կերպարի ու գեղեցիկի ըմբռնման ցախաճիշերի մեջ։

Չելլենիստական արտախայտվում է նախ մեդալիոնների աստվածուհիների պատկերներում, որոնք համադրված են ոչ միայն իրենց ֆունցիոններով, այլև պատկերագրությամբ։ Այսինքն՝ տեղական աստվածուհիները կրթնցվում իրենց ճակնական տեսքն ու արտիդուտները, ձեռք են բերում տարածին տեսք և բոլորովին նոր հատկանիշներ՝ զերպագրության նմանակելով հունահռոմեական աստվածուհիներին։ Չելլենիստական կերպավորման արտախայտվում է և առանձին ձևերմասների արտախայտմիջոցներում, առավելապես սանդվածքի, հագուստի ձևերի (ճաքեր), թռչունների քևերի մշակումներում։

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Միսիանի մեդալիոն-գետածները պատրաստվել են Հայաստանում, հնարավոր է դեռևս Ուրարտուի ժամանակներից կամ էլ հելլենիստական շրջանում ձևավորված մետաղագործական հայտնի կենտրոններից մեկում։ Ամենայն հավանականությամբ, արդյունքին սպասարկող և նրան պատկանող ու նրա հոգաբարձուրը վայելող ոսկերչական արհեստանոցները մեկում, որն աճելու վրա կներք է գործեր Արտաշատում։ Վերջիններս, հարազատ մնալով տեղական ավանդույթներին, միևնույն ժամանակ կնե են հելլենիստական մշակույթի ազդեցությունը, յուրացրել ու ստեղծագործաբար օգտագործել այն։ Դնարավոր է՝ դրանք պատրաստվել են ներմուծված քարձորաժեք անոթների կամ ճմառախի պատճենների օրինակով, տեղացի վարպետի կողմից, որն էլ վերատառցել է յուրովի,

²²⁷ P. L. Uspenskiy, *История искусства*, т. 42, 43, издательство, LVII:

²²⁸ K. Hansen and O. Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien*, Berlin, 1890, Textband, s. 307.

²²⁹ Գրի, I, էջ 503-507:

²³⁰ *Curt. Ruf.*, III, 3, 16.

²³¹ F. K. Dörner, *The Goell. Arsameia am Nymphaios*, Berlin, 1963, Abb. 28.

²³² *Shihji Faial*, *The Artifacts of Hattai and Parthian Art. "East and West"*, Roma, New series, II, № 2-3, 1960, p. 159-161, pl. 19.

²³³ Գրի, I, էջ 528, 530:

²³⁴ P. L. Uspenskiy, *История искусства*, т. 61, издательство, LXVIII:

²³⁵ P. L. Uspenskiy, *История искусства*, т. 79, издательство, XCIII-XCV; ժ. Գ. Խաչատրյան, Արտաշատի VII դարի 1973-1975թթ., պեղումների արդյունքները, L39, 1978, № 8, էջ 67:

²³⁶ *Д. Иосифовича* Эллинистическая Восток, Москва, 1985, с. 47.

²³⁷ A. Voyni, E. de L. Lagarde, N. Salby, *Rapport Préliminaire sur la deuxième campagne de fouilles (1976) a Ibs Hani(Syrie)*, «Syria», Tome I.V, Paris, 1978, pl. Xa.

²³⁸ A. H. Зоргеф, *Античные Монеты*, МИА, № 116, Москва-Ленинград, 1951, с. 152, 186, табл. XXXVI, № 25; XLIII, 26; XLIX, 3; *W. Wrook*, *Catalogue of Greek coins*, Pontus, Paphlagonia, Bithynia, and the Kingdom of Bosphorus, BMC, London, 1889, pl. XIX, s. XXX, s.

²³⁷ *Մովսես Խորենացի*, I, 311:

²³⁸ *Մովսես Խորենացի*, II, 86:

իր միջավայրի համապատասխան, ազատ կոմպոզիցիայով:

Մ.թ.ա. II-I դարերում հելլենիստական աշխարհում մեծ ծագում է նկատվում դեպի հարստությունն ու ճոխությունը: Պլինիոսը²³⁹ գալով է նշում ոսկուց, արծաթից ու բրոնզից պատրաստված գեղարվեստական իրերի նկատմամբ մարդկանց ունեցած անհագուրդ ծարավի մասին:

Անտիկ հնդիկաները²⁴⁰ իրենց տեղեկությունները հաճախ լրացնում են Պլինիոսի (ներկայացրած պատկերները): Երանք նշում են հունական շքեղ հոգեհացերի մասին, որ մատուցվում էին արծաթե շքեղ սպասքով: Ցիցոնոնը Սիրակուզայի (մ.թ.ա. 70թ.) կառավարիչ Վերնսի դեմ ուղղված ճառում նրան մեղադրում է (նա մեղալիծների հավաքածու ուներ), այն բանում, որ հաճախ է հրավերներով ժամանակ հանում մեղալիծներն ու տաճուն²⁴¹:

Հայտնի են արծաթագործ նշանավոր շատ վարպետների անուններ, որոնք գործերը բարձր զին և պահանջարկ ունեն: Շատ է խոսվում մեղալիծներով զարդարված քառերի մասին: Պլինիոսը իշխատակում է մի շարք վարպետների, որոնք վառաբանված էին արծաթե մեղալիծներով զարդարված քառերի արտադրմամբ: Երևելի և մեծահարուստ ընտանիքներն ունեին իրենց վարպետները: Անտիկ շրջանում ոսկերիչներն ու արծաթագործները ապակեգործ վարպետների նման տեղից տեղ էին շարժվում և տարբեր երկրներում հաստատում իրենց շարժական արհեստանոցները²⁴² Շատ հաճախ վարպետ-արհեստավորների լավագույն ստեղծագործությունները պատճենահանվում էին գիպով և արտահանվում:

Այս կերպ լավագույն աշխատանքները հայտնի էին դառնում ամենախեղալիք երկրներում: Գիպե այդպիսի 50 պատճեն է գտնվել Բեթարնում (I-II դդ.)՝ պատճենահանված ալեքսանդրյան արտադրանքի ավելի վաղ օրինակներից: Խեթրոնեսում հայտնաբերվել է մեղալիծներն ծուլելու կավե ավելի քան քառասուն կտրագար (մ.թ.ա. III դ. կես): Եգիպտոսում գտնված 77 պատճենները հանված են Բարտի Սեպիոսում, Ղուճաստանում, Չոդդոսում և հարավային Իտալիայում պատրաստված բեթրինակներից²⁴³:

Սիսիանի մեղալիծներն անկասած ավելին են եղել, քան մեզ հասածները: Ալեհայտ է, որ դրանք արծաթե ընթանակների վրա ազուցված խորիդրանշաններ²⁴⁴ չեն, քան հելլենիստական շրջանում սկսվում է անոթների մեջ դրվող ռելիեֆ մեղալիծների արտադրությունը²⁴⁵, որը շարունակվում է նաև հետագայում: Սակայն Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերված մոտ մեկ տասնյակ ընթանակներից ոչ մեկն վրա այդպիսի խորիդրանշաններ ընդլուծելու հետքեր չկան: Դրանք ամրացված են եղել թիթեղների վրա՝ զարդարելով բարձր խառի շքեղ հատուկները: Դա հայանվել են միայն առանձին բեկորներ:

²³⁹ Nat. Hist., XXXIII, c. 10.

²⁴⁰ Այդ մասին նամանակն տես *К. Манованы* Познанияминыя творества Гречуа. Тбилиси, 1976, с. 16; *М.Е. Сегренко*, 62, աշխ., էջ 36-48:

²⁴¹ *К.В. Тревер*, Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса. ТГЭ, т. V, Культура и искусство народов Востока, N 6, Ленинград, 1961, с. 102-103.

²⁴² *К. Манованы* 60, սոս., с. 20.

²⁴³ *J. Haché*, Nouvelles recherches archéologiques à Bégram (1939-1940), Paris, 1954, s. 110, 274-320; *К.В. Тревер*, ык. соч., с. 103-104.

²⁴⁴ *Р. В. Шувальский*, Լսյւ աշխ., էջ 82-83:

²⁴⁵ Տես նաև *Е.О. Прозвская*, Художественная обработка металла (торгетика), АГСП, Москва-Ленинград, 1965, с. 346:

Մեղալիծները կենցաղ մտան հելլենիստական շրջանում, ապա լայնորեն տարածվեցին մ.թ.ա. I և մ.թ. I դդ. Միջերկրականի արևելյան ափերին²⁴⁶ և Յուսիսմերձսևծովյան²⁴⁷ շրջաններում: Ուսումնասիրվող մեղալիծները հնարավորություն են տալիս հարստացնելու մեր գիտելիքները Հայաստանի հելլենիստական մշակույթի զարգացման մակարդակի վերաբերյալ:

Այլ զարդեր

Ջարդերի հաջորդ խումբը՝ ոսկե սրտանմ կախիկները²⁴⁸ (2 հատ), պատրաստված են բարակ թիթեղից, դրվագելու և գողելու եղանակով (բարձր՝ 1,5 սմ, լայն՝ 9 մմ): Կախիկի անցքն արված է հորիզոնական անրացված սավառական թիթեղից՝ եզերված անակոնոսներով զարդարված շրջանակով (աղ. XVI, 3, 4): Ոսկե սրտանմ շրջանակի մեջ ազուցված նոնաբար կամ այլ կարծրակուն (սերդոլիկ, ավմանդին, անտիտտ և այլն) քարերով կախիկները հելլենիստական շրջանի սիրված զարդերից են: Դրանք օգտագործվել են տարբեր կոմպոզիցիա՝ յարված կմախքների, կործաքարեր ծակերով: Այդպիսից հայտնի են Արտուկանյան կուրգամբը²⁴⁹ (Բոսփորյան թագավորություն, մ.թ.ա. III դ. երկրորդ կես): Իսկ Խեթրոնեսում գտնված ոսկե սրտանմ շրջանակի մեջ ազուցված նոնաբարով կախիկը համարվում է ներմուծված²⁵⁰ Սիրիայից, թեև ունի նույն կերտվածքն ու հարդարումը՝ կեղծ հատիկաշարեր, ինչ Սիսիանից:

Վերջապես ոսկե սրտանմ կախիկներով է ձևավորված Ոսկե քլորից²⁵¹ (Թիլյա-թեֆի) հայտնի մանյակը՝ հարդարված նոնաբարով և փիրուզով, կազմելով ներդաշնակ համարդություն ունյու դեղին գույնի հետ: Կարծր գույնի քարերն ընդհանրապես արևելյան ժողովուրդների մոտ մեծ համարում և հարգ ունեն, իսկ նոնաբարը²⁵² առանձնապես: Եղել է սիրելի քարերից և համարվել է բազալիտական: Այն գործածված էր նաև Հայաստանում: Նոնաբարն են զարդարված վերոհիշյալ ակաճեզող և շարժական վահանակով մատանին: Նոնաբարը տարածված և ոսկերչության մեջ լայնորեն օգտագործվող բանկարժեք քարատեսակներից էր: Ըստ երևույթի այն պատշաճ էր ազնվականության հավաստիքներին ու ճաշակին: Սինչև կենցամարդ Մակեդոնացու արշավանքների անտիկ աշխարհը մտքո չէր նոնաբարին: Յելլենիստական շրջանում այն արդեն մեծ մասապականություն էր վայելում գիպտիկայում²⁵³ հատկապես Յուսիսմերձսևծովյան շրջաններում: Հավանաբար Արևելքը քարերի հետ միասին

²⁴⁶ *M. Bieber*, The sculpture of the Hellenistic age, New York, 1961, fig. 341.

²⁴⁷ *T.H. Marshall*, Catalogue of the jewelry greck, Etruscan and Roman. London, 1911, pl. IX, p. 2727, 2735.

²⁴⁸ ԳՊԾ 28189, քաղց 1.55սմ. - *Р. В. Шувальский*, Ավանդիլներ, գրն. տպագր. XX:

²⁴⁹ *М.И. Максимова*, Археологический курган, с. 7-8, рис. Аргн.

²⁵⁰ *Н.В. Петанова*, Ювелирные изделия Херсонеса, Москва, 1966, с. 56, Табл. VIII., 2.

²⁵¹ *V. Sarianidi*, Bastrian gold, p. 117, 118, fig. 64; V. Sarianidi, Die kunst des alten Afghanistan, Leipzig, 1986, Abb. 171.

²⁵² *Gratiastu*—աղիոններն քաղ-խաղիվաններն: Նոնաբարը պարունակող համարում էին քաղաղիվան քար: Դրա մանրեղանի նրկազուծում էին տրիպլիայի պատկերը, վերադրում էին միայնակն և քաղիկ հատկանիշներ: Այն կրում էին իրեն քաղիկան, Բանապարիտորդությունների ժամանակ՝ որտեղ քրիստոս պատանիներից պահպանող, որտեղ քրիստոս, դեմիտաս և այլ եղևիվանքներից քաղիկ: *Н.И. Корнилов, Ю.П. Соколов*, Ювелирные камни, Москва, 1982, с. 108.

²⁵³ *М.И. Максимова*, Боспорская ювелирная мастерская, с. 78-79.

հույներին փոխանցեց նաև նրանց հետ կապված հավատալիքները: Չույները, որոնք վառ բծիչներ չէին, դժվարին ռուպենների համախառն էին դիմում հնայական և կախարակական միջոցների²⁵⁴:

Հայաստանը հարուստ է կիսաքանկավորեք քարտեսակներով²⁵⁵ լեռնային բյուրեղ բազմատեսակ հասպիներ, սարդիոն, ազաթ, քալցեդոն, փիրուզ, օմիքս և այլն, որոնցից պատրաստված տարատեսակ շատ զարդեր հանդիպում են Հայաստանի վաղ շրջանի հուշարձաններում: Լոռի բերդի միայն թիվ 2 դամբարանից հայտնաբերվել է մեկ և կես կիլոգրամ սարդիոն և ազաթ ուլունք²⁵⁶:

Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերված զարդերի հավաքածուում առանձին խումբ են կազմում ամֆորան և կախիկները²⁵⁷ (9 հատ) պատրաստված ոսկե բարակ թիթեղից, դրոշմելու եղանակով: Չևուզ դրանք երկփեղեկ են: Փողեղեն իրար նրբորեն միակցված են գործելու հնարով: Կախիկն ունի հատուկ օղ-կախիկ: Կախիկ-օղից ներքև ազոցված է ոսկե բարակ թիթեղից բուրդի կտրվածքով հարդարված վերտալի եռատերև տափակ թելազարդ վարդյակ՝ ծայրում առվակուններից օղակ: Օղակից ներքև՝ բրգաձև հասիկաչար զարդ (աղ. XVI, 4):

Շրջանաձև թիթեղի վրա պատկերված է բարակ լարից պատրաստված եռատերև վարդյակ, որը փակցված է զոդելու եղանակով: Ոսրի մասում առվակուններով թիթեղից օղակ է հագցված: Ոսրք ավարտվում է չորս հատիկից բաղկացած բրգաձև հորինվածքով: Ամֆորան և կախիկները Հայաստանի մյուս հնավայրերից հայտնի չեն, թեև ծուլածո բրոնզե նմանօրինակ կախիկներ գտնվել են Ղազնի²⁵⁸, Սրտաշատի²⁵⁹ և Օշականի²⁶⁰ դամբարաններում, միայն այն տարբերությամբ, որ չեն կրում վարդակազարդ և ծայրում ավարտվում են ուղղանկյուն ցածր պատկանդանով:

Տարբեր մետաղներից ու քարից պատրաստված ամֆորան և կախիկներ հայտնի են նաև անտիկ աշխարհի այլ հուշարձաններից²⁶¹: Դրանք սովորաբար համարվում են Միջերկրական արևալան երկրների արտադրանք և պատկանում են ուշ հելլենիստական շրջանին: Ասևկան, Սիսիանի ամֆորան և կախիկները տարբերվում են դրանցից իրենց առանձին մանրանախերով՝ վզին անոցաված սկավառակաձև թիթեղով, նրա վրա եղած զարդով և այլն: Կախիկներն, ամենայն հավանականությամբ, պատրաստվել են Հայաստանում:

Հատիկավոր բրգաձև զարդով է հարդարված նաև օղակից կախված ամֆորան, երկու կնիք իրար զոդած կախիկը: Նույն եղանակով պատրաստված ամֆորան և կախիկներից մեկը վերոհիշյալից տարբերվում է ներքևում ավարտվող մեկ հատիկով: Հորիզոնական գլանաձև

(աղբ. երկ.: 4մմ) հարդարված է առվակուններով (բարձր.: 14մմ): Այն իր գուգահեռներն ունի հյուսիսարևելյան Հայաստանի, Միգեզևուրի, Քուրի աքաիցնա հուշարձաններից գտնված ոսկե կախիկների հավաքածուներում, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. V-III դդ.²⁶²: Կախիկներից մյուս երկուսը գնդաձև են, սնամեջ, նույն տեխնիկայով պատրաստված (տրամ.: 10մմ), մեկը կախված է հորիզոնական գլանաձև խողովակով (երկ.: 8մմ), մյուսը՝ օվակաձև:

Չետաքրթի խումբ են կազմում և իրենք բազմազանությամբ աչքի են ընկնում հագուստին կարվող, ոսկե բարակ թիթեղից դրոշմելու եղանակով պատրաստված տարբեր չափերի զարդերը (աղ. XVI, 10, 15, 17):

Առաջին - փոքր չափերի, շրջանաձև իրանով, հավաակ կողմում հատուկ օղ՝ զգեստին կառելու համար (30 հատ, տրամագիծը 4-5մմ, քաշը 3.237գր. (աղ. XVI, 16)): Ունեն բազում գուգահեռներ մեզանում: Գառնի ամրոցից և դամբարանից²⁶³ (48 հատ), Վրաստանից՝ Սասաղուրից²⁶⁴ (մ.թ.ա. II), Ժինվալից²⁶⁵ (մ.թ. II.), Բակտրիայից Թիլյա-թեփեից²⁶⁶ (մի քանի հազար), Չյուսիսներնսնովյան շրջաններից՝ Չերտունիկի կուրգանից²⁶⁷ և այլ վայրերից:

Երկրորդ - չափերով քիչ ավելի խոշոր են (19 հատ, 5-7մմ, քաշը 2.12գր.), եզերված կնիք հասիկներով (աղ. XVI, 18): Այս տարբերակը առավել տարածված ձևերից է: Այդօրինակ զարդակոճակներ հանդիպում են Ղրիմում՝ սկյութական եռապղում²⁶⁸:

Երրորդ - տափակ, սկավառակաձև, հավաակ կողմում մեկ կամ երկու օղակով (17 հատ, տրամագիծը՝ 5-7մմ) (աղ. XVI, 17): Նմանօրինակ զարդակոճակներ հայտնի են Օշականի դամբարաններից: Վերջինս, ի տարբերություն վերը թվարկվածների, ոչ թե կարվել է, այլ կախվել²⁶⁹: Հարյուրավոր նման կախիկներ են հայտնաբերվել Բակտրիայում, Թիլյա-թեփեում²⁷⁰ և այլուր (աղ. XVI, 13):

Չորրորդ - վահանաձև (շրջանաձև) հարդարված վարդակազարդով, հավաակ կողմում կարելու օղակ (3 հատ, տրամագիծը՝ 5մմ) :

Հինգերորդ - փոքր չափերի, վահանաձև, եզերված ուռուցիկ գոտեգարրով, տակից կարելու օղ(14 հատ, տրամագիծը 4-7մմ, քաշը 1.32գր.) (աղ. XVI, 10): Այդպիսից հայտնի են Թիլյա-թեփեից²⁷¹:

Վեցերորդ սնված, ուռուցիկ իրանով, եզերված [այն ժապավենաձև զարդագոտիով՝

²⁵² *Г.М. Асханов* и др., Каталог, с. 25-26, Табл. VII, 3.

²⁵³ *Гарни, V*, с. 105, рис. 41, табл. XX, 1.

²⁵⁴ *Ю.М. Гагарица*, Саванно, Тбилиси, 1979, т. 74, табл. LX, 19.

²⁵⁵ *Р.М. Рамисиани*, Археологические изыскания в зоне строительства Живанского гидротехнического комплекса в 1976-1979гг., Археологические исследования на новоотроках Гр. ССР, Тбилиси, 1982, с. 36, табл. XIII, 2.

²⁵⁶ *В.И. Саркисидзе*, Афганистан: Сокровища, с. 32-33; *V. Sarianidi*, *Bactrian gold*, Abb. 26 (125 հատ), 125 (415), 313 միջին, 447 ինքնը.

²⁵⁷ *А.Ю. Александров*, Напольные бляхи из Чертомлыкского кургана, в сб. Античная торговля, Ленинград, 1986, с. 65, рис. 7, а, б.

²⁵⁸ *И.Д. Меришвили*, Археологические деятельности гос. музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина за сорок лет. Сообщения гос. музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина, IV, Москва, 1968, с. 20-21, 219; *Э.А. Савицкая*, Населения эпохи позднего бронзового века, Киев, 1983, табл. XXXVII, 4.

²⁵⁹ Օշակու, I, с. 68, рис. 5.

²⁶⁰ *И.Д. Меришвили*, Бактрия, Abb. 12, I, 13-16 և այլուր.

²⁶¹ *Լեյբով* տնքում, 64, 11(313 հատ). *А.Л. Харин*, К вопросу о производстве золотых бляшек в Черноморья, МИА, N 96, 1966, с. 224.

²⁵⁴ *Л.А. Оганниси*, История монетации в Армении, т. III, Ереван, 1946, с. 67.

²⁵⁵ *К.А. Мертвин*, *ЭВ. Кавказский*, Юк. 209, с. 159.

²⁵⁶ *С.Г. Девелакис*, Лорн-Берд, I, с. 35, 69-70, табл. 35.

²⁵⁷ Քաշը 15.03 գր., 2.12 գր., 3.37գր., 1.32 գր., 1.15գր., 0.33գր., 0.15գր., 0.42գր., 0.35գր., 0.30գր.: *Р.В. Уваров-Янин*, *Упаковки* Դին Հայաստանի արվեստի պատմության, գլու. տախտ. XX; *Armenie, Trésors*, N 232.

²⁵⁸ *Гарни, V*, с. 102-103, рис. 43.

²⁵⁹ *Արտաշատ*, II, էջ 30, 64, 35, 16.

²⁶⁰ *С.А. Еван*, *А.А. Кавантцели*, *Ошакан I*, табл. XLII, 3.

²⁶¹ *Н.Ноттман*, *P.F. Danielsen*, *Creek gold jewellery from the age of Alexander*, Boston, 1966, Fig. 51A; *S. Yadin*, *The tomb found at Seleucia*, Burial grounds. Second preliminary Report about the Excavations at Tel Umar, Iraq, Ann Arbor, 1933, pl. XXI, fig. 2.

վրան հինգ տեղով անցրել²⁷², բովով հինգը, կարելու, ազուցելու համար (աղ. XVI, 12): Խմրի վերջին զարդակահանակը իր կերակվածքով եզակի է: ՉՆով՝ սրտանև, դրոշմազարդ, ծայրուն՝ կերծ գնդիկ, հակառակ երեսին՝ կարելու երեք անցք (աղ. XVI, 14): Սրտանև մյուս զարդերը եզերին ռուռուցիկ շրջանակ չունեն (2-ը), իսկ կարելու օղակները երեքն են: Կա նաև առվա-կոսներով ոսկե քիթնդից պատրաստված երկու խողովակ, մեկը՝ լայն (երկարությունը՝ ճմմ, բաշը 0.35զր.), մյուսը՝ նեղ (9 հատ, երկար.՝ 4-5ճմ):

Ուշագրավ են արծաթե, ոսկեջրած զարդակոճակ-վահանակները (4 հատ, երկուսը՝ քիչ թերի, տրամ.՝ 24ճմ), վարդակաձև, Ներբուստ սնամեջ, տակը կարելու օղ (աղ. XVI, 1), արուս-բուստ ուռուցիկ, հարդարված առվալոսներով (կամ մատներալոր): Նմանօրինակ ոսկե զարդակոճակներ հայտնի են Գառնիից, Օշակահից և Աշնակից:

Չարդարավեստում զարդակոճակ վահանակների գործածությունը հայտնի է դեռևս II հազարամյակից (Լոռի բերդի դամբարաններից)²⁷³ Ավանդոյքի ուժով դրանք շարունակվեցին գործածվել մ.թ.ա. VII-V դարերում: Սակայն առավել տարածուն դարձան հելլենիստական և ուշ անտիկ դարաշրջանում: Հանդիպում են անտիկ աշխարհում: Հագուստը նման գեղեցիկ, նրբակերտ զարդաթերթիկով հարդարելու սովորույթը շատ հարզի էր սարմաթների մոտ, Սերնուբյբայան²⁷⁴ շրջաններում (մ.թ.ա. II- մ.թ. I դարեր), Բուսփորյան թագավորությունում²⁷⁵, Վրաստանում՝ Ամաղոլում,²⁷⁶ Վանիում²⁷⁷ և այլուր: Վանիում դրանցով հարդարված է թիվ 1 դամբարանում գտնված երկաթակերտ արձանիկի հագուստը²⁷⁸ Սկյութական Նեապոլի²⁷⁹ դամբարաններում գտնված ոճակորված թռչնի կտուցի նմանվող զարդերը ձևով հիշեցնում են Գառնիից հայտնի նմանօրինակ զարդերին: Ինչ վերաբերում է նոնաբարով վարդյակին, ապա ինչպես վերը նշեցինք, արևելքում շատ ընդունված էր մետաղյա զարդերը հարդարել թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով կամ ապակիով, որը նրանց քալիսմանի հասկանիչներով էր օժտում: Հելլենիստական շրջանում այդ սովորությունն անցավ հույներին և լայն տարածուն ստացավ ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Բացի հագուստները հարդարելուց, վերոհիշյալ զարդակոճակներով զարդարում էին և գլխարկները, կաշվե ռունամանները, քարյան առաջաստները²⁸⁰ Տվյալ պարագայում քննարկված բոլոր զարդերը՝ հայտնի Սիսիանի, Գառնիի, Օշակահի և Աշնակի դամբարաններից, չի բացառվում, որ ծառայել են իբրև հուուսք-քալիսման՝ օժտված մոզական հատկանիշներով²⁸¹

²⁷² Տրիսպիոր 14 ճմ, քարձր. 8 ճմ, բաշը 2.76 զր.:

²⁷³ *С.Г. Деева*, И. у. соч., с. 69, рис. 236, 2-10; 28, 1, 1, табл. XXV, 12.

²⁷⁴ *В.И. Шилов*, Каллиновский курганный могильник, МИА, № 6, Москва-Ленинград, 1959, с. 464.

²⁷⁵ *И.И. Гушина, Т.Б. Попова*, Воздвиженский курган-памятник III тысячелетия - I в. до н.э., Ежегодник ГИМ, 1965-1966, Москва, 1970, с. 79, рис. 16, 1, *Е.О. Прушевская*, Художественная обработка металла, с. 348.

²⁷⁶ *Ю. Гагюшадзе*, Самадло, Тбилиси, 1979, с.74, табл. II, 1.

²⁷⁷ *А.М. Чоняки*, Золотые украшения Ванского городища, Вани, VI, Тбилиси, 1981, с. 145.

²⁷⁸ *Н.В. Кошария*, История археологического изучения Вани, I, Тбилиси, 1972, с.84, рис. 2а.

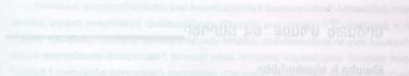
²⁷⁹ *П.Шульц*, Ук. соч., с. 22, 73, 74, 83, табл. II, 12-13, XXXI, 2.

²⁸⁰ *Н.А. Овдико*, Заметки о технике Боспорской тюреттики, СА. 1974, № 3, с.78; *Е.О. Прушевская*,

Ук. соч., с. 350.

²⁸¹ *М.И. Максимова*, Артюховский курган, с. 71.

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում հաճախ էին ընդօրինակվում պեղանքի կամ զարդարանքի առարկաների ձևերը, հարդարանքի կերպն ու արտահայտչամիջոցները, պատրաստման եղանակներն ու հնարքները, և ստեղծված այդ հանդերձանությունը դժվարացնում է քննարկվող առարկաների արտադրության կենտրոնների տեղայնացումը (կամ վայրի որոշումը):

Հանդիպում են անտիկ աշխարհում: Հագուստը նման գեղեցիկ, նրբակերտ զարդաթերթիկով հարդարելու սովորույթը շատ հարզի էր սարմաթների մոտ, Սերնուբյբայան շրջաններում (մ.թ.ա. II- մ.թ. I դարեր), Բուսփորյան թագավորությունում, Վրաստանում՝ Ամաղոլում, Վանիում և այլուր: Վանիում դրանցով հարդարված է թիվ 1 դամբարանում գտնված երկաթակերտ արձանիկի հագուստը Սկյութական Նեապոլի դամբարաններում գտնված ոճակորված թռչնի կտուցի նմանվող զարդերը ձևով հիշեցնում են Գառնիից հայտնի նմանօրինակ զարդերին: Ինչ վերաբերում է նոնաբարով վարդյակին, ապա ինչպես վերը նշեցինք, արևելքում շատ ընդունված էր մետաղյա զարդերը հարդարել թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով կամ ապակիով, որը նրանց քալիսմանի հասկանիչներով էր օժտում: Հելլենիստական շրջանում այդ սովորությունն անցավ հույներին և լայն տարածուն ստացավ ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Բացի հագուստները հարդարելուց, վերոհիշյալ զարդակոճակներով զարդարում էին և գլխարկները, կաշվե ռունամանները, քարյան առաջաստները Տվյալ պարագայում քննարկված բոլոր զարդերը՝ հայտնի Սիսիանի, Գառնիի, Օշակահի և Աշնակի դամբարաններից, չի բացառվում, որ ծառայել են իբրև հուուսք-քալիսման՝ օժտված մոզական հատկանիշներով

Հանդիպում են անտիկ աշխարհում: Հագուստը նման գեղեցիկ, նրբակերտ զարդաթերթիկով հարդարելու սովորույթը շատ հարզի էր սարմաթների մոտ, Սերնուբյբայան շրջաններում (մ.թ.ա. II- մ.թ. I դարեր), Բուսփորյան թագավորությունում, Վրաստանում՝ Ամաղոլում, Վանիում և այլուր: Վանիում դրանցով հարդարված է թիվ 1 դամբարանում գտնված երկաթակերտ արձանիկի հագուստը Սկյութական Նեապոլի դամբարաններում գտնված ոճակորված թռչնի կտուցի նմանվող զարդերը ձևով հիշեցնում են Գառնիից հայտնի նմանօրինակ զարդերին: Ինչ վերաբերում է նոնաբարով վարդյակին, ապա ինչպես վերը նշեցինք, արևելքում շատ ընդունված էր մետաղյա զարդերը հարդարել թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով կամ ապակիով, որը նրանց քալիսմանի հասկանիչներով էր օժտում: Հելլենիստական շրջանում այդ սովորությունն անցավ հույներին և լայն տարածուն ստացավ ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Բացի հագուստները հարդարելուց, վերոհիշյալ զարդակոճակներով զարդարում էին և գլխարկները, կաշվե ռունամանները, քարյան առաջաստները Տվյալ պարագայում քննարկված բոլոր զարդերը՝ հայտնի Սիսիանի, Գառնիի, Օշակահի և Աշնակի դամբարաններից, չի բացառվում, որ ծառայել են իբրև հուուսք-քալիսման՝ օժտված մոզական հատկանիշներով

Հանդիպում են անտիկ աշխարհում: Հագուստը նման գեղեցիկ, նրբակերտ զարդաթերթիկով հարդարելու սովորույթը շատ հարզի էր սարմաթների մոտ, Սերնուբյբայան շրջաններում (մ.թ.ա. II- մ.թ. I դարեր), Բուսփորյան թագավորությունում, Վրաստանում՝ Ամաղոլում, Վանիում և այլուր: Վանիում դրանցով հարդարված է թիվ 1 դամբարանում գտնված երկաթակերտ արձանիկի հագուստը Սկյութական Նեապոլի դամբարաններում գտնված ոճակորված թռչնի կտուցի նմանվող զարդերը ձևով հիշեցնում են Գառնիից հայտնի նմանօրինակ զարդերին: Ինչ վերաբերում է նոնաբարով վարդյակին, ապա ինչպես վերը նշեցինք, արևելքում շատ ընդունված էր մետաղյա զարդերը հարդարել թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարերով կամ ապակիով, որը նրանց քալիսմանի հասկանիչներով էր օժտում: Հելլենիստական շրջանում այդ սովորությունն անցավ հույներին և լայն տարածուն ստացավ ամբողջ անտիկ աշխարհում:

Բացի հագուստները հարդարելուց, վերոհիշյալ զարդակոճակներով զարդարում էին և գլխարկները, կաշվե ռունամանները, քարյան առաջաստները Տվյալ պարագայում քննարկված բոլոր զարդերը՝ հայտնի Սիսիանի, Գառնիի, Օշակահի և Աշնակի դամբարաններից, չի բացառվում, որ ծառայել են իբրև հուուսք-քալիսման՝ օժտված մոզական հատկանիշներով

ԱՐՃԱԹԵ ՄՊԱՍԵ ԵՎ ՉԱՐԴԵՐ

Թասեր և սկահակներ

Հայաստանը մետաղամշակության հնագույն քնորհաններից մեկն է, ուստի մետաղի գեղարվեստական մշակումը գալիս է դարերի խորքից: Սակայն, մինչև վերջին տարիներս Հայաստանի հիլլենիստական դարաշրջանի տորևտիկան գրեթե անհայտ էր: Միայն շնորհիվ Գասնիի, Արտաշատի, Միսիանի և այլ մայրերի, պեղումներով կամ էլ պատահաբար հայտնաբերված մետաղե մի շարք գեղարվեստական գտածոների՝ հնարավոր դարձավ ծանոթանալու անտիկ շրջանի տորևտիկային:

Գեղարվեստական մետաղի հավաքածուներում ուրույն տեղ ունեն Միսիանից հայտնաբերված արծաթե թասերն ու սկահակները: Թասերը, որոնցից երեքը համեմատաբար լավ են պահպանվել, չափերով իրարից քիչ են տարբերվում (տր.՝ 10-12.2սմ, բարձր.՝ 6.2-7.0սմ, քաշը՝ 405-15-415.30գ): Անոթների պակները դեպի ներս լայնանում են և կլորանում: Թասերից երկուսի պակը հարդարվում է վրայից, լայնքով, հաջողաբար տարված մեկ և երկու փորագրի գծերով: Թասերից մեկը աամնմանում է իր շքեղ հարդարանքով (տր.՝ 11.8սմ, բարձր.՝ 6.2սմ, քաշը՝ 415.15գ): Թասի դաշտն արտաբուստ բաժանված է ութ հավասար հատվածների, որոնցից առաջին չորսը հարդարված են ասակոսներով, իսկ մյուս չորսը՝ սուր երկարակուն տերևներով, հավանաբար նետարյուսի (sagittaria) և քիչ ոճավորված խաղողի որթերով (տղ.ՎՄ, 1,2): Պատկերը վերևում շրջանակված է կետաշար երկու զուգահեռ գոտիների մեջ ներառած պարանախյուսով, իսկ ներքևում՝ հատակը ընդգծող համակենտրոն երեք շրջանով:

Թասերը պատրաստված են ծուլելու եղանակով (հատուկ կարգապարներով), իսկ գլորածները՝ փորագրելու և դրվագելու հնարանքով: Աշխատանքը կատարված է բավականին խնամքով:²⁸² Ենչտված են բուսական զարդերի բոլոր ճանրամասները, նույնիսկ տերևների միջնաջրերն ու երակները: Այս տեխնիկան առավել զործածակա էր հատկապես մ.թ.ա. I դարում:²⁸³

Ֆելլենիստական համարվող կիսագնդան բրոնզե թասը հայտնաբերվել են հար-

ավարնուդյան Հայաստանում՝ Աշվանում:²⁸⁴ Թասերի այդ տեսակն օգտագործվել է աստվածների նվիրված սքրագան արարողություններում՝ անուշահամ հեղուկներով հեղումներ կատարելու համար: Սակայն հետազայում դրանք կորցրել են իրենց ճանհավան իմաստը, ծեք բերել կիրառական լայն մշակակություն:²⁸⁵ այդ մաստակին էին ծառայում և Միսիանի կիսագնդան թասերը, որոնք քվագրվում են մ.թ.ա. I դարով:

Բուսական զարդերով արծաթե թաս հայտնաբերվել է Մարաստանում՝ Նեհավնդի մոտ, այսպես կոչված «Կարնների գանձարանում» (Բեռլինի թանգարանում,²⁸⁶ տախտակ V, 1), անբերի մշակմամբ: Հարդերի դասավորությունը նույնն է, տարբերությամբ որ չորս հատվածներում զարդանկարը ձևավորված է խաղողի տերև հիշեցնող ականքներով: Հաստեղ հարդարված է քառականք վարդավով և քառատերև լոտոսով, ասակոսները վեցական են: Երթի վրա պահպանված է հունաստա գրություն: PXA (տր. 14.5սմ): Ըստ է.Ներցֆելդի՝ այդ զարդատարներն ունեն հիլլենիստական բնույթ՝ չբացատրվով, անշուշտ, աքնմնյան զարդարվածի բնորոշ տարրերի ակապությունը: Ընդհանրապես մեջ ես քսաին վերագրված է ճանխաստանյան ծագում, ավելի կոնկրետ՝ բակտրիական, իսկ գրությունը՝ պարթևական կամ բուշանական, և թվագրվում է մ.թ.ա. II-I դարերով:²⁸⁷ Դ.Ե.Սթրոնգը, որը գեղարվեստական մետաղի լավագույն մասնագետներից է, թասի ճանադարին ուսումնասիրությունից հետո հայտնում է այն կարծիքը, թե խմբող առարկան ժամանակին լայն գորածություն ունեցող զինու թասերից է (գործածակված է եղել մինչև մ.թ.ա. II դար) և ունի սիրիական ծագում:²⁸⁸ Բողորովին այլ տեսակների է Ռ.Ցանը: Նա կարծում է, որ թասի զարդանկարներում բացակայում են իրանական (աաջավոր), ասիական (գույն և արևեկում) հարյուրաորրերը, գերակշռում են եգիպտական (հիլլենիստական) կիրառական զարդարվածի բնորոշ արտահայտվածները, և չի բացառվում, որ այն կարող էր պատրաստված լինել հունական զարդքներից մեկում մ.թ.ա. III դարում:²⁸⁹ Արծաթե մնան զարդերով մի քան պահվում է Մտոկիմում,²⁹⁰ հայտնաբերված Միջին Արևելքում (ճիշտ վայրը հայտնի չէ): Նրա դաշտը, նա, Նեհավնդի և Միսիանի օրինակների նմանությամբ, բաժանված է չորս մասի, լեզվան զարդերը վեցական են, իսկ նրանք միջև՝ նետարյուսի տերևների երկու կողմերում, պատկերված են խաղողի ողկույզներ: Հաստիկ վարդակը նետարյուսից կազմված խաչան զարդ է վրան լոտոսի տերևներ: Մամրամասն քննության են ենթարկվում դրանց զարդանախշերն ու կատարման ոճական աամնմաստակությունները, զուգարվում ձեգարյան թասերի հետ և գտնում, որ այդպիսի հարդարանքը հանդիպում է մ.թ.ա. IIIդ. վերջում և II-ի սկզբում Արևմուտք և Ասիոնոքում: Հաստակների վար-

²⁸² *St. Mitchell*, *Agvan kale, Anatolian Studies*, vol. XXIII, 1973, fig. 23; *D.N. French*, *Agvan Excavations*, 1969, *Keban project, Achilleus, Ankara*, 1971, p. 36, pl. 30-4.

²⁸³ *K.B. Trepoev*, *Греко-бактрийская керамика*, «Советская Армения», М.-А., 1949, с. 101-102.

²⁸⁴ *E. Herzfeld*, *The Hoard of the Karen Pahlavs*, the *Burlington Magazine for Connoisseurs*, N CCXCVIII, vol. 52, January London, 1928, pp. 21-27, pl. A, B.

²⁸⁵ *E. Herzfeld*, *Եզվ. աշխ.*, էջ 21-22.

²⁸⁶ *D.E. Strong*, *Greek and Roman gold and Silver plate*, London, 1968, p. 110, 121.

²⁸⁷ *R. Zahn*, *Ein Hellenistischer Silberbecher im antiquarium der staatlichen museen zu Berlin*, *Jahrbuch des Deutschen Archaelogischen Instituts*, Band 82, 1967, Berlin, 1968, s. 1-14, Abb. 1, 2, 3, 4.

²⁸⁸ *L. Byantck-Quarles van Ufford*, *Un bol d'argent hellenistique en Suède*, *Bulletin Antike Beschaving*, Organ van de vereniging Antike Beschaving, jaargang XLVIII, Leiden 1973, p. 119, fig. 1; *H. Luschey*, *Iran und der Westen von Kyros bis Khosrow*, *AMI, New Folge*, Band 1, 1968, Berlin, Taf. 16, 1.

²⁸⁹ *Մ. Գ. Նալբանդյան*, Միսիանի արծաթյա գեղարվեստական քսաերն ու սկահակները, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 280-284, տղ. I, 4, II, 1, 2, III, 2, 4; *Ж. Хачатурян*, *Художественные изделия из серебра эллинистического времени, Вспомог. мецдународный симпозиум по армянскому искусству, сборник докладов, том I*, Ереван, 1978, с. 237-239, рис. 56, 1-3.

²⁹⁰ *K.B. Trepoev*, *Памятники греко-бактрийского искусства*, М.-А., 1941, с. 35-36.

դավերը բնորոշ են մ.թ.ա. II դարի վերջին քառորդին պատկանող հուշարձաններին: Երանց վրա նկատվել է պեղգամյան զարդարվեստի ազդեցությունը: Ինչ վերաբերում է լեզվաձև զարդերին, ապա այդպիսի զարդերով քվերդերը գտնվել են Կորնթոսում (մ.թ.ա. 146թ.): Լեզվաձև զարդերով մի քառ գտնվել է Շոշուս և ագալիսի է Լուվրում: Ի տարբերություն վերոհիշյալների՝ սրա մակերեսն անորոշապես հարդարված է լեզվաձև զարդերով և թվագրվում է մ.թ.ա. II դարի վերջով: Ենթադրվում է, որ ոճական առումով երկուսն էլ վերաբերում են մ.թ.ա. I դարի կեսին և կերտվել են ուշ հելլենիստական աշխարհի գեղարվեստական մտադի կենտրոններին մեկուս՝ Սիրիայում՝ Անտիոքում կամ արևմտյան Փոքր Ասիայում:²⁹¹

Սիսիանի թաղը թեև ունի ընդհանուր աղբյուրներ Լեհալենդի և Ստոնիհոլմի թասերի հետ, բայց և ունի որոշակի տարբերություններ: Թասի վրա լեզվաձև զարդերը յոթն են (Շոշուսում) և ի տարբերություն վերոհիշյալների՝ հաջորդում են միմյանց: Ենտարյայի կողքերին արված խաղողի ողկույզներն ավելի քիչ են ոճավորված և ավելի նման են Ստոնիհոլմի թասի զարդերին, իսկ հաստակին վարդյայի փղիքսերն ունի Շոշի թասի նման համակենտրոն շրջաններ: Սիսիանի թասի լեզվաձև զարդերի ծայրերը թեթևությամբ կտրված են, որը խաթարում է անընդունակ տեսքը: Սակայն սակայն երևացող գծերը և այդ հատվածի ամփայլ լինելը վկայում են այն մասին, որ դրանք արվել են հետագայում, թե ինչ նպատակով, դժվար է ասել:

Այսպիսով, կասկածից վեր է, որ Սիսիանի թաղը և վերոհիշյալ թասերը ժամանակակից են իրար և ճուշմ միջավայրի: շատ հնարավոր է, որ ճուշմ կենտրոնի արտադրանք են: Ծիշտ է այն տեսակետը, որ դրանք իրենց զարդերով աղբյուրվում են «մեզայայան» կոչվող կիսագնդաձև կավե թասերի հետ,²⁹² որոնք հարյուրված են նմանատիպ լեզվաձև, մետաղյայի և այլ զարդերով: Ենտարյայը հանդիպում է նաև սիրիական, փոքրասիական, հելլենիստական, մետաղե, կավե և ապակե թասերի հարյուրամյունում: Պարաստանոս ժամանակի հարցում, ըստ մեզ, ճիշտ են այն գիտնականները, որ դրանք համարում են մ.թ.ա. II դարի վերջի, մ.թ.ա. I դարի սկզբի արտադրանք, սակայն ավելի հավանական է մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսը:²⁹³ Սիսիանի թաղը զգալիս և հաստատելով վերջին թվագրությունը: Ինչ վերաբերում է արտադրության վայրին, հիմնականում ենթադրվում է Միջերկրականի արևելյան ափերը, մասնավորապես Սիրիան, Փոքր Ասիան, Պերգամոնը, Հոռոնը: Միջերկրականի արևելյան ափերը փաստաբանական էին արծաթե թանկարժեք անոթների արտադրանքը:²⁹⁴ Ընդունելով հանդերձ իբրև պատրաստան կենտրոնը Սիրիան (Անտիոքը) կամ Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններից որևէ մեկը՝ չնուսանաք ճշել, որ Ենտարյայ կամ լեզվաձև զարդերը շատ տարածված էին նաև արևելաքարեայ, ուրարտական և արքեմենյան շրջանի կիսաուսական արվեստի հաստակապես գեղարվեստական կերտվածքներում:²⁹⁵ Առստի բոլորովին անհիմն չի կարելի համարել նաև

Ե.Յերգիլիի կարծիքը, թե «Կարենների զանազան» թասի զարդերում, չթացահայտելով դրանց հելլենիստական բնույթը, տեսնում էր արքեմենյան զարդարվեստին բնորոշ որոշ տարրեր: Իրոք, հայտնի են նետարյայտերով հարդարված, տարբեր վայրերից գտնված, իրանական համարվող արծաթե, բրոնզե և ապակե մի շարք փկապներ,²⁹⁶ որոնք Հ.Մուշեղյան ավանդում է «Blattphialen» (տերևներով փկապներ) և առանձնացնում իբրև յուրահատուկ ապակաձև խումբ:²⁹⁷ Արքեմենյան ընդարձակ պետության տարածքում գործում էին արծաթե առտինի սպասք պատրաստող տարբեր կենտրոններ, որոնց մեծ մասը գտնվում էր րուն Իրանի սահմաններից դուրս: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Սիսիանը, Լեհալենդի և Ստոնիհոլմի անոթների, բացառյալ Շոշի թասի, մեծամասնականը չեն գտնվել Սիրիայի և Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում, որոնք հիմնականում կենտրոնացած էին Միջերկրականի ափերից բավականին հեռու, որոշակի շրջաններում՝ Արևմտյան Հայաստան, Սարատան, Միջագետք և Միջին Արևելք, ապա կարելի է ենթադրել, թե դրանք պատրաստվել են կամ վերոհիշյալ կենտրոնում կամ էլ Իրանին մոտ գտնվող մեկ այլ կենտրոնում: Կնչնականի այդ թասերը պատրաստվել են Մարաստանում կամ էլ Հայաստանում, որոնք իրավամբ համարվել են գեղարվեստական մետաղի հնագույն կենտրոններից: Հայաստանում բրոնզեարդյան և վաղ երկաթի ժամանակաշրջանի հուշարձաններից հայտնաբերված կադասպաները, ոսկե, արծաթե և բրոնզե սպասքի առարկաները, զարդերը, գոտիներն ու արծաթիկները վկայում են այն մասին, որ Հայաստանում արտադրված էին գոյություն է ունեցել մետաղի գեղարվեստական մշակույթում, որում օգտագործվել են տեխնիկական տարբեր հնարներ ու միջոցներ, հարդարակ հարևան երկրների փորձին ու ձեռքբերումներին: Վերջին տարիների ուրարտական և արքեմենյան գեղարվեստական մետաղի գյուտերը պատմական Հայաստանի տարածքում թույլ են տալիս ենթադրել, թե արքեմենյան մետաղե փկապների նախնիներից արծաթե և փնտրել ոչ միայն Ասորեստանում, այլև Ուրարտում: Ուրարտական տորևտիկայի ուսումնասիրությունը փաստում է, որ ուրդակի կապ կա ուրարտական և վաղ հայկական մետաղագործական մշակույթում: Հայաստանի տարածքում հումքի գոյությունը և գյուտերը խոսում են այն մասին, որ Հայաստանում արքեմենյան շրջանում գոյություն ունեին զարգացած մետաղագործական արհեստանոցներ: Հնարավոր է, որ դրանք գտնվել են Երզրումի և Երզրակի շրջաններում: Չի բացառվում և մետաղագործական հանրահայտ այլ կենտրոնների առկայություն ուրարտական պետության սահմաններում, որոնք շարունակել են գոյատևել և հետուրարտական շրջանում:²⁹⁸

Կարելի է ամրել, որ արքեմենյան շրջանում Հայաստանում գործել են զարգացած մետաղագործական արհեստանոցներ՝ հռչակված հատկապես գեղարվեստական մետաղի բնագավառում, ապա հելլենիստական դարաշրջանում, կապված առարտանտեսական կյանքի

²⁹¹ Ասյոն տերմ. էջ 121, 123:

²⁹² L.Schäfer, Hellenistische Keramik aus Pergamon, Berlin, 1968, Abb. 12.1; H.Goldman, excavations at Gözlu Kule, Tarsus, The Hellenistic and Roman Periods, vol. I, Princeton, New Jersey, 1950, Fig. 137, 293.

²⁹³ E.Hershey, Լեզվաձև, էջ 27; L.Bryanc-Quarles van Ufford, Լեզվաձև, էջ 121, 123.

²⁹⁴ A.Springer, Die Kunst des Altertums, Handbuch der Kunstgeschichte, Band I, Das Altertum, Leipzig, 1923, s. 108-109; M.Ambrosio, Подземная торговля Грузии, Тбилиси, 1976, с. 136-147.

²⁹⁵ Հ.Ա.Կարանյան, К вопросу о торговле и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1, с. 87-105; Axel von Saldern, Glass finds at Gordun, Journal of Glass Studies, vol. 1, 1959, Fig. 2, 11.

²⁹⁶ Б.А.Курганов, Археологические раскопки в Триамети, I, Тбилиси, 1941, с. 36, 37, табл. VIII, VII; А.А.Исаев, Ранние стили Прозрачные с Ираном, Советская Археология, XVI, М.-А., 1952, с. 211, 214-216, рис. 2, 5, 6; H.Luschey, Die Phiale, Beischende aus Herz, 1939, Abb. 37, 40, Andrea Oliver, Yt. Persian export Glass, Journal of Glass Studies, 1970, vol. 12, p. 9-13, Fig. 1-9; Axel von Saldern, Glass, finds at Gordun, vol. 1, 1959, Fig. 19, 24, 26.

²⁹⁷ H.Luschey, Լեզվաձև, էջ 125.

²⁹⁸ Այդ մասին գրեականությունը տես Մ.Գ.Կարանյան, К вопросу о торговле и ювелирном деле Армении в ахеменидское время, ИФЖ, 1969, № 1, с. 102-105:

ճոր, առավել բարձր վերելքի հետ, դրանք են ապել են մեծ առաջադաշտում, համահունչ ժամանակի պահանջներին: Չի բացառվում, որ դրանք կողքին մակիրվել են ճորերը. հատկապես մ.թ.ա. III-IV դարերում, երբ Հայաստանում տեղծվել էր միասնական պետական համակարգ: Հայաստանը անկախ էր քաղաքացի, տնտեսական, մշակութային կյանքում: Այդ են հավաստում և Հայաստանի անտիկ շրջանի քաղաքների ու մյուս հուշարձանների պեղումների արդյունքները:

Չելլենիստական մշակութային շրջաններ ընդգրկված երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում, երևան եկան մշակութային մի շարք ընդհանրություններ, որոնք ոչ այնքան փոխառություններ էին, որքան ողջ հելլենիստական կրեյցուն առկա ինքնատիպ մի շրջան («ՆՏՈՎ») մակիրող, գեղարվեստական որոշակի ընդհանուր մթնոլորտի գոյության փաստ: Հարկված, չէին բացառվում և տեղական աամենաստարությունները. այս կամ այն կենտրոնի բնորոշ տարրերակի մանրամասնել: Բայց կային որոշակի քանակության ընդհանուր տարրեր: Հեծց այդ ընդհանրությունն էլ հեշտապես էր տեղական գեղարվեստական դպրոցների փոխադրությունը:²⁹⁹ Ուստի հաճախ երևույթները տվյալ պատմագեղարվեստական մեծ կոնտեքստից դուրս քննելիս այն ընդհանրության արդյունք հանդիսացող շատ տարրեր, մանրամասներ համարվում են արտաքին ազդեցության արդյունք, տեղում պատրաստված շատ առարկաներ դիտվում են իբրև երևույթներ: Հետագայում՝ հռոմեական դարաշրջանում, հելլենիստական երկրներում մակիրված արհեստագործության ու մշակութային խոշոր կենտրոնների մշակված փորձն ու ավանդույթներն ապեցին անհատաշեղ գաղութացում՝ պայմանավորված հռոմեական կայսրության հզորությամբ ու տնտեսական մեծ ռեսուրսներով:³⁰⁰ Հատկանշական է, որ արտահանվում էին ոչ միայն պատրաստի արտադրանք, այլև տեխնիկական պարագաներ՝ կարագադրներ, պարտադրի առարկաների փաստները: Սովորական էր և վարպետների՝ տեղից տեղ տեղափոխվելը ու ժամանակավոր արհեստանոցներ բացելը ավելի բարենպաստ վայրերում:³⁰¹

Այս հանգամանքներն էլ անշուշտ խանգարում, դժվարացում են որոշել արտադրության վայրն ու ժամանակը:

Ինչ վերաբերում է Սիսիանի մյուս քասերին, ապա դրանք են կարող են պատրաստված լինել նույն կենտրոնում և նույն ժամանակներում (աղ.V₂₋₄, X₃₋₄):

Ալիսակների խմբից առավել անորոշական են չորսը (տր.՝ 16-16.2սմ, բարձր.՝ 9սմ, ուսքի տր.՝ 7.8-8.2սմ), որոնք իրարից տարբերվում են ուղքերի ձևերով: Դրանցից առաջինը, որն արտադրուտ պակից ցած կրում է արամեական արձանագործություն, ունի աստիճանաձև սառն ու անցումով, սնամեջ, գեղեցիկ ուսք (քաշը՝ 427.8գ, աղ.VI, 1,2): Ներքուստ համակենտրոն շրջաններով (գծաքաշ) ընդգծված է հատակը: Երկրորդն ունի շեփուրան ուսք, իսկ երրորդը առաջինի կրկնությունն է: Տարբերվում է միայն չափերով (տր.՝ 13.4սմ):

Ալիսակները ևս նորություն չեն Հայաստանի համայն: Կապել սկսիսակներ հայտնի են

դեռևս ուրարտական ժամանակներից, իսկ հելլենիստական շրջանում դրանք դասնում են ավելի տարածուն ու գործածական: Պատրաստվում են ոչ միայն կապել և քարե, այլև քանկարծեք մետաղներից, ինչպիսիք մեր գտածոներն են: Հարևանում են մինչև մ.թ.ա. I դարի վերջը: Հետագա դարերում դրանք այլևս չեն հանդիպում:

Ալիսակներից առավել ուշագրավո առաջինն է, որի արձաններն արձանագործությունից իմանում ենք, թե ով է քարված դամբարանում (Սյունիքի իշխանավորներից մեկը, թերևս րեշեյը): Ապիսակված է անուհը, և քրտուցից տեղեկություններ ենք ստանում Հայաստանում անտիկ շրջանի կշռայն միավորների մասին (աղ.VI, 2):

«Այս քարե պատկանում է Արախսահին, արժաթ քաշն է 100 դրախմա...»³⁰²

Արձանագործությունը ընթերցել է Ա.Գ.Փերիխանյանը: Արձանագործությունը հետաքրքիր է նրանով, որ հանդիպում են մի քանի ճոր տերմիններ: Ըստ Փերիխանյանի՝ Ռամբակ (rambaka) «թառ» տերմինը և Արախսազտ անունը միջին իրանական (պարթևական) և միջին մարաթիական ծագում ունեն, արդյունք՝ Սյունիքի աշխարհագրական դիրքի, Մարաստանի հետ ունեցած էրեխի և մշակութաբեզվական, պատմական կապերի: Գործքան մուղ այն կապվում է հյուսիսմիջագետքյան արամեական արձանագործական ավանդների հետ:³⁰³ Լման տառաճանանների մուտքը Հայաստան կատարվել է մ.թ.ա. I դարում³⁰⁴ Տիգրան II-ի օրոք: Նրա վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության շնորհիվ Հայաստանի մշակութատնտեսական կապերը էլ ավելի ուժեղացան Սարդիի ու Միջագետքի հետ: Եսոյն գեղատնճ ունեն մաս Արտաշատի I բլրից հայտնաբերված և մ.թ.ա. I դարին վերաբերող ապակե գոպի³⁰⁵ և քարուրիտե պնակի³⁰⁶ արձանագործությունները:

Ա.Փերիխանյանը նշում է, որ արձանագործության մեջ ինչատակվող Araxsat անունը թափ տիրող անունն է և հանդիպում է առաջին անգամ: Սիսիանի դամբարանի նյութերը, ինչպես վերը նշեցինք, մեկ անգամ են փաստում են այն մասին, որ չորս գործարձանատարներից մեկը՝ արևելյան մասիցը Սյունյաց իշխանն էր: Araxsat անունը մեկնաբանվում է «աստվածների կողմից պաշտպանվող» (охраняемъмъ (богаму), чье рождение поа покровиетельствомъ (боговъ, «աստվածների իրականավորության տակ մեկնված»): այդպես էին իրենց կոչում, անշուշտ, «սատվորներն ու բարձրաստիճան իշխանավորները»:

Ինչ վերաբերում է սկիսակի քաշին, ապա արձանագործյան իրատարվության ժամանակ այն վերականգնված չի եղել, և հաշվել է անցնել միայն քաթի քաշը. 340 գրամ է: Հաշվարկվել է սասանյան մեկ դրախմայի չափով, որը մոտավորապես 4 գրամ է, իսկ չի քացատվում, որ թասն ունեցել է մաս ունկ-րոնակ, որի կշիռը սասանյան 100 դրախմայով հաշվարկելիս կազմում է մոտավորապես 380-400 գրամ:³⁰⁷

Սինյեթե թափ կշիռը վերջը էր հաշվարկել ոչ թե սասանյան, այլ պարթևական, դրախ-

²⁹⁹ Այդ մասին տես *Г.А. Коменко, А.Рейнс*, The Art of Dura-Europos, Oxford, 1973, CA, 1976, № 2, с. 282.

³⁰⁰ Античная художественная бронза, Каталог выставки, М., 1973, стр. 10.

³⁰¹ Այդ մասին զրամբարություն տես *К.В. Тревер*, Бактрийский бронзовый фалар с изображением Диониса, ТГЭ, Т. V, А., 1961, с. 102—104.

³⁰² *А.Г. Периханян*, Армянская наглысь на серебряной чаше из Сисиана, ИФЖ, 1971, № 3, с. 78-81, рис. 1, 2.

³⁰³ Լույն տեղում, էջ 80, 81.

³⁰⁴ *Գ.Ա. Տիգրանյան*, Արախսի Ի-ի և մեկ ճորագրուտ արձանագործյան, ԴԳԳ, 1977, № 4, էջ 255-256.

³⁰⁵ *Ջ.Ը. Կապրան*, Стеколяделъ в Древане Армении, ИФЖ, 1975, № 1, с. 256, табл. I, 10.

³⁰⁶ *Б.Н. Аркавакин*, ук. соч., т. 1, с. 102, табл. I.

³⁰⁷ *А.Г. Периханян*, ук. соч., с. 80-81.

մայի համար ընդունված ատտիկյան կշռային համակարգով:³⁰⁸

Սկսածվել վերականգնելուց, այսինքն՝ իրանը ոտքին միացնելուց հետո նրա քաշը դարձավ 427.8 գրամ: Հայտնի է, որ ատտիկյան դրամայի միջինը տատանվում էր 4.26-4.32 գրամների միջև: Ռուսի, եթե ընդունելու լինեմք, որ ատտիկյան դրամայի միջինը 4.29 գրամ է և հաշվի առնենք սկստակի մաշվածությունը, ապա սկստակի սկզբնական քաշը պետք է եղած լինի 429-430 գրամ: Հատկանշական է, որ վերիոհյւյա կիսազդեանն թատերը և Միսիան-ի դամբարանում հայտնաբերված արծաթե ապարանքատախի իրերը նույնպես պատրաստված են ատտիկյան կշռային սիստեմի համաձայն:³⁰⁹

Այս սկստակները ծառայել են իբրև ընթացակներ և թվագրվում են մ.թ.ա. I դարով: Սկստակների պատկերի ձևերը, հատկապես ընդգծող համակները չորհանցող նման են վերիոհյւյա քաղաքին, իսկ ոտքերի նման ձևերը, ինչպես վերը մշտնից, բնորոշ է հելլենիստական խնդեցիկ և քարե սկստակների ձևերին: Նկատի ունենալով քննարկվող առարկաների ձևաքանական ընդհանրությունները համաժամանակյա կապե և քարե սկստակների ձևերի հետ՝ չի բացառվում, որ դրանք և պատրաստված լինեն նույն՝ սիրիա-փոքրասիական կենտրոններից որևէ մեկում կամ էլ Հայաստանում:³¹⁰ միաժամանակ կամ ժամանակային որոշ տարբերությամբ:

Այսպիսով, Հայաստանից հայտնաբերվածն թատերն ու սկստակները իրենց գեղագիտական արժանիքներով չեն զիջում այլ վայրերի գտնված անտիկ չորհանց արծաթե անոթներին: Անտիկ չորհանց մշակույթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը, ընդգրկելով հելլենիստական Արևելքի գեղարվեստական ոլորտը, դարերի խորքից եկող իր մշակույթը հասցրել է զարգացման մի որ, աշխի բարձր աստիճանի: Այդ են վկայում նաև մետաղե գեղարվեստական իրերը: Դրանց թիվը բն. մեծ չէ, բայց խոսում է Քճնությունից առկայիստ է, որ Հայաստանը ոչ միայն ներմուծել է քարճարվեստ առարկաներ, այլև կազմակերպել է գեղարվեստական մետաղի տեղական արտադրություն:

Մետաղե գեղարվեստական ներտվածքները՝ ներմուծված թե տեղական, քնդորում են հայ ազնվականության ծաշալը, գեղարվեստական հավունները: Այն տարբերվում էր տեղական, ալանդական, ժողովրդական արվեստից, բայց և իր նորաստեղծություններով ազդում էր տեղական հելլենիստական մշակույթի զարգացման ընդհանուր ուղղության վրա: Հայաստանի անտիկ չորհանցի հուշարձանների, հատկապես Արտաշատի, Արմավիրի, Գառնիի և մյուս հնավայրերի պեղումների արդյունքները վկայում են անտիկ չորհանցի, հատկապես մ.թ.ա. II-մ.թ.II դարերի հայ մշակույթի վրա հելլենիստական աշխարհի բոլոր խոր ազդեցության մասին: Հայաստանի այդ չորհանցի մշակույթը շատ ընդհանրություններ ունի և հելլենիստական Արևելքի, հատկապես Սիրիայի ու Փոքր Ասիայի հետ: Այսինքն, նա մտնում է սիրիա-միջագետքյան, փոքրասիական հելլենիստական գեղարվեստական ընդհանուր արեալի («κοινός») մեջ:

Ապարանքներ

Հատուկ խոսք են կազմում արծաթե ապարանքները³¹¹ (թվով հինգը, երեքն ամբողջական, երկուսը թերի (աղ. VII, 1-4)), քաշերը՝ 272.20գ, 275.50գ, 293գ: Կշռային տարբերությունը պայմանավորված է մաշվածությամբ, պահպանվածությամբ աստիճանով: Հավանաբար դրանք բոլորն էլ կաշե են 300գ: Ապարանքները ձևով քիչ տվածն են (11x8.5սմ), բաց ժայռերի, որոնք, հաստանաբար հաստանալով, ավարտվում են ուղիղ կորվածքով, ինչը՝ ոճավորված առյուծազուլիները: Պատրաստված են ծուլման եղանակով: Ողջ մակերեսը հարթարված է փորագիր գեղեցիկ զարդերով: Ունեինք գոտիները զարդարված են երկրաչափական ցանցած, շղթանկյուն և բուսական՝ եղևնիների միջից դուրս եկող զարդազավարներով: Սրանք ոտքի ապարանքներ են և մեծ տարածում են ունեցել Առաջադիր Ասիայում,³¹² Կովկասում ու Այսրկովկասում:³¹³ Սիսիանի դամբարանի ապարանքներից իրենց ձևով՝ ուղիղ կորվածք, ոճավորված առյուծազուլի զարդեր, որոշակի նմանություն ունեն Տավուշի մարզի Զորաբան գյուղում պատահաբար բացված մ.թ.ա. II-ի երկրորդ կեսին պատկանող դամբարանի բրոնզե ապարանքներից երկուսը (երրորդը ներծակ է 9.5x11.3սմ, 9.5x11սմ):

Հայկական հերոսական էպոսում (Սասունցի Դավիթ) հանդիսը ոտքերին կրում է ապարանքներ. «Նա ոտքերին ուներ, ըստ սովորության, ոսկե ապարանքներ, այնքան խոշոր ու լայն, որ մտքը կարող էր գլխով ու մարմնով դրանց միջով անցնել»:³¹⁴ Ոտքի արծաթե և բրոնզե ապարանքները հայտնաբերվել են Կորսանում,³¹⁵ Երեւոյից³¹⁶ մ.թ. II-III-ը, դամբարաններում, որոնց գլխածները և զույգ փորագիր գծերով արված շղթանկյունածն զարդերը մնան են մերին: Դրանք հանդիպում են նաև Պատկվաի խմբի պատկանող սկյութական դամբարաններում,³¹⁷ որոնք բաժանվում են երեք խմբի և թվագրվում են մ.թ.ա. V դարով: Ապարանքները սիմետրիկ ձևով պատկերված կենտրոն գլուխներ ունեն: Այդ ապարանքներն իրենց գույապեսներն ունեն Կովկասի հուշարձաններից հայտնի ապարանքների հավաքածուներում:³¹⁸ Ոտքի ապարանքները գտնվել են և Սինգեյալուրի մ.թ.ա. II-III-ը, կարասային քաղաքներից³¹⁹ Գնտապարի որսեր գործանալուցից դուրս են գալիս և այլև չեն հանդիպում Հայաստանի (Գառնի, Արտաշատ), Կրաստանի (Սցիստալի) մ.թ. առաջին դարերի դամբարաններում³²⁰. Չնայել և զարդանախաններով Սիսիանի ապարանքներից մնան է Սին-

³⁰⁸ *Ж.Хачатрян*. Художественные изделия из серебра эллинистического времени. II международный симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, том I. Ер., 1978, с. 240, табл. 57, рис. 1.

³⁰⁹ *N.P. Toiv*. The excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the ninth season of work 1935-1936, part II. The Necropolis. New Haven, London, 1946, p. 47, pl. XI, (tomb 22). LVII (tomb 49).

³¹⁰ *И.В. Петушкова*. Ювелирные изделия Херсонеса, конец IV века до н.э. - IV век н.э., М., 1956, с. 38, рис. 8.

³¹¹ *У.Шарпентриев*. Три бронзовых шлемы (Члч.упрр. պատկանված ակնարկ). «Աստիճան», Եր., 1977, էջ 626.

³¹² МАК, м. VIII, 1900, с. 117, таб. LVII, 7.

³¹³ *Ю.Н.Воронов, В.А.Кашин*. Ранний горизонт в могильниках Цейбальдских культур, СА, 1979, № 1, с. 196, рис. 1, таб. 33.

³¹⁴ *В.Г. Петрушкова*. Украшения Скифии VII-III вв. до н.э., Свод археологических источников (САИ), вып. Д4-5, М., 1978, с. 58, табл. 49, 1-4, 50, 1-7.

³¹⁵ *В.А.Иванская*. Склады азиатского происхождения в Алабартыре, Киев, 1968, с. 147.

³¹⁶ *С.М.Казан*. Лазбон кушанских погребений Мугдочаура. Баян, 1960, с. 25, таб. XXXVII.

³¹⁷ *А.М.Алпкисиев, Г.Ф.Гобелкишвили, А.Н.Кавчавдзе, Г.А.Аматтадзе*, Микета, I, Тбилиси, 1958, с. 77, 78.

³⁰⁸ *А.Н.Зорганд*. Античные монеты, МИА, № 16, М.-Л., 1951, с. 38-55.

³⁰⁹ Պատերի քաշը է 400.15 գրամ, 411.60 գրամ, ապարանքներիցը՝ 272.20 գ., 275.50գ, 293 գ.:

³¹⁰ *Ժ.Առաքելյան*, նշվ. աշխ., էջ 285-287, աղ 1 և 3, III ։

գեյալորի կարասային քաղոմներից գտնված մ.թ.ա. Իր. քվադրվող մանյակը:³²¹ Ճիշտ նույնա-
տիպ փորագիր գարդեր ունեն Դուրա-Եվրոսոսի դամբարաններում հայտնաբերված թիվ առ-
ժաթ օձապղտխ ապարանջանները: Դամբարանը քվադրված է մ.թ.ա. I - մ.թ. Իրդ:³²²

Բացառված չէ, որ Միսիանի ապարանջաններ ունեցել են գուտ դեկորատիվ նշանակու-
թյուն է դամբարանում դրվել են իբրև գանձ, որովհետև դրանք շատ զանգվածեղ են և անհար-
մար գործածելու համար: Դերեսպոլիսի բարձրաքանակներում, Նեղացիների, սիրիացիների,
սակերի և սուգացիների ձեռքերին պատկերված են նմանատիպ խոշոր ապարանջաններ,
որոնք իբրև հարկ են տանում արեմենյան բազալտիդրի:³²³

Բրոնզե ապարանջաններից մեկի բեկորը բավականին հաստ է և ունի շերտակյուն
կտրվածք: Չամբվածելությունից և քաջվածքի մեծությունից դատելով՝ այն ևս պետք է ոտքի
ապարանջան եղած լինի: Ենդանկյուն կտրվածքով ապարանջաններ հանդիպում են Մինգե-
չաուրում:³²⁴

Գրալներ և շերվի

Արձաթե գեղարվեստական իրերի քվին են պատկանում Միսիանի դամբարանից հայտ-
նաբերված փոքր շերվին (բառը պակասում է) ու տարբեր չափերի գրալները: Դրանք պատ-
րաստել են ծուլելու եղանակով, ապա քանդակել լրացուցիչ մշակման:

Գրալները վեցն են, որոնցից մեկն ամբողջական է (երկ.՝ 16.16, քաշը՝ 57.27գ), իսկ
մյուսները թերի են: Վերնամասում դրանցից գրալները ճկունորեն օվակաան օձված են և
ավարտվում են թռչնի գլուխներով, մեկի վրա քանդակված է օձը (աղ.VIII,ս), իսկ մյուսի վրա՝
բառի գլուխ (աղ.VIII,ս): Գլուխները զանգվածեղ են, ասանց մանրամասնորեն:³²⁵ Գրալներից
մեկի պղնձ վերին մասում քանակների հաստատում է, իսկ վրան փորագրված է ցանցան
զարդ (աղ.VIII,ս): Այն կարծես պատկանողան լինի թռչնի գլխի համար: Գրալներից հինգը
խոշոր են, զվառան բերանով (աղ.VIII,ս), մեկը՝ փոքր, շրջանակն (տր. 2.2ս (աղ.VIII,ս)), ոչ խոր
քափակով: Վերջինս ոսկեջրած է:

Արձաթե և բրոնզե տարբեր չափերի գրալներ հայտնաբերվել են Արտաշատի բլուրների
պեղումների ժամանակ: Արձաթե փոքր գրալ՝ օվակաան, քափակով (3.2x2.1սմ) և սուր պարով,
գտնվել է օրինակ Արտաշատի առաջին բլուրում (1972, 33), քվադրվում է մ.թ. I դարով:

Գրալները հանդես են գալիս մ.թ.ա. V դարում արևելամիջերկրածովյան շրջաններում:
Դրանք բոլորի պղնձն ավարտվում են կենդանակաթ քանդակներով:³²⁶ Մ.թ.ա. V դարին վե-
րաբերող բաղադրված գրալներ հայտնաբերվել են նաև Դասարակալում:³²⁷ Հելլենիստական,
հատկապես հռոմեական շրջանում գրալները ստանում են կենցաղային լայն գործածություն:

³²¹ *G.M. Kazian, G.M. Aslanov*, О двух кушанских логгербах, МКА, том II, Баку, 1951, с. 205, таб. II, рис. 9.
³²² *N.P. Talli*, Գլխ. աղ. ք. 46-47, pl. XI, том 22, LVII, том 49.
³²³ *E. Schmidt*, *Persepolis*, vol. I, Chicago, 1953, p. 272, с. 374, а. 43а, в.
³²⁴ *G.M. Kazian*, Альбом кушанских погребных Миченгура, Баку, 1960, с. 25, таб. XXXVII, 8.
³²⁵ *Ж.Хачатурян*, Художественные изделия из серебра эллинистического времени, II Междуречный симпо-
зиум по армянскому искусству, Сборник докладов, т. I, Ер., 1978, с. 240, рис. 57, 6-8.
³²⁶ *D.M. Robinson*, Excavations at Olintus. Metal and minor Miscellaneous finds, an original contribution to greek life
Balkans. Part X, The Johns Hopkins press, London, Oxford University Press, 1941, pl. 1813.
³²⁷ *D. Stronach*, Excavations at Pasargadae. Third Preliminary Report, Iran, vol. III, 1965, London, p. 33, pl. XII, а, b.

Գեղարվեստորեն ձևավորված շերվիներն ու գրալները իշխանական սեղանների շեր-
տապաթի անբաժան մասն էին: Հռոմեական շրջանում դրանք մտաչելի էին նույնիսկ ոչ հա-
րուտ ընտանիքների համար: Մեծ գրալները (կցես կամ կոցես) օգտագործվում էին ճաշելու
և այլ ուտելիքների համեսելու համար, իսկ փոքրիկ շրջանան քափակով գրալները
(*cochlear*)՝ ձվեր ու կալանորոքներ ուտելու համար:³²⁸ Դրանք կիրառվում էին և կոսմետիկա-
յում, անուշահոտ քաղաղորելի: Հելլենիստական ժամանակաշրջանի գրալի է
գտնվել Արտյոխտյան կուրգանում:³²⁹ Մ.թ. I դարի գրալներ հայտնի են Դունաստանից և Միջ-
երկրակամի արևելյան ափերից:³³⁰ Մ.թ. II-IIIդդ. արալների օգտագործումը դասում է մասա-
յական՝ կրելով որոշակի փոփոխություններ, օրինակ՝ պղնձի ձևերը: II-IIIդդ. գրալներ
հայտնի են Վրաստանից:³³¹ Արդրեջանից³³² և այլ վայրերից:

Շերվիք, մասամբ թերի՝ բառը բացակայում է (պղնձ երկ.՝ 14.5սմ), ավարտվում է այծի
գլխով (աղ.VII,ս): Ամենայն մանրամասնությամբ տրված է կենդանու պատկերը, ընդօժիված են
անցած անատոմիական մանրամասները: Թափն ազուցվող մասում պղնձ հարդարված է
արդեանան ելուստներով:³³³

Մ.թ.ա. Իդ. շերվիներ Միսիանի շերվիի նման³³⁴ գտնվել են Ալվանում (Արևմտյան Հայաս-
տան):³³⁵ Տակոք, դրանց պղնձի ծայրերը թերի են և դժվար է առել, թե ինչպիսի տեսք են
ունեցել:

Շերվիները, հավանաբար, երևան են եկել մ.թ.ա. I հազարամյակի առաջին քառորդում:
Փոյոզիական Գորդիոնից հայտնաբերված շերվիք վերաբերում է մ.թ.ա. VIIIդ. վերջերին:³³⁶
Շերվիների պղնձի քանդակներից ամենատարածվածը կարապի գլուխն է: Կարապ գարդա-
նախշը հարդի էր Արևելքում: Չձավորվել է մ.թ.ա. II հազարամյակում: Արևելքում ավանդույթ-
ների հետ այդ գարդանախշը և Միրիայից անցնում է Փոքր Ասիա և Եստրոնիա: Հռոմեական
քաղաքներում և Դունաստանում այն պղնձ հանդիպում է մ.թ.ա. VI դարում, իսկ հռոմեական
շրջանում դասում է տիրապետող:³³⁷ Ձմանզան ձևավորում ունեցող պղնձով շերվիներ
հայտնաբերվել են անտիկ աշխարհի տարբեր մասերում: Կարապի և բառի գլխով շերվիներ
հանսան են հանդիպում Հյուսիսեթնոսկավյան դամբարաններում:³³⁸ Կարապի գլխով զար-
դարված մ.թ.ա. Vդ. արձաթե և բրոնզե շերվիներ (մ.թ.ա. Vդ.) հայտնաբերվել են Շերվասիկի
մարզում,³³⁹ Արտյոխտյան կուրգանում,³⁴⁰ որոնցից մեկն ունի հունարեն արձանագրություն:

³²⁸ Эпитом тил логкек упоминается в эпитафии Марциана (XIV, 121).
³²⁹ *М.И. Максимова*, Артековский курган, А., 1979, с. 88, ք. 30.
³³⁰ *D.E. Strong*, Greek and Roman gold and silver plate, (London, 1966), fig. 32, а, b, с.
³³¹ *К.Менцбила*, Позднеантичная монеталка Грузии (по материалам монеталки первых веков нашей эры),
Изд. "Мецниერба", Тбилиси, 1976, с. 71-72, таб. 25: *А.Бочко*, Исследование Нахскийской археологическо-
го экспедиции Миченского района, Поляны археологические исследования в 1976г. (краткие сообщения),
"Мецниерба", Тб., 1979, с. 45; Умшлг, Археологические раскопки в Агаши и Дзалици, Тб., 1981, с. 88, таб. 30,
XXVI, 2.
³³² *М.Аслюнов*, Т.И. Голубкина, Ш.Г.Самгушва, Каталог золотых и серебряных предметов из археологичес-
ких раскопок Абхазиджана, Изд. АН АЗССР, Баку, 1966, с. 44, 45, таб. XIII, ք. 3.
³³³ *Ж.Хачатурян*, Գլխ. աղ. ք. 241, Գլ. 57, 3.
³³⁴ *St. Mitchell*, *Agavan Kale, Anatolian Studies*, vol. XXII, 1973, p. 123-126, fig. 6, 7.
³³⁵ *St. Mitchell*, *Agavan Kale, Anatolian Studies*, vol. XXII, 1973, p. 123-126, fig. 6, 7.
³³⁶ *D.G. Mitten*, *Classical Bronzes Catalogue of the Metropolitan Museum, Washington*, 1975, fig. 41, а-с.
³³⁷ *D.M. Robinson*, Excavations at Olintus, part X, p. 194 Արդ մասի գրալվանդիքը ք. 194, ք. 205.
³³⁸ *М.И. Максимова*, Գլխ. աղ. ք. 88: *А.И.Мелконян*, Поселение и могильный скитский времени у села
Николаевки, М., 1976, с. 168.
³³⁹ *Н.А.Овсепян*, Археологический памятник в Приднестровье и Побужье в VIII-V веках до н. э., САИ, вып. 12-17, М,
1966, с. 63, № 218, таб. IV, 2. Античная художественная бронза, Каталог выставки, А., 1973, № 42.
³⁴⁰ *М.И. Максимова*, Գլխ. աղ. ք. 88, Գլ. 30.

«20 դրաման», գուցե շերեփի արծեքն է: Ըսն զլխով հարդարված մի շերեփ էլ հայտնի է Դնեստրովյան լիճանի ձայն ակից»³⁴¹ (հելլենիստական շրջան): Գելլենիստական և հունեական շրջանի շերեփներ հայտնի են Պրինեմայից,³⁴² Սիրիայից,³⁴³ Իրանից՝ Մաջիթ-ի Սուլեյմանի մեծ տաճարից:³⁴⁴ Բնութագրելուց ցույց է տալիս, որ շերեփաքարերն ու պղջերը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են փոփոխությունների: Կաղ հելլենիստական շրջանի շերեփաքարերն ավելի տափակ են, ծանծաղ, իսկ ուշ հելլենիստական և հռոմեական ժամանակաշրջաններում դրանք դառնում են կիսագնդան և ավելի խորը: Հռոմեական շրջանում և մ.թ. առաջին դարերում շերեփների պղջերն ունեն օղակաձև ակարտ,³⁴⁵ ավելի հարմար կախելու: Ուշ հելլենիստական շրջանում շերեփները պղջի և քսաի միացման հատվածում վեր բարձրացող արեղնանձև ելուստներ են ունենում:

Սիսիանի և Աշվանի շերեփները ծայրանցում են ուշ հելլենիստական շրջանի բաղաձուլու, կարասպազուկու շերեփներին,³⁴⁶ որոնք, ենթադրվում է, որ սիրիական և փոքրասիական ծագում ունեն: Սիսիանի գոյաներն իրենց ձևերով չեն տարբերվում հռոմեականներից: Ամենայն հավանականությամբ, Սիսիանի շերեփն ու գալաները են սիրիական կամ փոքրասիական հանրահայտ կենտրոններից որևէ մեկի արտադրանք են և քվազրվում են մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսով: Երեքսինները կենցաղում ունցել են լայն գործածություն կարասիներից հեղուկ վերցնելու համար, ծիսական արարողությունների, գոհարեությունների³⁴⁷ ժամանակ իբրև չափի միավոր: Թաղման ծիսավարի համաձայն՝ հոգեզնի գինին բերվել է երկաթաքանի կարասներով, ապա բրոնզե ու կավե շերեփներով կարասներից լցվել գավաքները: Սիսիանի շերեփն ու գալաները լրացնում, հարստացնում են անտիկ աշխարհի, ուշ հելլենիստական շրջանի գեղարվեստական մետաղի մեր հավաքածուները: Դամբարանից հայտնաբերվել են նաև արծաթե քիթերով պատած մի քանի բեկորներ, որոնց ինչ լինելը դժվար է որոշել (աղ. IX, 3): Դրանցից մեկն արծաթե անոթի բեկորի ձևովոր էր կարճ՝ է՝ գծրանձ գլխիկով: Միջուկը երկաթից է, պատած արծաթե բարակ քիթերով (պսիսա, մասի բարձր.՝ 5սմ է): Նույն տեղեկայով երեք գլանանձ ձողերի մասերն ունեն հորիզոնական առակայուններ (պսիսա, մասի երկ.՝ 11.5սմ, տրամ.՝ 1.5սմ, 12.5սմ, տրամ.՝ 1.5սմ): Խնդիր պեղող բեկոր՝ հորիզոնական առակայունով, ճախողներից տարբերվում է ծայրին եղած տափակ քիթերով, որը գանձերով (պսիսանվել են անցքերը) անրազված է եղել ինչ-որ անոթի:

³⁴¹ *А.И.Меликова*, Գնվ. աշխ., էջ 168, նկ. 43, 12:

³⁴² *Theodor Wiegand* and *Hans Schrader*, Priene, Berlin, 1904, Abb. 492.

³⁴³ *G.M.A. Richter*, Catalogue of Greek Antiquities Dumfriestown castle collection, Cambridge, 1956, p. 44, pl. XIX A.

³⁴⁴ *R. Ghirshman*, avec la collaboration de Mme F. et H. Gasche, Terrasses sacrées de Bard-e Nechande et Masjid-i Solaiman, Mission du Sud-Ouest du VIIIe s. ann. ére au Ve s. de n. ère, Mémoires du la Délégation archéologique en Iran, t. XLV, L'Assan de Susiane, Paris-London, 1976, pl. 5, 2, 262.

³⁴⁵ *Евг.Прохаз*, Новые Кавказские клады. Материалы по археологии России, № 34, Пемпоград, 1914, табл. 1, 7.; *К.Мелихова*, ук. соч., с. 73, քր. 24; *R. Ghirshman*, Begram, Rechercher-archéologiques et historiques, Le Caire, 1946, pl. XVII, 16, XXVII, B.G. 242.

³⁴⁶ Նույն նույն: *A. Graefenhan*, Romischer Silber becher, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Bd. 82, 1967, pl. XVII, 12; *D.E. Strong*, Գնվ. աշխ., նկ. 62, a, b; *A.de Ridder*, Les bronzes antiques du Louvre, Tome II, Paris, 1915, pl. 108, 3064, 3068, 3073; *D.G. Mitten*, Classical Bronzes, Catalogue of the Classical Collection, Washington, 1975, fig. 41 a, b, c; *S. Tassanir*, La vaisselle de bronze, romaine et Provinciale au musée des antiquités nationales, XXIXe supplément à "Gallia", Editions du centre national de la recherche scientifique, Paris, 1975, s. 19, pl. XI, 46, 47; L'art du metal en Aquitaine des origines au VIIe Siecle Restoration et conservation Musée d'Aquitaine Bordeaux, 1980, № 154, s. *Boucher*, Գնվ. աշխ., № 374, 375.

³⁴⁷ *D.M. Robinson*, Excavation at Olinthus, Part X, p. 194.

ԲՐՈՆԶԵ ՄՊԱՍԵ

Գավաք

Սիսիանի դամբարանի եզակի գտածոներից է ձևավոր (արձառեսուն) կանթով գավաքը (մաստը բերի, բարձր.՝ 11.5սմ, պս.՝ 6.5սմ, հաս. տր.՝ 5.7սմ), պատրաստված է բրոնզե բարակ քիթերից, կտելու և ձուլելու (կանթի) եղանակով (աղ. X, 1, 2): Գավաքն ունի երկկոնձան իրան, դեպի դուրս լայնացող պսակ, հարթ հատակ, արտաքուստ զարդարված է փորագրի համաանհնորոն շրքս շրջաններով: Ուշագրավ է հատկապես արեղնանձ ուղղահայաց միացած բոնակը, որը մնալ է խաչի: Այն աղ ու ձայն գնացող քեկերով կպած է պսակին: Կանթի վերին մասը ձևավորված է դիմապատկերով՝ տեղադրված քեկի կենտրոնում: Դիմապատկերը ընդհանրացված են: Մաշվածության պատճառով դրանք աղուտ ու անորոշ են: Հազիվ նշմարվում են երկար քիթն ու աչքերը: Գլխին կպած ենինք գտոսի՞ն՝ ելուստով, քողմում է սաղավարտի տպավորություն: Ստորին մասում կանթն ձևավորված է կիսանդրիով: Քանդակը ներկայացնում է կանոնավոր դիմագծերով, կարճ մորուսով տղամարդու, որի առավելակի տակից դուրս են եկել աչիքանձ մազերը: Տղամարդու ուսերին նկատելի են հագուստի ծալքերը: Գավաքի նման մի կանթ 1983թ. հայտնաբերվել է Արձախի մայրաքաղաքի արևմտյան քաղառանի (ազարակի) վանքի շերտում:³⁴⁸ Կանթի ներքևի կիսանդրին նույնն է, ինչ որ Սիսիանին, իսկ վերինը բարձրակը մի վիզոտ քանդակում է: Երկկոնձան գավաքներ հայտնի են անտիկ աշխարհի մի շարք հնավայրերից և պահվում են տարբեր թանգարանների հավաքածուներում: Դրանք չափերով իրարից քիչ են տարբերվում: Թվազրվում են մ.թ.ա. II-III դ. և հնամարվում են իտալիկյան:³⁴⁹ Կամպանում գտնված մնամորինակ գավաքներ պահվում են Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն թանգարանում,³⁵⁰ Լուվրի,³⁵¹ Էրմիտաժի անտիկ բաժնում (Քուլտիլին՝ Իսե. № B. 1967 և կամանի հավաքածուներում, Իսե. № B. 565, B. 611): Նմանատիպ գավաքներ հայտնի են և մերձկուբանյան շրջաններից՝ Դայխովկայա ստանիցայից,³⁵²

³⁴⁸ *Ժ. հայադրյան*, Հայաստանում հայտնաբերված հռոմեական մետաղյա արարվածքներ, ԼՂԳ, 1984, № 10, էջ 71-73, աղ. 1, 1; *Ռ. Ս. Տրյանցև*, *Р.Ս. Կարասյան*, Արձախի 1983-1984թթ. պեղումները, ՊՊՀ, 1985, № 4, էջ 226, նկ. 7:

³⁴⁹ *H. Willers*, Neue Untersuchungen über die römische Bronzeindustrie von Carpius und von Niedergermanien, Hannover und Leipzig, 1907, s. 14, 19, Abb. 12, 4.; *H. Y. Eggers*, Der römische Import im freien Germanien, Bd. III, Hamburg, 1951, s. 123, Taf. 11, 122.; *Д.Б.Шенков*, Русские бронзовые кушаны и амфоры в восточной Европе, СА, 1983, № 4, с. 63-64, рuc. 1, 6.

³⁵⁰ *G.M.A. Richter*, Greek, Etruscan and Roman bronzes, New York, 1915, p. 195, pl. 512, 2703, 2713.

³⁵¹ *A.de Ridder*, Les bronzes antique du Louvre, t. II, Paris, 1915, pl. 98.

³⁵² *Б.С.Анн*, Серебряная чаша с рельефными изображениями и греческой надписью и стеклянная чашка из находку у станицы Даховской, "Известия Ростовского областного музея краеведения", вып. 2, Ростов-на-Дону, 1940, с. 27-29, 33 и с.л.

Կալիֆոնիայի (Վոլգոգրադի մարզ) սարմարակալ դամբարաններից:³⁵³ Ասկանյ չափերով ու կանթերի բանդակներով Սիսիանի գավաթը սերտորեն առնչվում է Կորանյան (Յուսիս-Օսեթական ԱՄՄ) դամբարաններից³⁵⁴ գտնված նմուշների հետ:

Սիսիանի գավաթը հարակից նյութերով, դրամական գտածոներով (Որդես II-ի արձաթ դրանը) թվագրվում է մ.թ.ա. IV- կեսերով, նույն ժամանակին պետք է պատկանի և արձավիդ-յան գտածոն իր կանթով:

Վերոհիշյալ զուգահեռների հիման վրա կարելի է վստահորեն ասել, որ Սիսիանի և Արմավիրի գավաթները և հարավիտալիկան ծագում ունեն և չի բացառվում, որ պատրաստված են Կասպյանում՝ գեղարվեստական մետաղի այդ հանրահայտ կենտրոնում:

Հռոմի արևելյան քաղաքակալությունը շնորհիվ մ.թ.ա. II-ի դարերում Հունաստանի, Փոքր Ասիայի, Սիրիայի և Եգիպտոսի մետաղագործական բոլոր կարևոր կենտրոնները ընդգրկվեցին հռոմեական մշակույթի ազդեցության ոլորտ: Ոչ միայն յուրացվեցին այդ կենտրոնների հաստատված ու ավանդույթները, այլև ստեղծվեցին նորերը: Այդ արհեստանոցների արտադրանքը հարմարեցվեց հռոմեացիների ճաշակին:

Հռոմեական կայսրության ժամանակաշրջանում լայնորեն տարածվեցին բրոնզե արձանիկներն ու գեղարվեստական բարձրաձաչակ կենցաղային առարկաները:³⁵⁵

Հռոմեական վարպետները, յուրացնելով հունական գեղարվեստական մետաղագործության մշակույթն տեխնիկան, հնարները, կուտակված փորձը, աստիճան գործածության տարաբնույթ առարկաները, սկսեցին հարաբերել փոքրաքանակյա պատկերներով:

Գեղարվեստական բրոնզի արտադրության գործում մ.թ. I-II դարերում առաջնությունը պատկանում էր Հայրավային Իտալիայի մետաղագործական արհեստանոցներին: Տարեմուղ հայտնի էր իր տորևտիկայով, Բրուդոլդից՝ բրոնզե հայելու արտադրանքով, իսկ Կասպոն՝ իր զարդանքի բրոնզե սպասքով, որի առկման շրջանը մ.թ. I դարն է, մինչև Դոմանի կործանումը³⁵⁶ (մ.թ. 79-ը): Հռոմեական գեղարվեստական և կենցաղային իրերի ու առարկաների արտահանումը հեռավոր երկրներ նպաստեց անտիկ ավանդույթների լայն տարածմանը: Սիսիանի գավաթը հար-հռոմեական մշակույթային սերտ կապերի արտահայտություններից մեկն է նյութական մշակույթի ապարելում: Հայաստանում հայտնաբերված իտալիկան նմուշ-գտածոների թիվն առաջին մեծ է: Դրանք եզակի օրինակներ են՝ գտնված Արտաշատում: Դրանցից է դամբարանադաշտում հայտնաբերված բրոնզե դիմաքանդակը,³⁵⁷ որն ամրացված է եղել բրոնզե վառարանի վրա: Դիմանը պատկանում է ստրուկներին շքեղազվող դիմաների թվին և քվարզվում է քիչ ավելի ուշ, քան գավաթը, օգտուոյսյան շրջանով: Այն Հայաստան է

հասել առևտրական ճանապարհով կամ հռոմեական զորքի միջոցով: Մյուսը Արտաշատի V քրից հայտնաբերված, մարդու բնական չափերից մեծ, բրոնզե արձանի մասեր են՝ ձախ աչքը, ճակատի ու քթի հատվածով, կրակի լեզվակների ձևով մշակված գլխի մագափեցներով ծածկված բերկրներ: Դրանք թվագրվում են մ.թ.ա. II-ի երկրորդ կեսով:³⁵⁸

Կարսաներ, քաներ և այլ առարկաներ

Սիսիանի դամբարանից բրոնզե անոթները Հայաստանի հիելենիստական շրջանի եզակի գտածոներից են: Դրանցից մեկը ոչ մեծ չափերի կարսա է՝ քիչ սեղմված գնդաձև իրանով, երկաթե, գրեթե օղան, երկու ընթակով (բարձր.՝ 24.4սմ, ուտուրի մասի լայնությունը՝ 27սմ, պակի տրամ.՝ 16սմ, բռնակի հաստ.՝ 1սմ, օդի տրամ.՝ 2.2սմ): Դասելով կլոր հատակի և օղան կամքերից՝ կարսան ունեցել է օղաների մեծ մտնող ծայրերով (կենդանակերպ) կիսակլոր բարձր բռնակներ (աղ. X, 4), ինչպես ուրարտական և ասորեստանյան (մ.թ.ա. VIII-VIIդդ.) արձաթե և բրոնզե դուլները:³⁵⁹ Կարսայի քիթերը բավականին բարակ է և սեղմելիս փոսիկներ են առաջացել: Նմանատիպ պղնձե մի կարսա հայտնի է Կուրանցի, Մայլուպից 22կմ հեռավորության վրա բացված Կուրիայի կուրանցից:³⁶⁰ Այն ևս ունի վզին ամրացված օղաներ: Սիսիանի կարսան կամքերով մնամ է Կերուսի հայտնաբերված (մ.թ. IIIդ.) արձաթե գեղակերտ կարսային: Այն ունի բարձր կիսակլոր բռնակ:³⁶¹

Բրոնզե երկրորդ անոթը ուղղախայսյա պատրուով, հարթ հատակով թաս է (բարձր. 8.5սմ, պակի տրամ.՝ 9սմ, ուտուրից մասի լայն.՝ 17սմ, րեքանի տրամագիծը՝ 13.5սմ) (աղ. X, 7): Հայաստանից հիելենիստական շրջանի նման քաներ գտել հայտնի չեն:

Հայաստանը իբրև հնագույն պղնձագործության երկիր, հայտնի է անհիշելի ժամանակներից, մ.թ.ա. IV հազարամյակի վերջերից իբրև այրվածից բազմիցս հիշատակվել է օտար մասնագիտների կողմից: Դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում, Հայաստանի պղնձն և արծաթի հանքերը հունք են մատակարարել մի կողմից Հյուսիսային Կովկասին և նրանից իրախ³⁶² ընկած երկրներին, մյուս կողմից՝ Միջագետքին:³⁶³ Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել են մ.թ.ա. III-II հազարամյակների պղնձե, բրոնզե մեծաքանակ առարկաներ, այդ թվում բրոնզե խոշոր կարսաներ,³⁶⁴ հարդարված մարդու, ցլի գլխի և այլ քանդակներով վահաններ,

³⁵³ *Ж. Д. Кавтаниш*. Новые памятники античного искусства из Армавира, ВОН, 1996, № 1, с. 116, рис. 2, 3.

³⁵⁴ Edited by Rivka Meshav, Urartu a metalworking center in the first millennium B.C.E., Yerusalem, 1991, p. 214-220, fig. 4, 5, 19-22, 25-26.

³⁵⁵ *А. К. Гавриш*. Куражский курган, Ленинград, 1980, с. 34-35, рис. 12, 13; катал., № 15.

³⁵⁶ *В. В. Кротова*. Римские импортные изделия в восточной Европе (II в. до н.э.-V в. н.э.), М., 1970, рис. 49, САИ Д.1-27.

³⁵⁷ *Arménie. Trésors de l'Arménie ancienne de origins au IVe siècle*, Paris, 1966, p. 12-17, № 33, 34-38, 40-55, 83-84; *А. Кавтаниш, А. Пилипосян, У. Меликян*. Среднебронзовое погребение Ошакана, "Археология, этнология, фолклористика Кавказа", Международная научная конференция. Сборник кратких содержания докладов, 2004, с. 66-71.

³⁵⁸ *Բ. Զ. Միլունց*. Հայաստանի պարձարվեստի բրոնզյան ավանդույթները, երևան, 1972, էջ 12:

³⁵⁹ *Б. В. Покровский*. Искусство Урарту VIII-VIII вв. до н.э., Ленинград, 1962, с. 56-63, рис. 32-37; Urartu, a metalworking, center in the First Millennium W.C.E., Edited by Rivka Meshav, Yerusalem, 1991, p. 228-236, fig. 7, 30a-b, 39.

³⁶⁰ *В. П. Шихов*. Калининский курганский могильник, МИА, № 60, Москва, 1959, с. 484, рис. 57, 3; *В. П. Шихов*. Южнокавказские сосуды бронзового могильника. Сообщения Гос. Эрмитажа, Ленинград, 1973, № 251.

³⁶¹ *Английская Художественная Бронза, Каталог выставок*, Ленинград, 1973, № 251.

³⁶² *Г. С. Уварова*. Могильники Северного Кавказа, МАК, Том VIII, 1900, с. 85, рис. 81; *В. В. Кротова*. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н.э. - V в. н.э.), САИ, вып. Д. 1-27, М., 1970, с. 23, 94, рис. 57, 60; *М. П. Абросимова*. Памятники горных районов центрального Кавказа рубежа и первых веков нашей эры (по материалам Северных Осетии и Кабардино-Балкарии). Археологические исследования на Юге Восточной Европы, сб. ст., М., 1974, с. 16, 17, рис. III, 20, рис. XII.

³⁶³ *Английская художественная бронза*, с. 82.

³⁶⁴ *Ук. соч.*, с. 84.

³⁶⁵ *Չ. Գ. Կապարյան*. Արտաշատ II, էջ 93, տախ. 2, XXVII, 4.

սաղակարտներ, կախոյք, աշտանակներ³⁶⁵ և այլն: Մարգն II-ի՝ մ.թ.ա. 714թ. արչականրի ժամանակ Մուսասիրից տարած ավարի ցուցակում գրանցված են նաև բրոնզե բազմաթիվ առարկաներ, այդ թվում կարասներ. *“607 медных сосудов, тяжёлых и лёгких, медных купальных лоханей... 3 тяжёлых медных котла, вешущих по 50 мер воды. 1 большой котел, вешущий 80 мер воды, с большим медным ковшом к нему, который царю Урарту при жертвоприношении перед Халми напоилим жертвенным вином”*.³⁶⁶

Պղնձագործական ավանդույթները շարունակվեցին և վաղ հայկական դարաշրջանում:³⁶⁷ Գելլենիստական շրջանում պղնձագործությունը, հարստանալով դարաշրջանի նորաձուծություններով, տեխնիկական նվաճումներով և դրանք ստեղծագործաբար ներդրելով արտադրության մեջ, բարձրացավ գաղափարնա նոր աստիճանի: Կիրառության մեջ մտավ գլանման լիսեռը, որը հետագոյն թիթեղի ստացումը, լայն տարածում ստացավ խառնատի հաստոցի (դազգախի) կիրառումը: Այն վաղուց էր օգտագործվում փայտանշալության մեջ: Կատարելագործվեց նաև ծուլելու տեխնիկան: Դրա փայլուն վկայություն են երևանի և Սիսիանի դամբարանների ծակիր ուսերեղով կախույթը, ուսերե ծուլելու Սրտաշառի գիպակ կապալարը, բաճակագաղար աշտանակները, գեղարվեստական մետաղի մյուս գտածոները: Արտաշատում հայտնաբերվել է բրոնզե ուղղահայաց իրանով, հարթ հատակով, ծանծաղ փոքրաչափ քստիկ, որի դուրս լայնացող պակին ամրացված է երկարատեղ ծովաձիուկի ոճակորված արձանիկ:³⁶⁸ Ուշագրավ է նաև բրոնզե փոքրիկ ուղղանկյուն քարտանակի (առապալա), կախարչիչին բանալու անցքով,³⁶⁹ եղջերուի բրոնզե արձանիկի գլխին նստած արծվաբանդակը³⁷⁰ և այլն: Ելութերի քննարկումից ակնհայտ է, որ հայ արհեստավորներին հասու են եղել մշակման տեխնիկական և տեխնոլոգիական այն հնարները, որ կիրառել են պղնձագործները՝ կռուս, դրվագուն, ծուլելու, դրոշմում, եռակցում, դուրգանում, կորզանում մոմի կորստյան եղանակ, միակերպ, երկխելով, եռափեղով կառուցարարական մեջ ծուլելու, իղիելու, կոկելու և այլն: Դարդարման և գեղագործման գործընթացում կիրառվել են փորագրումը, ցանցախյուրը, հատիկազարդը, քանդակազարդը և այլն:

Սիսիանից հայտնաբերվել է նաև խորը, լայնաբերան բրոնզե կարասիի վերին մասը, որի պակել դեպի դուրս է լայնանում (պտակի տրամ.՝ 15սմ, պահպ. մասի բարձր.՝ 9սմ, սառելի լայն.՝ 1.5սմ) (աղ. X₃): Սիսիանի բրոնզե կարասներն ու բաւերը անտարակույս պատրաստվել են Դայաստանում:

Բրոնզե իրերի խմբին են պատկանում նաև փայտյան մեծ արկղի տապարան, կիսավոր ծխիցները կեսերը (երեք հատ, բրոնզի հաստ.՝ 0.5սմ, երկ.՝ 5սմ, լայն.՝ 9.3սմ): Դրանք վրու պահպանվել են տափտակի մասերը (հաստ.՝ 2սմ), որոնք երեսակյան գամերով ամրացվել են

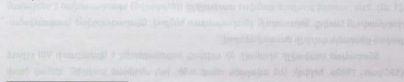
ծխիցները: Երևում են ծխիցների երկու կեսն իրար միացնող երկաթե լարի մնացորդները: Ծխիցները մեզ հասած հելլենիստական շրջանի այդ կարգի միակ գտածոներն են (աղ. XI₂):

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում տարբեր չափերի բրոնզե զանգակները (3 հատ)՝ կախիչ օղերով: Օղերը և լեզվակները երկաթից են: Չանգակների պատերը բավականին հաստ են (աղ. XIII₂): Երեքը էլ թերի են (պահպ. մասի բարձր.՝ 6սմ, երկրորդինը՝ 8.4սմ, տրամ.՝ 6.7սմ): Բրոնզե տարբեր չափերի զանգակների գործածությունը հայտնի է տակավին հնագույն ժամանակներից, այդ թվում ուրարտական.³⁷¹ հետուրարտական: Դրանք կախվել են ձիերի վզից, օգտագործվել զանազան ծխակատարությունների ժամանակ: Պերսեպոլիսի քանդակարանակներում (մ.թ.ա. VI-Vղղ.) խորեզմու տարած ձիու վզից կախված է խշոր զանգակ:³⁷² Բ.Ա.Լիսիտսկին ազգագրական նյութերի հիման վրա նշում է զանգակների աղմուկի ճշանակությունը ծխական, կրոնական արարողությունների ժամանակ և դրանց կապը գեղերական ուժերի հետ:³⁷³ Այ-հանումում՝ որոնակարգերով տաճարում (մ.թ.ա. 240-145թթ.), հայտնաբերվել է բրոնզե չորս զանգակ:³⁷⁴

Սիսիանի դամբարանից ունենք բրոնզե երկու փոքրիկ թիակ (որոնցից մեկը՝ թերի, մյուսը՝ ամբողջական երկ.՝ 2սմ, լայն.՝ 0.8սմ (աղ. IX₃)), թիակները զլանածև կրչի տափակ մասին միանալու հատվածում զարդարված են աստակոններով: Թիակները մեծ տարածում և գործառնություն ունեն անտիկ շրջանում: Գտնվել են անտիկ աշխարհի տարբեր հատվածներում:³⁷⁵ Դայաստանում դրանք հայտնի են Արտաշատից, Գառնիից,³⁷⁶ Միսնգեյալուից³⁷⁷ և այլ վայրերից: Սիսիանի թիակներից ամբողջականը նման է Գառնիի հելլենիստական շրջանի թիակներից մեկին,³⁷⁸ իսկ թերին՝ մյուսին:³⁷⁹

Թիակները սովորաբար գործածվում էին սրվակներից և կավե փոքրիկ անոթներից քսալուրել, օժանդիք վերցնելու համար: Գառնիի 123 դամբարանի թիակը գտնվել է փոքրիկ անոթի հետ: Իսկ մ.թ. առաջին դարերում թիակները ամրանապարպ են հանդիպում:

Ենթադրվում է, որ դրանք օգտագործվել են նաև որպես բժշկական դեղորհներ (Spathomela):³⁸⁰ Ասկայան Գառնիի և Սիսիանի գտածոները մտայն են քսալուրելի հանելու համար:

³⁷¹ Uharti - A Metalworking Centr., p. 71, 86, № 20, 45: 56-61 (մ.թ.ա. VIII-Vղղ.):
³⁷² R. Ghirshman, Perse, Photo-Inventaire, Médes, Achéménides, Paris, 1963, p. 184, fig. 231.
³⁷³ S.A. Amisontsel, Древние коненники "Крыши мира", Москва, 1972, с. 69-71, маф. 24, 27, 31.
³⁷⁴ H.P. Janczyc, Fouilles d'Al Khanoum, III: Le sanctuaire du temple a riches indetées, 2 - Mémoires de la Délégation archéologique française en Afghanistan, (MDAFA), Paris, 1984, t. XXVII, pl. 2, № 19 et 17; tab. 20, 16-19; H.L. Kravtchenko, Дамбзаран, Храм Дашоурок, Москва, 1986, с. 22, 1-16, 23, 12-16.
³⁷⁵ Gladys R. Davidson, Corinth, vol. XII, The minor objects, Princeton, 1952, pl. 83, № 1350, 1351, 1355, 1356
³⁷⁶ Гарни, V, с. 101-102, рис. 12, 39, маф. XX.
³⁷⁷ E.H. Гумель, Археологические очерки, Баку, 1940, с. 159, фиг. 5, 15.
³⁷⁸ Гарни, V, № 12.
³⁷⁹ Гарни, V, № 11.
³⁸⁰ С.М. Финюганов, Античные медицинские инструменты, СА, № 1, 1967, с. 152, рис. 2, 132.

³⁶⁵ E.Б. Липотенков, Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 164-181, рис. 26-44; Լուսիկ, Искуство Урарты, С. 66-72, рис. 38-41.
³⁶⁶ E.Б. Липотенков, Искусство Урарты, с. 36-37.
³⁶⁷ Arménie, № 152-159.
³⁶⁸ Zores D.Khachatrian, Artaxata capitale dell' Armenia antica (Il sec. A.C.-IV sec. D.C.), Ai Piedi dell' Ararat Artaxata E l'Armenia Elenistico Romana, a cure di Antonio Invernizzi, Torino, 1998, Fig. 75.
³⁶⁹ Լուսիկ տեղում, № 4.
³⁷⁰ ժ.Գ. Խաչատրյան, Արծի տարբեր հորինվածքներով կերպարվածներ, գեաներ և քանդակներ, ՊՊՐ, 2003, № 2, աղ. II-1, 11, 12.

ԽՆՑԵՆԵՆ

Տեղադրված են դամբարանի ներսում և արտաքուստ՝ դամբանախցի վրա: Դրանք միջին մեծության, ձգված իրանով, հարթաստակ, բերանի հատվածում դեպի դուրս (այնացող պատկով կարասի բեկորներ են, գնդաձև իրանով ջրամաններ (երկուսը), ջնարակապատ տափաշիշը (կրկին երկուսը) քառանկյուն կտրվածքով ջրակ և այլն:

Ջրամաններն ու տափաշիշից մեկը ընկած են եղել ծխական կրակի մեջ, որից մասամբ այրվել են, մրուսվել, ստացել թուխ գույն (աղ. XII, 1, 2), մասնակիորեն ձևափոխվել (տափաշիշը և ծրագը): Թե՛ս կրակից խաթարվել են ու արդուներում կարասի բեկորներն իրար լավ չեն կապու:

Ուշագրավ են ջնարակապատ տափաշիշը (բարձր.՝ 14,7-14, 4 սմ): Պատրաստված են դեղնավուն մանրահատիկ կավից, ձեռածեփ: Երկու կեսերը առանձին-առանձին օձեփելուց հետո, ներքևված ժապավենով միացրել են իրար. ապա տեղադրել վիզը (աղ. XII, 3, 5): Անոթներից մեկի վիզը գլանաձև է, դեպի դուրս (այնացող ներքևված պատկով (տր.՝ 4 սմ), իրանը՝ երկու կողմից ուռուցիկ: Ունեկերը նեղ են կպած իրանին, ջնարակը՝ խամրած երկնագույն, տեղ-տեղ թափված: Ուռուցիկ կողերը հարդարված են ակոսավոր գոտիներով: Մյուս տափաշիշը ունի միակողմանի ուռուցիկ իրան, կենտրոնում՝ զույգ-զույգ համակենտրոն ակոսավոր շրջաններ, շեփոհաձև վիզ, լայն կանթը ուսերի վրա: Ջնարակը կանաչավուն, հաստ շերտով, համաչափ:³⁶¹ Հայաստանում հայտնի են Արտաշատից, Արմավիրից և այլ վայրերից:³⁶² Դրանցից ամենախոշորն ու ուշագրավը Արտաշատի առաջին բլուրում գտնվածն է (բարձր.՝ 24 սմ): Իսկ չորրորդ բլուրում գտնված տափաշիշը (բեկորային) պատրաստված է տեղական դարչնագույն կավից, մոխրագույն ջնարակապատ հենքով, մկարագրված կապուսկանաչավուն ջնարակն գոլորչի ժապավեններով:

Ջնարակած տափաշիշի հիանալի մի օրինակ հայտնաբերվել է Արտաշատի VIII բլրում (19մ/քառ. 1980թ. հորից): Այն օվալաձև տեսք ունի, իսկ սեղմված կողերին՝ կենցաղ ծառի ելելիք պատկերներ (չորս): Պատրաստված է կարապարի մեջ սեղմվու եղանակով:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ջնարակած խեցեղենի արտադրությունը Հայաստանում սկսվել է մ.թ.ա. II դարում և լայն տարածում ստացել մ.թ.ա. I - մ.թ. II դդ., կապված Հայաստանում ամպակեգործության զարգացման հետ: Հայաստանից գտնված ջնարակած խեցեղենը առավելապես կրկնում է տեղական ոչ ջնարակապատ անոթների ձևերը,

պատրաստված է կրկին տեղական դարչնագույն և դեղնավուն, ավազավառն կավից: Չնայած առաջավորասիական կենտրոնների ջնարակած խեցեղենին և հատուկ են գունավոր զարդերը, սակայն Արտաշատի ջնարակած խեցեղենի գունազեղ զարդերը առավել տիպական են տեղական խեցեղենին, հատկապես շրջանաձև զարդերը: Արտաշատը Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակապատ լավագույն խեցեղենի արտադրության խոշոր կենտրոններից մեկն էր:

Ջնարակած տափաշիշը հայտնի են Առաջավոր Ասիայի շատ հնավայրերից:³⁶³ Դրանք տարբեր չափերի են (5,8 սմ-ից մինչև 29սմ) և ունեն հավասարապես սեղմված կամ միակողմանի ուռուցիկ կողեր:³⁶⁴ Միսիանի տափաշիշերն իրենց ձևերով ավելի շատ կապվում են Սելևկիայի արտադրանքին (մ.թ.ա. I դար) և կարող են ներմուծված լինել այնտեղից: Ծառայել են որպես օձանելիքի տարր:

Խեցեղեն մյուս անոթները գնդաձև իրանով, երկկանթանի, թուխ, փայլեցրած մակերեսով ջրամաններ են՝ պատրաստված սև ու սպիտակ ավազախոս կավից (մեկի բարձր. 29սմ, պս. տր.՝ 10,4սմ, մյուսինը՝ բարձր.՝ 27սմ, պս. տր.՝ 8սմ): Ունեն դուրս քեցված կտրավուն պատկեր:

Հայաստանում գնդաձև ջրամաններ հայտնաբերվել են Արմավիրում, Արտաշատում, Կաթիկ Մարտիրոս գյուղում, Դվինում³⁶⁵ և վերաբերում են մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսին:

Չեղևիհիտական Հայաստանում մ.թ.ա. I դարի կեսերից երևան են գալիս գնդաձև ջրամանները, որոնք, աստիճանաբար տարածվելով, մ.թ. I դարում գործածությունից դուրս են մղում տափաշիշերը: Գնդաձև ջրամանները պատրաստվում էին դուրզի վրա, որը և հեշտացնում էր արտադրությունը:

Միսիանի գնդաձև ջրամանները դրանց վաղագույն օրինակներն են:

³⁶³ Լույս տեղում, էջ 186:

³⁶⁴ Ժ. Գ. Ռուչայրյան Արտաշատ, II, էջ 121, 122, տախ. XVI, 2:

³⁶⁵ Լույս տեղում, էջ 107, 121, նկ.42, 45, 46, 54, 58, տախ. VII, 3, VIII, 3, Գ. Գ. Ռուչայրյան. Չեղևիհիտական դարաշրջանի դամբարան Դվինում, ԳԳ, 1980, № 2, էջ 278, աղ. 1, 1:

³⁶¹ Ժ. Գ. Ռուչայրյան. Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը, ԳԳ, 1977, № 3, էջ 184, 185, աղ. 1, 4, 5:

³⁶² Լույս տեղում, էջ 183-184, աղ. 1-3:

ԱՊՈՎԿԵ ՄՈՐԱԿԱ

XX դարի երկրորդ կեսին ծավալված պեղումների շնորհիվ զգալիորեն հարստացան մեր գիտելիքները Հայաստանի մինչևիվենիտական շրջանի ապակու մասին: Թեև դրանք էլ հայտ գալիս են ուլունքների մեակ, բայց և հավաստված են, որ ապակին կենցաղ է մտել մ.թ.ա. II հազարամյակի սկզբներին: Մեծամորում բացված վառարաններում հայտնաբերվել են կապտա-կանաչավուն ջնարակով ուլունքներ՝ տեղական արտադրության նշաններով:³⁶⁶ Ապակին հայտնի էր և ուրարտական շրջանում: Կարմիր բլուրում (Թեշեբանի) հայտնաբերվել են ոչ միայն ապակե ուլունքներ,³⁶⁷ այլև կամայի իրան պատկերող սրվակի վերին մաս և պարաստորոն վիզ:³⁶⁸ Բորոնք թվագրվում են մ.թ.ա. VII դարով: Վերջին երկուսը պատրաստված են ավազե միջուկի վրա, փափուկ ապակե ճածուկի թելերը փարսեղելու հնարքով և նույն կերպ էլ հրադրված էին այլ գույնի ապակե թելերով (աղ. XIX. 1):

Պատրաստի առարկաների ամրաքա մակերեսը հիվելու նպատակով դրանք գլուրում էին մարմարե սալի վրա: Այս թելերները ներմուծված են Հողոդոսից, իսկ Հողոդոսը գտնվում էր առևտրական բանուկ ճանապարհների կենտրոնում: Ձքաղվում էր ոչ միայն ծովալից, այլև ցամաքային առևտրով: Ձնարակած խեցեղենին և ապակու արտադրության կարևորագույն կենտրոններից էր:³⁶⁹ Ապակե ուլունքները, ապակու բաղադրությանը նման են միջերկրածովյան և միջագետքյան ապակուին:³⁷⁰

Ապակե կնիքներ և ուլունքներ հայտնի են նաև Հայաստանի մ.թ.ա. VI-IV դդ. հուշարձաններից: Դրանք մի մասը տեղական է: Արմավիրում VI-IV դդ. շերտերում, մակերեսից 1.50մ խորության վրա, գտնվել է «փյունիկյան»³⁷¹ նիստավոր սրվակի կեսը (բարձր.՝ 3.9սմ, հատակի տրամ.՝ 1.5սմ): Անորք պատրաստված է կալե և ավազե միջուկի օգնությամբ: Սև գույնի է, վրան՝ բաց կապտավուն փետրան գաղտեր: Թվագրվում է մ.թ.ա. V-IV դդ. և գործածվել է ծաղիկ պահելու համար:³⁹²

Չվլենիտական շրջանում ապակեգործության արտադրական պատկերը փոխվում է:

Լոր թափ ստացած առտրի պայմաններում առաջ եկան տարաների մի շարք նոր ձևեր՝ տարբեր զարդարանքներով: Մ.թ.ա. VI-IV դարերի զիզգազան, կամարան, ծաղկաշրթանան, ալիքանա գաղտեաները փոխարինվեցին հինմակամուն փետրածով, որն առավելապես բնորոշ է մ.թ.ա. II-1 դարերի պարաստորներին:³⁹³ Ապակու զանգվածային արտադրություն է կազմակերպվում տեղում: Բարձրամուն է ապակու որակը, ավելանում են քանակը և մտա-կանին:³⁹⁴

Միսիանի դամբարանի ապակե միակ անորք «փյունիկյան» անրոզական սրվակ է: Այն երկկոնան է, ներքևի կեսն ավելի կարծ, իսկ վերին մասը, աստիճանաբար նեղանալով, արևադարձ է դուրս լայնացող ու ներս ծավղող ակուտաբար պակով:³⁹⁵ Պատրաստված է կալե-ավազե միջուկի օգնությամբ (sand core), կապույտ ապակուց, որի վրա փափուկ վիճակում սպիտակ անթափանցիկ ապակե թելերը սերմնելու միջոցով ստացել են փետրանա, իսկ վզին ու ներքին հատվածում պատուսպանն գաղտեր: Ուսին ունի երկու խուլ կամբ: Շտապել է իբրև օժանդակի տարա (բարձր.՝ 11սմ, պակի տրամ.՝ 2.6սմ): Նմանառիպ անրոզական մի սրվակ հայտնաբերվել է Ալիտակի շրջանի Գեմախի գյուղում, կարասային բարդույն: Սրվակն ունի ոչ միայն նույն ձևն ու զարդերը, այլև միևնույն չափերը: Հրազդանի շրջանի Մեղրամոր գյուղից պատահաբար հայտնաբերված սրվակի (ներքին մասը թերի է) իրանք թիչ գլանանա է, իսկ փետրան գաղտերը դեղնավուն թելերից են: Արտաշատի VIII բլրից³⁹⁶ հայտնաբերված սրվակների բեկորների զարդերը սպիտակ ճածուկից են: Դրանք իրենց մեակ և ապակու գույնով նման են Միսիանի պարաստորին: «Փյունիկյան» անրոզների բեկորներ հայտնաբերվել են Օշակամուն և Մոխրաբլուրում (Բջմիածնի շրջան): Վերջինս մուգ կանաչ ապակուց է, վրան դեղին և սպիտակ միմյանց հաջորդող թելերով ալիքանա նեղ ժապավեններ և ծաղկաշրթան են արված:³⁹⁷

«Փյունիկյան» կոչված սրվակները անտիկ ապակու ամենատարածված օրինակներից են: Այդպիսիք մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Կրաստամուն³⁹⁸ (մ.թ.ա. III դ.) և անտիկ աշխարհի տարբեր մասերում: Դրանք պարաստորներ են, արիպուսներ, ամֆորիսներ, սպիրիտներ և այլն, որոնք հարադրված են տարբեր գույների ապակիներով: Գործածվել են իբրև օժանդակի սրվակներ և անարվուն են Սիրիա-Փյունիկիայի, Եգիպտոսի, Հունաստանի ապակեգործական կենտրոնների արտադրանք:³⁹⁹

Մեղրամորի սրվակը ավելի գլանանա, թիչ ուռուցիկ իրան ունի, իսկ Միսիանինը և Ալի-տակինը աստիճանաբար դեպի ներքև լայնանում են և կոնան իջնում դեպի հատակը: Երկու

³⁶⁶ *G.A.Eisen*, Glass, New York, 1927, pl. 5; *D.B.Harden*, Ancient glass, I, Pre-Roman. The archaeological journal, vol. XXV, 1969, fig. 3, pl. IV c-g.

³⁶⁷ *Ж.Кюмюрджян*, Стеклоделие в древней Армении (II-I века до нашей эры), ИФЖ, 1975, № 1, с. 248-258.

³⁶⁸ Լույսն ստեղծում էր 248, 64: 1:

³⁶⁹ *Ж.Кюмюрджян*, ԵՂՎ, աշխ. էր 249, աղ. I, 6, 7: 10:

³⁷⁰ *Չ.Արշալույս, Չ.Արշալույս, Գ.Արարատյան, Գ.Բյուրաշյան, Գ.Օհանյան*, Հայաստանյան կենտրոնի 1977-1978թթ. քաղաքային հիստորիական աշխատանքները, ԲԳՄ, 1979, № 2, էր 209-210:

³⁷¹ *М.Сорокина*, Стеклоплавильная печь из Теушиса, "Мадрид", Восточная Азия, Гр.СССР, Серия истории, археологии, этнографии и истории искусств, № 4, 1974, с. 164-166, табл. I, 4, II.

³⁷² *Н.П.Сорокина*, Новые находки стеклянных сосудов Vв. до н.э. на Таманском полуострове, История и культура восточного Европы по археологическим данным, Москва, 1971, с. 76-88; *Dan Barag, R.J.Forbes*, Studies in Ancient Technology, vol. V, Leiden, 1967, p. 111 և հս. *P.Fossing*, Glass vessels before glass-blowing, Copenhagen, 1946, p. 110-112, fig. 84-85; *Ж.Кюмюрджян*, ук. соч., с. 248-251.

³⁶⁶ *Է.Առնոլդյան, Կ.Արարատյան, Բ.Փարսյան*, Մեծամոր, երևան, 1973, էր 71-73:

³⁶⁷ *Բ.Ն.Արարատյան*, Կարմիր Բլուր, Ս. Երևան, 1962, ս. 61, տաճ. II, 10, 11:

³⁶⁸ *Ք.Մ.Ջանուզյան*, Օ տրեք образцах стекла из Кармий Бура, СА, 1964, № 1, с. 307-311.

³⁶⁹ *Ք.Մ.Ջանուզյան*, ԵՂՎ, աշխ. էր 309:

³⁷⁰ Լույսն ստեղծում էր 311:

³⁷¹ *Չ.Ա.Տրիպույան, Ք.Ա.Շարապետյան*, Արմավիրի 1987-1988թթ. պեղումները, ԼՂՁ, 1991, № 6, էր 157, 64, 2:

³⁷² *И.П.Сорокина*, Новые находки стеклянных сосудов Vв. до н.э. на Таманском полуострове, История и культура восточного Европы по археологическим данным, Москва, 1971, с. 76-88; *Dan Barag, R.J.Forbes*, Studies in Ancient Technology, vol. V, Leiden, 1967, p. 111 և հս. *P.Fossing*, Glass vessels before glass-blowing, Copenhagen, 1946, p. 110-112, fig. 84-85; *Ж.Кюмюрджян*, ук. соч., с. 248-251.

օգտագործվել են նաև պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ: Դրվել են պաշտամունքային անկյուններում: Այդ են փաստում Այ համունի տաճարում հայտնաբերված գրահիտն ոչ խորը քաները, որոնք թեև չըջանաձև են, բայց Սիսիանի անոթի նման ցածր ուղեքր ունեն և հորիզոնական կտրած պատվերներ:⁴¹⁵ Քառանկյուն անոթներ, զարդատուփեր և կաճափիչներ են գտնվել Արմավիրում, Արտաշատում, Եղեգնաձորի Մալիչկա գյուղում պատահաբար բացված դամբարանում (Երկ.՝ 10.6սմ, լայն.՝ 5.2սմ, հաստ.՝ 0.8սմ): Վերջինս տաճակ կաճափիչ է. վրան՝ շփումից առաջացած ձվաձև փոսիկ (ՊՊԳ, 26031): Կապտավուն օձաքարեղով մշակած բարակապատ կաճափիչի մի կես է գտնվել է Արմավիրում: Այն ունի թեք կտրած եզրեր, մի կողմի վրա անցք՝ զարդատուփին ազուցելու, հորիզոնական պտտվելու համար:

Դեղնաքրի կերտվածք ունի Արտաշատի B համալիրում հայտնաբերված թուխ պորֆիրոտն քառակուսի զարդատուփը (աղ.Պ.1, 4) (չափերը՝ ճճսմ, բարձր.՝ 2սմ), հարթ շուրթով: Ներքուստ եզրին ունի կլորավուն ելուստ, մեջը՝ անցք՝ հորիզոնական շարժվող կաճափիչն ազուցելու համար: Սակերեւը ներքին և դրսից ողորկ է: Ճիշտ մնան մի զարդատուփ, բայց սպիտակ կավճաքարից, հայտնի է Սինգեղաուրի կարասային թաղումից: Կաճափիչն ամրացնելու անցք չունի: Դեղինակին տուփի նշանակությունը (ինչ լինելը) հայտնի չէ:⁴¹¹

Բազմառեսակ քարերի երկիր Դայաստանում քարագործությունը կամ քարամշակությունը զարգացել է վաղագույն ժամանակներից: Քարամշակության մեջ և աշխատանքի բաժանումը կատարվել է շատ վաղ ժամանակներից, Ուրարտուից ոչ ուշ: Քարտաշենը օրավոր մեծ պահանջարկ վայելող շինարարության համար քարեր էին մշակում, իսկ քարն կենցաղային իրեր, կիրառական արվեստի տարրեր, առարկաներ պատրաստող վարպետների խումբն առանձին էր: Տեղաբնիկ վարպետներն օգտագործել են բոլոր այն քարատեսակները, որոնք եղել են տվյալ տարածքում: Դայաստանում հայտնաբերված քարե սկափանցները, զարդատուփերը, տարրեր չափերի քանարն ու գավաթները պատրաստվել են տեղում, տեղական հումքից:

Սիսիանի դամբարանում քարե առարկաները չորսն են: Դրանցից երկուսը գնդեր են, մնելը՝ պորֆիրոտից (տրամ.՝ 5.2սմ, քաշը՝ 117.9գ), մյուսը՝ սպիտակ քարից (տրամ.՝ 2.6սմ): Գնդանձ քարերը սովորաբար խորհրդանշուն են երկրապնդը: Երրորդը սպիտակ քարը քառանկյուն իր է, մի կողմում՝ երկթեք կտրած (Երկ.՝ 8սմ, բարձր.՝ 2.8սմ, լայն.՝ 2.6սմ): Այն մի ծայրում կախելու համար ունի հատուկ անցք: Առարկան բոլոր կողմերից մաշված է, հնարավոր է՝ գործածվել է իբրև սրաքար: Չորրորդը կլարծր քարե անիվ է՝ կենտրոնում անցք (տրամ.՝ 3.6սմ, լայն.՝ 0.8սմ):

ՉՆՔՆԵՐ

Սիսիանի դամբարանի գտածոներում զենքերն ըստ գործածության լինում են. պաշտպանական (վահաններ, զրահներ) և հարձակողական: Ստանձակի հետաքրքրություն են ներկայացնում պաշտպանական զինատեսակները՝ վահանների ուժրոնները (2 հատ) և զրահի շրջանաձև (դիակաձև) թիթեղներ (2 հատ): Ուժրոնները կոճանն են՝ պատրաստված արծաթե ունեխրած բարակ թիթեղից: Ներքևում՝ լայնացող պատի վրա ունեն անցքեր՝ վահանի կենտրոնին ազուցելու համար (քարձր.՝ 15 սմ, պատի լրբամ.՝ 20սմ, մասսանք թեղի (աղ. Պ.11, 4): Դամբարանի նյութերում ամբողջական վահաններ կան այլ բեկորներ չկան (գուցե և մեզ չեն հասել), ուստի դժվար է որոշել, թե վահանն ինչպիսի ձև է ունեցել:

Դայաստանում հայտնաբերված զինվոր պատկերող կալե արձանիկների վրա վահաններ երկարակոճ են, օվալաձև, կենտրոնում վահի վրա իջնող ելելիք գծով մակերեսը երկու մասի է բաժանված: Ասկայն կալե արձանիկների վահանների ուժրոնները կոճանն չեն:⁴¹² 163թ. Դայաստանը նվաճելու պատվին Լուկիոս Վերոսի կտրած շքարամի դարձերեսին պատկերված ծեղքերը կապած երկու հայ զինվորների գլխավերևում օաճակաճավ ալվար զենքերի շարքում կան օվալաձև վահաններ, որոնք նույնպես վերից վար ուռուցիկ մաս ունեն:⁴¹³

Կոճանն ուժրոններով վահաններ են քանակությամբ հայտնի են ուրարտական շրջանից: Սարգոն II-ի (մ.թ.ա. 714թ.) արշավանքի ժամանակ Մուսասիրից տարած ավարի մեջ իշխատակցում են և վահաններ, դրանք կուրացուցիչ փայլով, ծանր ու թեթև վահաններ են, ձևը, վայրի ցլի, գլուխ-ուժրոններով, առյուծի, հրեշի՝ կախված ննջատեսակի աջ ու ձախ կողմերում:⁴¹⁴

Սիսիանի ուժրոններ անենայն հավանականությամբ, ուրարտական վահանների նմանությամբ ամրացված են եղել շրջանաձև վահանների կենտրոնում. առայսօր մեզ հայտնի միակ եզակի օրինակներն են և լիարժեք պատկերացում են տալիս շքահանդեսային վահանների այդ տեսակի մասին:

Սկավառակներ. պատրաստված են արծաթե բարակ թիթեղից, քիչ ուռուցիկ են և երկու եզրերին՝ դեմ դիմաց, ունեն չորս գույգ անցքեր շապիկին կարելու համար (աղ.Պ.1, 4) (տրամ.՝ 9.2 սմ): Դամբարանի զրահաշապիկների վրա որևէ մնացորդ չի հայտնաբերվել: Արտաշատում և գտնվել են երկաթե թեփուկավոր զրահների բեկորներ: Սկավառակազարդ զրահները

⁴¹¹ Henri-Paul Francfort, Fouilles d' Ai Khanoum, III, Le Sanctuaire et Temple a niches indentées, 2, Les trouvailles, p. 21, pl. 12, № 2, 6, 10, 12-15, pl. 13, № 10, pl. IX, № 10.

⁴¹² С.М.Авдеев, Археологические раскопки в Мугдешауре, Альбом кушанских погребений, Ереку, 1960, с. 24, табл. XVIII, рис. 6.

⁴¹³ Ж.А. Хачатурян, Об античной корольстве Армении, В.Д.И. Москва, 1979, № 3, с. 99-101, рис. 12-13.

⁴¹⁴ Զ. Պատկյան, Դայաստանի վերաբերյալ հոնմանակն դրամներ և մեդալիոններ, Վիեննա, 1971, տախ. 27. 2.

⁴¹⁵ Б.Б. Любимовский, Искусство Урарту, с. 36-37.

հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից.⁴¹⁵ Դրանք կաշվե կամ ամուր գործվածքից են, հարդարված մեկ կամ մի քանի սկավառակաձև թիթեղներով: Ինչ վերաբերում է թիթեղե թեփուկավոր զրահներին, ապա դրանք Հին Արևելքում, այդ թվում Հայաստանում, հանդես են գալիս մ.թ.ա. II հազարամյակի կեսերից և շարունակում են գոյատևել հետագա դարերում:⁴¹⁶

Սարգոն II-ը Մուսասիրից տարած ավարի մեջ հիշատակում է. «9 տканеу, одежда бо-жественности его, на которую наши золотые диски».⁴¹⁷ Իսկ Ռուսա II-ի բանակի մասին ասում է. «... не страшился его многочисленны панцирных воинов...»:⁴¹⁸

Սիսիանի արծաթե սկավառակը և ամրացվել է կաշվե զրահի վրա:

Արծաթե կլոր լարով օղակները տարբեր չափերի են (տրամ.՝ 4,3 սմ և 3 սմ): Դրանք կարող էին օգտագործվել հագուստը և կոշիկը ամրացնելու համար (աղ. XI, 6):

Սիսիանի դամբարանից ունենք նաև ոչ մեծ թվով հարձակողական զինատեսակներ՝ դաշույն (մեկը) (աղ. XIII, 3), նիզակ (երեքը) (աղ. XIII, 4-6), տեգ (երկուսը) (աղ. XIII, 8, 10) և նետասլաք (երեքը) (աղ. XIII, 9, 11): Բոլորն էլ երկաթից են: Հելլենիստական շրջանում զենքերը բացառապես երկաթից են: Պատրաստված են մեծ վարպետությամբ զինագործ դարբնի կողմից, կռելու, կոփելու, կտրելու և եզրերը հեսանելու եղանակով, դրանք նախորդ շրջաններից ժառանգած զինատեսակների կատարելագործված նմուշներն են՝ հելլենիստական զինատեսակներին բնորոշ առանձնահատկություններով:

Նետասլաքները երկու տիպի են՝ եռաթև (երկ.՝ 4-6 սմ, պոչով՝ 8-11 սմ, լայն.՝ 2,8-4,7 սմ) և քառանիստ: Հայաստանի անտիկ շրջանի հուշարձաններից հայտնաբերվել են մեծ թվով տարատեսակներով նետասլաքներ՝ երկթև, եռաթև և քառանիստ: Ամենատարածվածը եռաթևն է, կնշանակի այն եղել է ամենագործածականը: Արտաշատ մայրաքաղաքի միայն I բլրից հայտնաբերվել է երեք հազարից ավելի նետասլաք, որոնցից հազար յոթ հարյուրը գտնվել է հյուսիսարևմտյան փողոցում բացված դարբնոցներից⁴¹⁹: Եռաթև նետասլաքներ հայտնաբերվել են Գառնիում,⁴²⁰ Արմավիրում,⁴²¹ Այգեշատում,⁴²² Կարմիր բլուրում:⁴²³ Ընդունված կարծիք է, թե եռաթև նետասլաքները հանդես են եկել ասորեստանյան շրջանում, իսկ լայն տարածման շրջանը եղել է մ.թ.ա. II դ.⁴²⁴:

Հայաստանում երկաթե եռաթև ամենավաղ նետասլաքը հայտնաբերվել է Օշականի №

⁴¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 39-40:

⁴¹⁶ Նշվ. աշխ., էջ 40-47:

⁴¹⁷ *Б.Б. Пиотровский*, Искусство Урарту, с. 36.

⁴¹⁸ *И.М. Дьяконов*, Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, № 2-3, с. 235.

⁴¹⁹ *Б.Н. Аракелян*, Арташат I, Основные результаты раскопок 1970-1977 гг., Ереван, 1982, с. 30, табл. XXIX-XXX.

⁴²⁰ *Ж.Д. Хачатрян*, Гарни V, Античный некрополь (результаты раскопок 1956-1972 гг.), Ереван, 1976, табл. XX.

⁴²¹ *Г.А. Тирациян*, Культура Древней Армении VI в. до н.э. - III в.н.э., Ереван, 1988, с. 139, рис. 36.

⁴²² *Ռ.Մ. Թրքոյան, Ֆ.Բ. Տեր-Մարտիրոսով*, Ուշ հելլենիստական ժամանակաշրջանի դամբարաններ, էջմիածնի շրջանի Այգեշատ գյուղում, ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 2, 66, աղ. II, 6:

⁴²³ *А.А. Ваиман, Г.А. Тирациян*, Кармир-Блурский некрополь эллинистического времени, ВОН, 1974, № 8, с. 66, табл. III, 2.

⁴²⁴ *К. Doerner, Th. Goell*, Arsameia am Nymphaios, Berlin, 1964, p. 276; *Г.А. Тирациян*, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, ИФЖ, 1971, N 1, с. 226, табл. IV, 1, 2.

25 դամբարանում և թվագրվում է մ.թ.ա. VI դ. կեսերով:⁴²⁵ Ըստ Մովսես Խորենացու՝⁴²⁶ Հայկ Նահապետի՝ Բելի վրա արձակած նետը եղել է եռաթև. «*Ձայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յառքայն, լի քարչէ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեթևեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր հարստի սլաքն...*»: Եռաթև նետասլաքները Հայաստանում, հանդես գալով մ.թ.ա. VI դ., լայն տարածում են ստանում մ.թ.ա. II-III դդ. և հարատևում են մինչև VIII դ.⁴²⁷:

Ձենքերից մյուս երեքը փոքր չափերի նիզակների եռանկյունաձև շեղբեր են (երկ.՝ 10-12 սմ), միջնաջիղ, խողովակաձև կոթառով: Շեղբերը սահուն անցումով միաձուլված են կոթառներին: Երեք նիզակներն էլ ինչ-որ չափով թերի են: Նիզակներ հայտնաբերվել են Արտաշատում,⁴²⁸ Գառնիում,⁴²⁹ Արմավիրում,⁴³⁰ Մինգեչաուրում,⁴³¹ Կանբրքոյում,⁴³² Այ-խանումում,⁴³³ և այլ վայրերում:

Տեգերը (նետվող փոքր նիզակ) երկուսն են, ունեն ձգված տերևաձև շեղբ, խողովակաձև կոթառ, սահուն միաձուլված են շեղբին (շեղբի երկ.՝ 7 սմ, լայն.՝ 2,5 սմ, պահպանված կոթառով երկ.՝ 10,5 սմ): Նման տեգեր անտիկ հուշարձաններում հաճախ են հանդիպում (Արմավիր,⁴³⁴ Գառնի, Արտաշատ⁴³⁵ և այլն):

Դաշույնը երկսայրի է (դաստակը թերի), շեղբը վերին սայրում բավականին լայն է (5 սմ): Նեղ միջնաջիղը հասնում է մինչև կեսը (երկ.՝ 20,5 սմ): Դաշույններ հայտնի են Արտաշատից⁴³⁶, Գառնիից⁴³⁷ (I-II դդ.) և Արմավիրից⁴³⁸: Նմանօրինակ դաշույնները հազվադեպ հանդիպող զինատեսակներից են:

⁴²⁵ *С.А. Есаян, А.А. Калантарян*, Ошакан I, Основные результаты раскопок 1971-1983 гг., Ереван, 1988, с. 74-75, табл. L II, 10.

⁴²⁶ Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց (աշխատութեամբ Ս. Արեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տիփլիս, 1913, I, ԺԱ (նմանութիւն Երևան, 1991):

⁴²⁷ *Ս.Ս. Բալանթրյան*, Ձենքերը V-VIII դարերում, ՊԲՀ, 1965, N 4, էջ 242-243, աղ. I, 10, 11, 14-17, II, 1-3:

⁴²⁸ *Б.Н. Аракелян*, Арташат I, с. 30, табл. XXX1, 2.

⁴²⁹ *Б.Н. Аракелян*, Гарни II, Результаты раскопок 1951-1955 гг., Ереван, 1957, с. 45, рис. 11.

⁴³⁰ *Г.А. Тирациян*, Культура древней Армении, с. 138, рис. 35, 11.

⁴³¹ *С.М. Казиев*, Археологические раскопки в Мингичауре, Альбом кувшинных погребениу, Баку, 1960, табл. XXXV3, 4.

⁴³² *M. Mellink*, Archaeology in Asia Minor, American journal of Archaeology, 1966, № 2, p. 153; H. Alkim, Exploration in Turkey, 1965, 1966, Anatolica 11, 1968.

⁴³³ Henri-Poul Francfort, Fouilles d'ai Khanoum, III, Paris, 1984, Le Sanctuaire du Temple a niches, indentees, 2. Les trouvailles, p. 67, pl. 24, №2 (1872); XXIX, № 1089.

⁴³⁴ *Г.А. Тирациян*, Культура древней Армении, с. 139.

⁴³⁵ Арташат I, табл. XXXI.

⁴³⁶ Арташат I, с. 30, табл. XXXII.

⁴³⁷ Гарни I, с. 49, рис. 40; Гарни II, с. 45, рис 11; Гарни V, рис. 3, 4.

⁴³⁸ *Գ.Ս. Տիրացյան*, Հնագիտական աշխատանքները Արմավիրում, ԼՀԳ, № 5, նկ. 3, 6:

ԳԵՄՍԱ

Դամբարանից հայտնաբերված միակ կնիքը սարդինոնից է Գրեթե շրջանան (1.3x1.1սմ), վերին մասում ուռուցիկ, հարթ մակերեսին պատկերված է մենամարտի տեսարան (աղ.ՊԱ.8): Կենտրոնում կանգնած մարդը, որն ավելի բարձրահասակ է, ծախ ուղը առաջ դրած, լայն բացած, հենված աջ ուղեին, նիզակով հարվածում է բշեանու գլխին: Նա սորուքավոր է, մեծ թթվու և գլխին կրում է հարթ գդակ: Ըստ երևույթին, տեղացի է: Իսկ դիմացինը, որը նիզակն ուղղել է հակասակորդի փորին, ավելի կարճահասակ, սաղավարտով է, ամենայն հավանականությամբ, պարսիկ է: Ի տարբերություն նման բովանդակություն ունեցող մյուս կնիքների՝ այստեղ տեղացու փրկունքին կանգնած է երակոթ բաց, թաթով ինչ-որ կերպ բռնած աղջ: Ազատ կոմպոզիցիայով կերտած այս կերպարները հստակ են, համաչափությունները՝ մասամբ խախտված, նկատելի են որոշ մանրամասներ: Տվյալ գեմնայի զուգահեռները մեզ հայտնի չեն: Պատրաստված է «իւնա-պարսկական» գլխադիրայի ոճական առանձնահատկություններով, հմուտ վարպետի կողմից, լավատեղյակ ժամանակաշրջանի գլխադիրայի նվաճումներից:⁴³⁹ Կատարման տեխնիկայով, պատկերների վերարտադրությամբ գեմնան ավելի մոտ է մ.թ.ա. V-IVդդ. կնիքներին: Եվ դա պատահական չէ, որովհետև այդ ավանդույթները շարունակվեցին ոչ միայն հելլենիստական, այլև ուշ անտիկ դարաշրջանում:⁴⁴⁰ Հայաստանը հարևան երկրների նման գտնվում էր այդ մշակույթի ազդեցության շրջանակներում: Շարունակվեցին ոչ միայն թեմաները, ոճական առանձնահատկությունները, այլև կիրառության մեջ մնացին աքեմենյան շրջանի գլանանև և մյուս տիպի կնիքները: Դրա խտուն վկայություններից են Արտաշատում հայտնաբերված կնքադրոշմների արխիվներում պահպանված Աքեմենյան գլանանև կնիքներով դրոշմված կնքադրոշմները: Միսիանի կնիքը կարող է պատկանել մ.թ.ա. III-II դարերին, ավելի վաղ, քան դամբարանի մյուս նյութերը: Այն, հավանաբար, ազուցված է եղել վերը նկարագրված ոսկե առյուծազուլուս ավարանքանի բնում և պատկանել է քազավորական կամ իշխանական (աշխարհիկ իշխանություն խորհրդանշող) գաղապտեսակների դասին: Հեծյալի կամ հետիոտնի հարցական մենամարտը շատ տարածված թեմա էր: Թշնամուն հաղթելը պատերազմում և մենամարտում համարվում էր հեղորթյան և ուժի արտահայտություն: Արտաշատում հայտնաբերված արխիվում կան բազ-

⁴³⁹ *Մ. Դ. Այսախյան*, Դիտորություններ հայաստանի հելլենիստական գլխադիրայի մասին, ԼՂ, 1974, № 7, էջ 99, 100, նկ. 2:

⁴⁴⁰ *Zores D. Chachatrian*, Achaimenidische Traditionen im postachaimenidischen Armenien, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, and 32, Berlin, 2000, s. 43-49, Abb. 1, 2; *Ж. Д. Хачатрян*, Отражения Ахеменидских традиций в эллинистическом и позеленистическом периодах, Научные труды, вып. III, Ереван, 2000, с. 3-45.

մաքիվ նմանատիպ բովանդակության կնքադրոշմներ, այդ բնում հայկական բազով հեծյալի մենամարտը հուպիտի հետ պատկերով:⁴⁴¹ Դրտորությունը նույնպես դիտվում էր ոչ միայն որպես զվարճություն, այլև քաջություն, հերոսություն ցուցաբերելու միջոց: Մենամարտի և դրտորության դրվագներ պատկերելը հայ արվեստագետ-վարպետների հիմնական թեման էր երկար ժամանակ:

⁴⁴¹ *Zores Khachatrian*, The archives of sealings found at Artashat (Artaxata), Bulletin de correspondance hellénique, supplement 29, 1996, p. 367, fig. 5-6.

ՈՒՆՈՒՆԵՐԻ, ՄՏԱՆՈՒ ՔԱՐԵՐ ԵՎ ԱՅՆ ԱՆՈՎԿԱՆԵՐ

Սիսիանի դամբարանից հայտնաբերված գտածոներում ուշագրավ են ուլունքներն ու մատանու քարերը: Զարդարանքի ամենատարածված այդ առարկաներն աչքի են ընկնում իրենց գույների, օգտագործած նյութերի, պատրաստման տեխնիկական հնարների և ձևերի զանազանությամբ: Հեղինատական և ուշ անտիկ շրջանի դամբարանական ուլունքները զանգվածաբար հանդիպող զարդատեսակներից են: Հարկն հաստական շրջանում, ի տարբերություն երկաթի լայն տարածման և վաղ հայկական շրջանի, գերակշռում են ապակե (վամա-կատ) մածուկից և ապակուց պատրաստված ուլունքները: Դրանք իրենց ձևերով և գույներով քարե ուլունքների պարզ ընդօրինակություններն են: Հարուստ դամբարաններում հանդիպում են հիմնականում ոսկե և արծաթե ուլունքներ, Ֆալլեն գույների քարերի ու ապակեների հետ միասին: Այդ առումով Սիսիանի դամբարանը բացառություն է: Պահպանված մատանու քարերը սարդիոնից են, մեկը՝ բազմանիստ, մյուսը՝ ուռուցիկ, չորսը՝ կիսագնդաձև, սպիտակ, ոսպանձ, կարծրավուն իպերով: Ցավոք մատանիները մեզ չեն հասել:

Քարե ուլունքները սարդիոնից են, շեղանկյունաձև և զլանձև, կանաչավուն սպիտակ կետերով (աղ.XIX.,), օժաքարից՝ տակառանձ, օբեդիանից՝ բրգանձ կախիկ (աղ.XVIII.), գրաֆիտից, փոքր ձվաձև, ագաթից՝ զլանձև, լայնքով ու երկայնքով արված առևակուսներով, լեռնային բյուրեղից՝ ձվաձև (աղ.XVIII.) և այլն:

Փաստ է, որ հնում մարդը, չկարողանալով բացատրել քնուքան շատ երևույթներ, կյանքը, մահը և այլն, անբախտաբան լինելով զանազան արհամարհներից, իրեն շրջապատող իրերին և առարկաներին վերագրում էր գերբնական հատկանիշներ, դրանք գերիզոր էին: Երանց չար ուժերից պաշտպանվելու, դժբախտություններից հեռու մնալու կամ հաջողության, երջանկության հասնելու համար օգտագործում էին հնայական պահպանակներ, քալիսմաններ, հավատում դրանց և վերագրում զանազան կախարհայիններ, մոգություններ: Թանկագին և կիսաքանկագին քարերից շատերը, ըստ իրենց գույների, ձևերի և մի շարք հատկանիշների, ծառայում էին որպես հնայիններ, հուուուքք և քալիսմաններ: Քարե մատանին կամ մատանիների ակնաքարերը հանդես էին գալիս երբեմն որպես հնային կամ որպես քալիսման:

Փիրուզը ոսկերչության մեջ տակավին վաղնջական ժամանակներից լայն կիրարկում ունեցող ամենագեղեցիկ և լավագույն քարերից էր: Պարսիկներն այն կոչում էին «Ֆերուզա»-

երջանկաբեր քար: Փիրուզն ունի երկնագույն, լազուրիտի պես մաքուր և վճիտ գույն, երբեմն էլ կանաչավուն-կանաչ խճճորի գույն, որի պատճառով պարսիկներն այն մնանցեցնում էին Կովկասի, Հիմալայների ստացողաշներից հոսող լեռնային կառավորի վտակների հետ:

Փիրուզի լավագույն անջերը գտնվում էին Իրանում (Միշապուր), Սինայում, և իրավամբ այն կոչվում էր «արևելյան, իրանական կամ էլ արաբական» քար: Սինայի փիրուզը եգիպտացիներն օգտագործում էին դեռևս IV-III հազարամյակներում: Միաժամանակ փիրուզ քարն օժտված էր, ըստ մախապաշարմունքների, մոգական, հնայական հատկանիշներով: Ես երջանկություն էր բերում սիրահարներին և ըստ ավանդության՝ առաջացել է իրար շիտան սիրահարների գերեզմանների վրա: Այն ամրաստունը էր սիրուղ, հեռացնում վախը, փրկում կայծակից, օժեն ու կարիճները անհաս էին այն կողմներին: Վերջապես փիրուզը հաջողության, հաղթանակի խորհրդամուխ էր:

Փիրուզին վերագրվող սմոտիպաշտական ավանդույթները փոխանցվում էին սերնդեսերունդ, հատկապես Սեբասթադր Արևելքի երկրներում՝ Իրանում, Կովկասում, Սիբիր Ասիայում և այլուր:

Նեոնաթոլ տարածված և առավել մտաչելի քարերից էր: Երան և վերագրում էին կախարհական զանազան հատկանիշներ և կրում որպես հուուուքք, հնայից: Այն կողմից տալիս էր իշխանություն, կրթու սեր, ճանապարհորդությունների ժամանակ պաշտպանում դժբախտ պատահարներից, բուժում տենդը և դեղնախտը: Խաչակիրներն այն կրում էին, որպեսզի պաշտպանվեն թույլներից և վերքերից:⁴⁴²

Սիսիանի և Հայաստանի մյուս դամբարաններում ու քնակավայրերում ամենաշատը հանդիպում են սարդիոնե ուլունքներ և մատանիներ՝ սարդիոնե ակերով (աղ.XVIII.), իսկ III-IV դարերում՝ ամբողջական մատանիներ:

Պատճառը՝ նախ Արևելքը հայտնի էր իբրև կարմիր քարերի հայրենիք: Սարդիոնը մինչև այսօր էլ Կովկասում և Արևելքում համաձվում է սիրված քարերից մեկը: Ես իր պայծառ, կարծրամուտ գույնով հիշեցնում է կրակ և արյուն: Ահրաժեշտաբար կարմիր քարերը, հաստապես նեոնաթոլը և սարդիոնը, սովորական դարձան Ալեքսանդր Մակեդոնացու Արևելք կատարած արշավանքից⁴⁴³ հետո: Դրանցից պատրաստում էին կնիքներ և մատանու քարեր: Ըստ երևույթին Արևելքը քարերի հետ միասին հույներին փոխանցեց նաև դրանց հետ կապված ավանդությունները: Հույները, որ վառ բուժումներ չէին, դժվարին պատերին հաճախ էին դիմում կախարհական միջոցների և աղոթքների:⁴⁴⁴

Բոլոր այն քարերը, որ հանդիպում են հայաստանյան դամբարաններում, ունեն տեղական ծագում: Հայաստանում կան համապատասխան հանքավայրեր (ագաթ, լազուրիտ (աղ.XIX.), դիորիտ, օմիքս և այլն), իսկ սարդիոնը հայտնի է մի շարք վայրերում: Սիսիանը Հռոմեացի (XII.) իր «քանակագին քարերի և նրանց բուժիչ հատկությունների մասին» գրքում սարդիոնի (սանդիսիսի) մասին գրում է, որ կան դրա տարբեր տեսակները և այն հայտնի է

⁴⁴² *А.Е.Ферман*, Очерки по истории камня, Т.1, Москва, 1954, с.224; *Григорий* "Рассказы о самоцветах, с.142."
⁴⁴³ *М.И.Максимова*, Боспорская каннизерная мастерская, СА, 1967, № 4, С.78-79; *В.И.Маркович*, Сердолик-"Камень счастья". Новое в Советской археологии, Москва, 1965, с.272.
⁴⁴⁴ *А.А.Оганесян*, История медицины в Армении, Т. II, Ереван, 1946, с.87.

չառ տեղերում, որա տեսքը մնամ է կորած մտից հոսող ջրին: Սարդիոնը հանգստացնող և հեշտացնող է, օգնում է արյունահոսության մամանակ: Եթե նրանով մաքրես կամ քսես չարժվող կամ կեղտոտ առամին, ապա այն կատողջանա:⁴⁴⁵ Հայաստանում, որտեղ համախառն էին երկրաշարժերը, XVII դարում գտնում էին, որ սարդիոնը փրկում է մարդուն փկատավների տակ մնալուց:⁴⁴⁶ Եւս օգնում է նաև հեշտ օճնդաբերելուն, հեռացնում է չար ոգիներին, պաշտպանում քննամուգ:

Վրացական մեդագրերում (Մճ.) սարդիոն-սերդոլիկին վերագրվում է ուռուցքներ և վերքեր բուժելու հատկություն:⁴⁴⁷

Միա քարերին վերագրվող այդ հատկություններն էին պատճառը, որ դրանք ուղեկցում էին մարդկանց և այս, և անորչիորմյան աշխարհում, քանի որ մարդը, կենդանի մնացողների աշխարհից հեռանալով, կյանքը շարունակում էր մեռյալների աշխարհում: Նրան հետ գեղեքերից, սննդից, տարբեր անոթներից ու ասարկաներից բացի, դնում էին նաև նրա գաղտնիք քարե ուլունքներն ու մատանիները, որոնք մեծ մասամբ լիծում էին սերդոլիկից: Սարդիոնը հնուց տարբերակվում էր՝ տղամարդու և կանացի: Տղամարդուն ավելի դարչնագույն էր, կոպիտ, իսկ կանացին՝ վարդագույն, դեղնավուն, քաղաքեղին:⁴⁴⁸ Չեռասբերդական էր, որ Սմաթա-վրդի բրոնզեդարյան դամբարաններում մուգ-կարմիր-դարչնագույն սերդոլիկն ուլունքները անխտիր գտնվել են տղամարդկանց գերեզմաններում, իսկ բաց վարդագույն-կարմրավունը՝ կանանց:

Քարե ուլունքներից ուշագրավ են և ազաթից պատրաստվածները: Միշտ ընտրվում էր տարբեր գույների համակցությամբ հատվածներ (աղ. XVIII.): Քարե ուլունքները բացառապես կրկնում են բրոնզի շրջանից եկող ուլունքների ձևերը: Այդպիսին են նաև օբսիդիանե բրգանե կախիկն ու տակառանե կանաչավուն սափտակ թծրով ուլունքը: Օբսիդիանը բնական ապակի է: Այն մեծ դեր է խաղացել մարդկության կյանքում, սկսած քարե դարից մինչև մեր օրերը: Օբսիդիանից պատրաստվել են ինչպես գործիքներն ու զենքերն (մետասքոսներ, դաս-նոթեր), այնպես էլ մանր ասարկաներ՝ ուլունքներ: Հայաստանը հարուստ է օբսիդիանի հանքավայրերով, որոնք սև, մոխրագույն, դարչնագույն և այլ գույների են: Օբսիդիան և դրանից պատրաստված ասարկաներ արտահանվել են ինչպես հարևան, այնպես էլ հեռավոր երկր-ներ:⁴⁴⁹ Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում գրաֆիտե ուլունքը, որը հազվադեպ է հանդի-սում: Գրաֆիտե մի ուլունք էլ հայտնի է Արտաշատից:⁴⁵⁰ Սև գույնի ուլունքները կապված էին մահվան, սգի հետ:

Օճաքաղը կենցաղի մեջ մտավ և լայն տարածում ստացավ արքեմեյան, իսկ Հայաս-տանում, գերազանցապես հելլենիստական շրջանում: Օճաքաղի պատրաստումն էին փոքր

չափերի, տարբեր տեսակի անոթներ, գարդառուփեր, սկսիակներ, հավանգներ, ճարձանո-ներ, ուլունքներ և այլն, որոնք ամենայն հավանականությամբ ևս օժտված էին հմայական հա-տկանքներով:⁴⁵¹ Թերևս, դրանով պետք է բացատրել համեմատաբար հեշտ մշակվող գեղե-ցիկ քարից պատրաստված ուլունքների հանքե գալը հելլենիստական շրջանում:

Ուշագրավ են լեռնային բյուրեղից պատրաստված օվալաձև ուլունքն (աղ. XVIII.) ու զոնթե շրջանաձև (2.5x2սմ), երկու կողմից տարբեր ուռուցքալայնությամբ (7 և 5սմ) խոշորացույցը (աղ. XIX.): Լեռնային բյուրեղը սպիտակ, քափանցիկ կկարգ է: Խրոստալ-բյուրեղը բարդ ծագում է հունարեն *χρυσός* - սաույց⁴⁵² բառից: Լեռնային բյուրեղին վերագրվում էին մի շարք հմայական, հուսուք հատկանքներ: Օճածառ բյուրեղի փոշին բուժում էր հին վերքը, մաքրում առանմանի նստվածքը, պահպանում վատրակների, կազմում էր այլ բուժող դեղատաղանդներից մեկը և այլն:⁴⁵³ Բյուրեղից պատրաստված գավաթի շուրք և ուլունքներ հայտնաբերվել են Արտաշատի VIII բլրում, արևմտյան դամբարանադաշտում,⁴⁵⁴ Գեղարդիի հելլենիստական սարկոֆագի նյութերում,⁴⁵⁵ Փառնիում: Լեռնային բյուրեղից պատրաստված գեղանակ, ձվաձև և այլ կերտվածքի ուլունքներ սովորական են դիմի I-IIIդ. համաքարանակների համար:⁴⁵⁶ Ինչ վերաբերում է լեռնային բյուրեղի խոշորացույցին, այն առաջին անգամ է հանդիպում Հայաստանում և, անկասկած, ծառայել է գուշակություններ կատարելու համար:

Ուշագրավ է սաքե (խեծ) ուլունքը (աղ. XVIII.): Արևազույն, քափանցիկ, կենդանական ծագում ունեցող այդ քարը մարդկությանը հայտնի է դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակից: Այն իշխանակվում է Դոնոնիսի «Ողիտականում», Դիլոսոնի, Զիպրոկոսոնի, Մոֆիլիսի, Եսբիլեի և այլուց մոտ:⁴⁵⁷ Չերոկոսոսը, Թեոֆրաստը, Պլինիոս Ավագը վկայում են, որ Ալկոնիայում հան-դիպում են «սուկե վատվող քարեր»: Սաքը հիվանդություններ բուժող քար է:⁴⁵⁸ Սաքի բուժիչ հատկանքների մասին գիտենի և Իբն Սինան⁴⁵⁹ ու Ալ-Բիրունին:⁴⁶⁰ Բիրունին նշում է, որ սաքը պաշտպանում է չար աչքից: Սաքն իր գույնի պատճառով կապվում էր արևի պաշտամունքի հետ: Ոչ միայն գարդառանցի, պեղծանքի ասարկա էր, այլև հիվանդություններից պաշտպա-նող հմայիկ (հուսուքը):⁴⁶¹

Հայաստանում սաքը հայտնի է ուշ բրոնզի դարաշրջանից, հայտնաբերվել է Լճաշե-նում, Լոսի բերդի դամբարաններում, ուրարտական հուշարձաններում, Կարմիր բլրում, Արզիշտիիիլիլիում, Օշակում:⁴⁶² Անտիկ շրջանի հուշարձաններում համեմատաբար քիչ է

⁴⁴⁵ *Մ. Մ. Ասլանյան*, Չեզոքական հայրենագրություններ Գեղարդում, էջ 87:

⁴⁴⁶ *Կ. Լ. Լախանյան*, էջլ. աշխ., էջ 30-31:

⁴⁴⁷ Լույս տեղում:

⁴⁴⁸ *Մ. Մ. Ասլանյան*, Արտաշատ II, էջ 87, նկ. 44.:

⁴⁴⁹ *Մ. Մ. Ասլանյան*, Չեզոքական հայրենագրություններ Գեղարդում, էջ 92:

⁴⁵⁰ *Ե. Մ. Ալեքսևա*, Классификация бус некрополя у дер Ново-Отранце, МИА, № 155, Москва, 1970, с. 164, 165:

⁴⁵¹ *И. И. Коринин, Ю. Л. Сондов*, Ученые работы, Москва, 1982, с. 200:

⁴⁵² *Н. А. Богданова*, Семантика и значение некоторых из золотых и медных бус н.э. юго-западного Крыма. История и культура Евразии по археологическим данным, Москва, 1980, с. 80:

⁴⁵³ *Ибн Сина*, Канон врачебной техники, Ташкент, 1956, с. 324:

⁴⁵⁴ *Буртин*, Собрание сведений о познании драгоценностей, Ташкент, 1963, с. 197:

⁴⁵⁵ *Н. А. Богданова*, էջլ. աշխ., էջ 90:

⁴⁵⁶ Այսին ժամին քրիստոնեությունը և ծագան լեռնիկները սին *Ե. Մ. Ալեքսևա*, Античные бусы Северного Причерноморья, Археология СССР, САИ, Г-12, Москва, 1978, с. 21-23 և նր. *С. А. Евкин, А. А. Калитеркин*, Ошакан I, էջ 75-76:

⁴⁴⁴ *А. А. Оганесян*, էջլ. աշխ., էջ 131:

⁴⁴⁵ *Կ. Լ. Լախանյան*, Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян XVIII в., Ереван, 1979, с. 32-33:

⁴⁴⁶ *Գ. Գ. Կարսյան*, Аккумуляты и аккумуляторы каменных народов. Махачкала, 1929, с. 20:

⁴⁴⁷ *Զ. Ի. Маркони*, Сербия - «Камени свастия», с. 272:

⁴⁴⁸ *Ռ. Մ. Բարսեղյան*, Կովկասի վանական հանգանակների շահագործումն ու հուսիք տարածումը մերօրվալ նր-կանի դարաշրջաններում (բան մեթոդով հանրակրթական անալիզների), պատմ. գիտ. դոկտորի աստիճանի հայրենա ստեղծագործություն, սերնդադի, Երևան, 2002, էջ 3-35:

⁴⁴⁹ *Մ. Մ. Ասլանյան*, Արտաշատ II, էջ 90, նկ. 43.:

հանդիպում: Միսիանից բացի, սաք հայտնաբերվել է Արտաշատում և Գառնիում:⁴⁶³ Պատճառը ապակե ընդորինակություններն էին, որը նման էր և մատչելի: Մաքը թանկ արժեք, ուստի անհաս էր չբավորների և հիմնականում հանդիպում է ուներ խալի դամբարաններում:

Բազմազան ու բազմազույց են նաև Միսիանի դամբարանի մածուկն (աղ. XVIII, 1), ապակե ուլունքներն ու մատանու ակնաքարերը: Ուշադրության արժանի է ակնաքարերից հատկապես ապակե կաթնավուն շերտի վրա կապույտ շրջանի մեջ պատկերված օվալաձև ուռուցիկ ոսկեջրած աչքը (երկ. 1,6սմ) (աղ. XIX, 4): Մրտաշատում հայտնաբերվել են և փղոսկրե աչքեր, որոնցից մեկի սպիտակուցը մարմարից է, քիթը՝ բաց կանաչ ապակուց: Մյուսի քիթը բացակայում է: Աչք-գարդը ուներ պաշտամունքային նշանակություն: Այն կողոզ օժտված էր գերեզման հատկությամբ: Ստովպաներն ունեն այնպիսի ունակություն, որոնց սարսակիցնդ հայազքին ոչ մի ձևի մահկանացու չի կարող դիմանալ: Դունակաձև դիզամանուշյան մեջ դա Գորգոնա Մեդուզան էր: Դիչենք Մովսես Խորենացու (II, 42) վկայությունը երվանդի չար աչքի մասին, որի դեմ առավտոնեը՝ արշալույսը բացվելիս, որմաքարե վեներ էին բռնում: Նրա հայացքի չարությունից դրանք կտոր-կտոր էին լինում: Դժոճական շրջանի այդպիսի աչքեր հայտնաբերվել են Եգիպտոսում:⁴⁶⁴ Մատանու քարերի ապակե ընդորինակություններ են կարմիր-ազաճանակազույց, ուռուցիկ, երկարավուն (երկ.: 2 սմ), մուգ կանաչավուն, քիչ ձվաձև (երկ. 1,9 սմ), դեղնավուն, երկու սպիտակ խայտեր ուռուցիկ (երկ.: 1,2 սմ), մուգ դեղնավուն և շագանակազույց, միլեֆիրի տեխնիկայով պատրաստված, շրջանաձև ուռուցիկ ակնաքարեր:

Ապակե մածուկն ուլունքները տարատեսակ են, բազմազույց, կերտված տեխնիկական տարբեր հնարների կիրառմամբ (միլեֆիր-հազարան ծաղիկ, ցանցաձև, գնդաձև ժապավեն-նատիվ, կրճանձ և երկվորձան, մուգ կապույտ, սպիտակ, երկնազույց, հարդարված կաթնագույն և դեղնավուն զիզգազներով, ալիքաձև, գծաթաչ գարեղով, ցցուն և հարթ աչքերով (աչքի ուլունք) (աղ. XVIII, 1):

Դանախ հանդիպող գարդատարներից են «աչքերը» դասակարված մեկ կամ երկու շարքով, երբեմն էլ խառը: Աչքերով ուլունքներ հանդիպում են գրեթե բոլոր հելլենիստական դամբարաններում, ավելի սակավ նաև մ.թ. առաջին դարերում (Գառնի և այլն): «Աչքերով» ուլունքները հանդես են գալիս մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբից և հարստուն են մինչև միջին դարեր: Լայնորեն տարածված են անտիկ աշխարհում:⁴⁶⁵ Թեև ուլունքները՝ աչքերով, թե այլ տիպի, ընդունված է (աղ. XVIII, 1) համարել եգիպտական, թեև այդպիսից պատրաստվել են արևելյան Միջերկրականի երկրներում՝ Սիրիա, Պաղեստին, Փյունիկիա և արտահանվել որպես հմայիլներ ու թախսմաններ: Ըստ իրանական, հնդկական և միջինասիական ժողովրդական հավատալիքների՝ նման ուլունք կողոզի եղջանկություն և հարստություն

էին սպանվում:⁴⁶⁶

Ապակե ուլունքներից հետաքրքիր են երկչերտ մանր ու մեծ ուլունքները: Դրանք պատրաստվում էին հետևյալ կերպ: Գնդաձև կամ ձվաձև ուլունքները ծածկվում էին ոսկու նրբաթիթեղով (Չոլգայով), ապա նորից պատվում ապակու թափանցիկ շերտով (աղ. XVIII, 1): Այս եղանակով պատրաստված ուլունքները թափանցիկության շնորհիվ ստանում էին ոսկեգույն գեղեցիկ տեսք: Ոսկեզօծ ուլունքներ պատրաստվել են Եգիպտոսում մ.թ.ա. IV դարում:⁴⁶⁷

Ուշագրավ իրողություն է, որ Դայաստանում ամենավաղ ոսկեպատ ուլունքները հայտնաբերվել են Զրառատի մ.թ.ա. IV դ. պատկանող դամբարանում: Այդորինակ ուլունքների գյուտերը սովորական են հելլենիստական շրջանի դամբարաններում, կնշանակի, թե դրանք մեծ տարածում են ունեցել անտիկ աշխարհում:⁴⁶⁸ Դելլենիստական շրջանին բնորոշ են և երկչերտ ապակե, ոսկե գարդարուն փայլաթիթեղի միաշերտով անոթները:

Մտանձին խունք են կազմում մուգ կարմիր ապակե, կապտա-կանաչավուն թաղանթով պատված սևավառակապիտ (0,9 x 1,3 x 17 հստ) և եռանկյունաձև (3 հստ, 1,1 x 1,8սմ) ուլունքները (երեք անցքով) (աղ. XIX, 1): Մրտաշատից հայտնաբերվել է և մուգ կարմիր ապակե գոպա՝ արմենեերեն արձանագրությամբ, որը չի ընթերցվում:⁴⁶⁹ Դայտնի է, որ ռուբինի կարմրագույն ապակի տաճակու համար ոսկի էին խառնում, իսկ արյունագույն կարմիր տաճուն էին պղնձի օճուրկայմբ: Կարմիր գույնի ապակին համեմատաբար թանկ արժեք: Կարմիրը կապվում էր արևի հետ և աստվածների ու թագավորների գույնն էր: Աստվածներից պատկերող Մրտաշատի մարմարե և կավե արձանիկները ներկված են կարմիր գույնով:

Մանր առարկաներից կարելի է հիշատակել ապակե մարմնոցը՝ կազմված ակոսավոր գոտիներից (տր.՝ 2,3 սմ, բարձր.՝ 1,2 սմ): Ապակե մարմնոցներ հաճախ են հանդիպում մշակութային շերտերում ու դամբարաններում:

⁴⁶³ Գարն II, с. 78, рис. 57.

⁴⁶⁴ Axel Von Saldern, Birgit Nolte, Peter la Baume, The Elisabeth Haevernick, Glaser der Antike, Sammlung Erwin Oppenländer, Römisch-germanisches Museum, Köln, 1975, Fig. 34-35.

⁴⁶⁵ Այլ մասին տե՛ս Գարն V, с. 109-110:

⁴⁶⁶ Н.Г. Борозина, Некоторые материалы об амuletах-украшениях населения Средней Азии, Сб. Домусульманские верования и обряды Средней Азии, Москва, 1975, с. 289; Н.А. Богданова, Изл. археол., т. 81.

⁴⁶⁷ А.Клиа, Das Glasorn Albertluna, I, Leipzig, 1908, p. 128.

⁴⁶⁸ Е.М. Алексеева, Изл. археол., т. 27-29:

⁴⁶⁹ Ж.Д. Хачатурян, Стеклоделание в древней Армении (II-I века до нашей эры), ИФЖ, 1975, № 1, с. 256.

ՄԻՍԻԱՆԻ ԴԱՏԱԲԱՐԱՆ, 1972 թ.

Դրամներ

Հայաստանի պատմության բանգարանում 15 դրամներ գրանցված են որպես Միսիանի դրամբարանում հայտնաբերված: Հայտնի չէ սակայն, արդյոք սա այն ան՞նն է, ինչ եղել է դրամբարանում, քանի որ դրամները հավաքվել են բնակիչներից, որոնք մինչև հնգաշեղքերի ժամանակում հասցրել էին այն մասամբ թալանել: Դրամներից 14-ը արծաթյա են, մեկը ոսկյա: Արծաթե դրամները մեծ մասամբ վառ վիճակում են, շատ հատվածներում կլամ գրեթե ամբողջապես քայքայված են: Արծաթե դրամները մաքրվել են ոչ բավարար խնամքով և պատված են բազմաթիվ խազերով: Երկու պարթևական դրամները քերի են: Ոսկե դրամը գերազանց վիճակում է:

Դրամների խումբը բաղկացած է Սելևկյան Անտիոգոս VII Եվերգետի (մ.թ.ա. 138-129 թթ.) չորս տետրադրամներից, Աքեմեհի մեկ տետրադրամային (մ.թ.ա. շուրջ 50 թ.), մ.թ.ա. I դարի առաջին կեսի պարթևական ութ դրամաներից՝ Միհրդատ II-ից մինչև Ռոդոս II-ը, և Թրակիայի արքա Լիսիմակոսի ոսկե ստատերի արևմտալուսավազան մեկ ընդօրինակությունից: Սեյլ արծաթե դրամ, խիստ քայքայված լինելու պատճառով, մաքրված չէ և մնում է անորոշ: Այս խմբում Անտիոգոս VII-ի դրամները անճեմակալ են, Ռոդոս II-ինը անճեմակրտսերը՝ թողարկված մ.թ.ա. 40-ական թվականների առաջին կեսից ոչ ուշ:

Դրամների ցուցակը

1. Տետրադրամ, արծաթ, Աքեմե, մոտավորապես մ.թ.ա. 50 թ.:
13.06 գ, 28.1 մմ, 11 ժ, ԳՊԹ 18643/1:

Դիմ. Աքեմեաի գլուխը՝ ստրավարտով, աջ: Կետավոր շրջանակ:

Դարձ. վերից վար՝ ΑΘΕ ΑΡΧΙ ΤΙ[ΜΩΣ] [Α]Η Μ[ΕΤΡΙ]: Բու, ամֆորայի վրա կանգնած, դափնեափակով շրջապատված: Դաշտում աջից՝ Իսիդ կանգնած ձախ:

Head, B., *Historia Numorum*, Oxford, 1911, p. 386.

2. Տետրադրամ, արծաթ, Սելևկյան թագավորություն, Անտիոգոս VII Եվերգետ, 138-129 թթ.: Թողարկված է Անտիոգոս:
11.70 գ, 28.9 մմ, 12 ժ, ԳՊԹ 18643/3:

Դիմ. Արքայի գլուխը, ասպարոշով, աջ:

Դարձ. աջից ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ I, ձախից [EY]EPE ΓΕΤΟΥ: Աքեմեաը կանգնած, ձախ, դափնեափակով շրջապատված: Արտաքին դաշտում ձախից մեծագիրը, որի տակ A տառը:

Houghton, A., Lorber, C., and Hoover, O., *Celeucid Coins. A Comprehensive Catalogue. Part 2. Seleucus IV through Antiochus XIII*, Lancaster/London, 2008 (այսօրհետև *Celeucid Coins*, Part 2), no. 2061 (1).

3. Նույնը: Թողարկված է Կապարովկիայում:
11.38 գ, 27.7 մմ, 1 ժ, ԳՊԹ 18643/2:

Դարձ. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ I / [EY]EPE ΓΕΤΟΥ: Դաշտում ձախից T, աջից A: Արտաքին դաշտում ձախից , որի տակ A (1):
Celeucid Coins, Part 2, no. 2150 (1).

4. Նույնը:
12.36 գ, 25.8 մմ, 1 ժ, ԳՊԹ 18643/4:

Դարձ. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΑΝΤΙΟΧΟΥ I / EYEPETOUYI: Դաշտում ձախից T, աջից A: Արտաքին դաշտում ձախից (1), որի տակ A (1):
Celeucid Coins, Part 2, no. 2150 (1).

5. Նույնը (1):
10.59 գ, 25.4 մմ, 12 ժ, ԳՊԹ 18643/5:

Դարձ. Հազիվ նշմարվում է տիպը, մանրամասները պարզ չեն (դաշտում աջից A):
Celeucid Coins, Part 2, no. 2150 (17).

6. Դրամյան (բեկոր), արծաթ, Պարթևստան, Միհրդատ II, 123-88 թթ.:
0.98 գ, ԳՊԹ 18643/7ա:

Դիմ. Արքայի կիսանդրին՝ ասպարոշով, ձախ:

Դարձ. Աղեղնավորը գափին նստած, աջ:

Sellwood, D., *An Introduction to the Coinage of Parthia*, London, 1980 (այսօրհետև *Sellwood*), Type 26 կամ 27.

7. Դրամյան, արծաթ, Պարթևստան, Միհրդատ II, մ.թ.ա. 123-88 թթ.:
2.02 գ, 19.7 մմ, 12 ժ, ԳՊԹ 18643/13:

Դիմ. Արքայի կիսանդրին, խույրով, ձախ:

Դարձ. Կերևում ΒΑΣΙΛΕΥΣ]→, աջից [ΒΑΣ] ΙΛΕΩ[Ν], ներքևում [Μ]ΕΤ[Α]ΑΟΥ]→, ձախից՝ ΑΡΕΑ[ΚΟΥ]Ι[Ε]Π[Ι]ΦΑ[ΝΟΥ]Ι: Աղեղնավորը գափին նստած, աջ:

Sellwood, Type 28.7.

8. Դրախնա, արծաթ, Պարբևստան, անհայտ արքա, մ.թ.ա. 90-ականների վերջ – 80-ականների սկիզբ: Թողարկված է Ռազգայում:

3.44 գ, 19.7 մմ, 12 ժ, ԳՊԹ 18643/10:

Դիմ. Արցախի կիսանդրին, խոյրով, ձախ. խոյրը զարդարված է եղջյուրով և եղջերուների շարքից կազմված կատարով:

Պարծ. վերևում՝ ΒΑΣΙΛΕΥΣ-- աջից՝ ΜΕΓ ΑΛΟΥ], ներքևում՝ ΑΡΣΑΚΟΥ--; ձախից՝ ΘΕΟΠΑΤΡΟΥ ΝΙΚΑΤΟΡΟΣ]: Աղեղնավորը գահին նստած, աջ:

Sellwood, Type 33.6.

9. Դրախնա (բեկոր), արծաթ, Պարբևստան, անհայտ արքա, մ.թ.ա. 90-ականների վերջ - 80-ականների սկիզբ:

0.83 գ, ԳՊԹ 18643/7բ:

Դիմ. Արցախի կիսանդրին, խոյրով, ձախ:

Պարծ. գրուբյունից երևում է միայն վերևում՝ ΑΣ--; ձախից՝ ΘΕΟΙΑ]: Աղեղնավորը գահին նստած, աջ:

Sellwood, Type 33.

10. Դրախնա, արծաթ, Պարբևստան, անհայտ արքա, մ.թ.ա. 80-ական – 70-ական թթ. առաջին կես:

2.72 գ, 20.5 մմ, 1 ժ., ԳՊԹ 18643/8:

Դիմ. Արցախի կիսանդրին, ապարդշով, ձախ:

Պարծ. Վերևում ΒΑΣΙΛΕΥΣ--; աջից՝ [ΜΕΓΑΛΟΥ], ներքևում [ΑΡΣΑΚΟΥ]--; ձախից՝ ΘΕΟΠΑΤΡΟΣ [ΕΥΡΕΤΕΙΤΟΥ]: Աղեղնավորը գահին նստած, աջ:

Sellwood, Type 30.(15?)

11. Դրախնա, արծաթ, Պարբևստան, անհայտ արքա, մ.թ.ա. 70-ական թթ.:

1.74 գ, 18.2 մմ, 1 ժ., ԳՊԹ 18643/9:

Դիմ. Արցախի կիսանդրին, խոյրով, ձախ. խոյրը զարդարված է աստղով:

Պարծ. վերևում ΒΑΣΙΛΕΥΣ] ΜΕΓΑΛΟΥ]--; աջից՝ [ΑΡΣΑΚΟΥ], ներքևում [ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ] ΦΙΛΟΠΑΤΡΟΣ]--; ձախից ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ]: Աղեղնավորը գահին նստած, աջ:

Sellwood, Type 31.

12. Դրախնա, արծաթ, Պարբևստան, Որոզ II, մ.թ.ա. 57-38 թթ.: Թողարկված է Եկրատանում:

2.32 գ, 20.0 մմ, 12 ժ., ԳՊԹ 18643/11:

Դիմ. Արցախի կիսանդրին, ապարդշով, ձախ:

Պարծ. Վերևում [ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΣΙΛΕ [ΩΝ]--; աջից [ΑΡΣΑΚΟΥ], ներքևում

[ΕΥΡΕΤΕΙΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ]--; ձախից [ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ]: Աղեղնավորը գահին նստած, աջ. աղեղի տակ ΕΓ (Γ) մենագիրը:

Sellwood, Type 45.10 (7).

13. Դրախնա, արծաթ, Պարբևստան, Որոզ II, մ.թ.ա. 57-38 թթ.: Թողարկված է Եկրատանում:

3.15 գ, 20.2 մմ, 1 ժ., ԳՊԹ 18643/12:

Դիմ. Արցախի կիսանդրին՝ ապարդշով, ձախ:

Պարծ. Վերևում ΒΑΣΙΛΕΥΣ] ΒΑΣΙΛΕ ΩΝ]--; աջից ΑΡΣΑΚΟΥ], ներքևում [ΕΥΡΕΤΕΙΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ]--; ձախից ΕΠΙΦΑΝΟΥΣ] ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ]: Աղեղնավորը գահին նստած, աջ. աղեղի տակ Α մենագիրը:

Sellwood, Type 45.9, 46.8 կամ 47.5.

14. Լիսիմախոսի ստատերի բարբարոսական ընդօրինակություն, ոսկի:

6.80 գ, 19.1 մմ, 11 ժ., ԳՊԹ 18644:

Դիմ. "Ալեքսանդրի" գլուխը, աջ:

Պարծ. "Արքեմալ" գահալորակին նստած, ձախ. աջ ձեռքում "Նիկե", հետին պլանում նիզակ, ներքևում եռաձախի, երկու կողմից աղավաղված հունարեն գրութային զինաներով արված սյունակների տեսքով:

Катаханзе, Л.Г., Греческая нумизматика, Москва, 1955, Табл. I, 16.

15. Արծաթ դրամ (դրախնա), անորոշ (սելևկյան), իխտո քայքայված, պղնձային նստվածքներով պատված:

2.60 գ, 18.2 մմ, ԳՊԹ 18643/6:

Մ.թ.ա. II-4 դդ. սելևկյան դրամներ. որպես կանոն տեղադրախնաներ. հայտնաբերվում են Հայաստանի և Արրբեջանի համրապետություններում. Վրաստանում դրամը բացառություն են: Սելևկյան արքաների դրամների շարքում Անտիոքոս VII-ի տեղադրախնաների գտածոներն անմասատան են: Դրամը հանդիպում են Հայաստանում և Արրբեջանում արձանագրված բոլոր գանձերում (Ստոնակունքի գանձ՝ 17 որս. Արտաշատի՝ 10. Կարալայի՝ 36, Խինիսիլի՝ 51, Բարդայի՝ 2), ինչպես նաև առանձին դրամագլուխերի ձևով, հատկապես Հայաստանում: Ստոնակունքի, Արտաշատի գանձերում և Սիսիանի դամբարանում պարունակված Անտիոքոս VII-ի 31 տեղադրախնաներից բացի, ԳՊԹ-ի ժողովածուի մեջ կան նույն արքայի այլ տեղադրախնաներ եւ: Դրամը ծագում են Արտաշատի 1971թ. պեղումներից (ԳՊԹ 19006/29), Արծավախտ գյուղում բացված դամբարանից (ԳՊԹ 14093), Բջնի գյուղի շրջակա-

քից (ՀՊՊՈ 14506)⁴⁷⁰, Քասախի բազիլիկայի մոտից (ՀՊՊՈ 15992)⁴⁷¹: 2001 թ. քանդազանը ձեռք բերեց Անտիոքոս VII-ի չորս տետրադրամաներ (ՀՊՊՈ 19979/1, 4-6), 2004-ին ևս երեքը, որոնց հետ կար նաև արձեանական «ճոր ոճի» մեկ տետրադրամա: Վերջի յոթ դրամաները, որոնք հայտնաբերվել են Արուշատ մայրաքաղաքում ևս մերձակայքում, լավ պահպանված են, ինչը մտածել է տալիս, որ դրանք գանձերի մաս են կազմել: Տարբեր տեսակի հայաստանաբանականից ձեռք բերված վեց այլ տետրադրամաներ նույնպես, հավանաբար, հայտնաբերվել են Հայաստանում (ՀՊՊՈ 13312, 14536, 17534, 18598, 18896/17-18):⁴⁷²

Արքեի «ճոր ոճի» տետրադրամաները և Հայաստանում և Արդեբեջանում բավական հաճախ հանդիպող դրամաներից են, մինչդեռ Վրաստանում սրանք հազվադեպ են:⁴⁷³ Ա.Ս.Ս. Լ-ի դարձրեմ թողարկված այդ դրամաներից 5 օրինակ հայտնի է Խինիսիլի գանձից (Παξοσιον 1966, IX, 2080, 1-5), երկուսը Արտաշատի 1972 թ. գանձից (ՀՊՊՈ 19798/10, 19877/5): Վերջ ինչ-չառակվեց մի արձեանական տետրադրամայի մասին (ՀՊՊՈ 20029/1) ձեռք բերված Անտիոքոս VII-ի երեք տետրադրամաների հետ միասին, որոնք հայտնաբերվել են Արուշատ մայրաքաղաքի տարածքում: ՀՊՊՈ-ում կա Արուշատում հայտնաբերված ևս մի տետրադրաման (ՀՊՊՈ 19979/1), և մեկ ուրիշը գտնված Արա գյուղի մոտ (ՀՊՊՈ 14262):

Ա.Ս.Ս. Լ-ի դր. պարթևական դրամաները, հատկապես մ.թ.ա II դ. վերջում և I դ. առաջին կեսում թողարկվածները՝ մինչև Ռոդո II-ը ներառյալ, շատ տարածված են ինչպես Հայաստանում և Արդեբեջանում, այնպես էլ Վրաստանի կենտրոնական ու արևելյան շրջաններում: Դրանք առկա են Մանանկունի (Միտիդրա Ի-ից Ռոդո II-ը), Արտաշատի (Միտիդրա Ի-ից մինչև Sellwood, Type 33-ը), Խինիսիլի (Միտիդրա Ի-ից Միտիդրա III-ը) գանձերում: Ինչպես տեսնում ենք, Միսիանի դամբարանում դրամների կեսից ավելին կազմում են պարթևական դրամաները, որոնք վերաբերում են Միտիդրա II-ից մինչև Ռոդո II-ը ընկած ժամանակաշրջանվորին: Գանձերի և բազմաթիվ առանձին դրամագլուխների վրայները վկայում են, որ Իբերիայում, Արևելքում և Արդաատականում, ինչպես նաև Հայաստանում՝ առնվազն մի արևելյան մասում, պարթևական դրամաները հանդիմանոր տարածում ունեին: Թեև Միտիդրա II-ի և Ռոդո II-ի դրամաները գերակշռում են հայտնաբերվող դրամների ընդհանուր զանգվածում, սակայն այսպես կոչված պարթևական «ճորք շրջանի» արքաների դրամները (մ.թ.ա 80-70-ական թթ.) նույնպես բավականապես առատ են: Մա այն ժամանակահատվածն է, երբ Տիգրան II-ի քազավորությունը գտնվում էր իր վերելքի ժամապարհին և գերիշխող դիրք ուներ տարածաշրջանում, մինչդեռ պարթև Արշակունիները զբաղված էին ներքին երկպառ-

կություններ կարգավորելու և արևմուտքում ու արևելքում արտաքին թշնամիների դիմազավելու խնդիրներով: Այդուհանդերձ, պարթևական այդ արքաների դրամաները⁴⁷⁴ քանիցս են ոչ միայն Արդաատական, Արևելք, Իբերիա, որոնք Տիգրան Ա-ի գերիշխանության տակ են, այլև՝ Հայաստան, և այժմ հայտնաբերված են տարբեր կարգի գտածոների ձևով (գանձերում, դամբարաններում կամ որպես կրկաված դրամներ):⁴⁷⁵ Ինչ վերաբերում է Միսիանի դամբարանին, ապա այստեղ և Միտիդրա II-ի և Ռոդո II-ի դրամաներից բացի ներկա են նաև Sellwood 33, 30, 31 սերիաները:

Հայաստանում շրջանաձև դրամների կազմին բնորոշ էլ միայն Լիսիմախի ոսկե տատարի բարբարոսական ընդօրինակությունը՝ առայժմ միակը հայաստանյան դրամական գտածոներում: Թրակիայի արքա Լիսիմախի տատարները՝ թողարկված մ.թ.ա. 306-281 թթ., և դրանց հետագա ընդօրինակությունները Թրակիայի, Մակեդոնիայի և Փոքր Ասիայի ինքնավար շրջաններում մ.թ.ա. II դ. ընթացքում շատ տարածված էին մերձևտևական շրջաններում:⁴⁷⁶ Արևմտյան Վրաստանում (կամ Կոլխիդում) այդ տատարների ընդօրինակման նախատիպ են դարձել դարձրեմի՝ ներքևում, եռասունը պատկերով օրինակները:⁴⁷⁷ Ինչպես հատուկ է բարբարոսական ընդօրինակությունների, պատկերներն ու զրույթուները, սկզբում որոշ չափով մոտ լինելով ընօրինակին, հետոգիտես ավելի են աղավաղվում ու կոպատում: Ընդօրինակությունների այս ամբողջ շարքը Գ. Կապանանեն թվագրում է մ.թ.ա. I – մ.թ. II դարերը:⁴⁷⁸ Միսիանի օրինակը համեմատաբար վաղ թողարկումների է և կարող է տեղակարգվել այն ժամանակահատվածի մեջ, որին պատկանում են դամբարանի մյուս դրամները: Համեմատյալ դեպ, դժվար թե այն բվազարվի մ.թ.ա. 40-ական թթ. ավելի ուշ, մկատի ունենալով Ռոդո II-ի դրամաները, որոնք ամենակոստերն են խմբում:

Ուրույն Վարդանյան

⁴⁷⁰ Սաանդիլոպան Sellwood 33, 30, 34 ի տիպերը, որոնք թողարկվել են 80-70-ական թթ. Վարդանյան Ա. Հայաստանի արևմտյան սահմանը բանտարակ պարթևական դրամների ժողովածուն, *Դրամաները հայաստանում. Նամոպատական գիտական մատչարար. Ջեկոպոսների քննիչները*, Երևան, 1998, էջ 29: Բանի որ այս սերիանի վերաբերյալ հարց դրան վերբանակված թվում էլ, այստեղ որսից ինչպեսակամ էլ թուն Դ. Ավուրի տիպարական դասակարգում, որպեսզի բողոքի նեմալի լինեն: *Stu* իսկ *Var-danyan R.*, Some remarks on the arrangement of the Parthian "Dark Age" coin series, *Parthica* 8/2006, Pisa-Roma 2007, 105-129.

⁴⁷¹ Դրամ կախ Մանանկունի (Մուշեղյան, 1973, էջ 75, 76, 101-106 – Sellwood, Types 33,30,40), Արտաշատի (Sellwood, Types 33), Խինիսիլի (Պառոն, Մոստեյսե ակադ. ... 1966, IX, 2080, c.17-19; Sellwood, Types 33, 30, 34, 31, 38, 39, 40), գանձերում: Առանձին գտածոների վերաբերյալ (Պառոն *Э.А.*, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа*, Баку 1926-1966, ևս. IX, *Абрамшвили, Т.Я.*, *Каталог парфенских монет Государственного музея Грузии*, Тбилиси, 1974, с. 130-132; *Մուշեղյան ևս.*, Դրամական շրջանակությունը Հայաստանում, Երևան, 1983, էջ 35:

⁴⁷² Ե. Պալլունի կողմից արձանագրված 111 օրինակներից 105-ը հայտնաբերվել են Վրաստանյայտ մարզում, հիմնականում մերձափնյա տարածքներում: Անագա Բ-ը գտնվել է Վրաստանում, առավելագույն կերպ արևելյան և իտալիա-արևմտյան շրջաններում (Պառոն, *Монетные клады* ... 1926, 117, 1938, III, 316, 317, 1949, V, 1328; 1957, VII, 1703, 1959, VIII, 1972): Ե. Պալլունի կողմից ինչպեսակամ բարբարոսական ընօրինակություններից միայն մեկն է ծագում Վրաստանյայտ մարզից, մյուսները հայտնաբերված են Վրաստանի արևելյան կեսում, մեծամասնապես Վրաստանի շրջաններում (Մարտիչյան և Միջանդյան (Պառոն, *Монетные клады* ... 1926, 120, 21; 1940, III, 651, 666-668; 1949, IV, 1010; 1949, V, 1329, 1330; 1959, VIII, 1966, IX, 2077):

⁴⁷³ Դրամաներում դրանք թողարկվել են մ.թ.ա. 195-100 թթ. ընթացքում, այս, օրինակ, Ն.Ֆ. Քրոս, 405-406: *Classical Numismatic Group, Inc.*, *Mail Bid Sale* 46, June 24, 1998, lot 227, *Պոնուս* տեսակի և *Տոմիս* արքաների Միտիդրա II-ի օրոք, 89-72 թթ. տես, օրինակ, *Frank Stronberg AG*, *Fermentation*, 18/December 1999 im Zürich, nos. 131-135, *Frank Stronberg AG*, *Auktion XXXV im Zürich*, 2000, nos 219, 220):

⁴⁷⁴ *Kanavaze D.G.*, *Грузинская нумизматика*, Москва, 1965, с. 40, 169.

⁴⁷⁵ Պառոն *Э.А.*, *Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа*, Баку, 1954, VI, 1533, *Մուշեղյան ևս.*, *Չառակները դրամական գանձերում*, Երևան, 1973, էջ 53, 540, 5:

⁴⁷⁶ Պառոն *Э.А.*, *Монетные клады* ... 1954, VI, 1534, *Մուշեղյան*, 1973, էջ 53, 540, 5: Ե. Մուշեղյանը նշում է (Մուշեղյան, 1973, էջ 53), որ Անտիոքոս VII-ի տետրադրամաներ են գտնվել նաև Ասպարանում և Շուխբուրում՝ Վերելքի արքայից: Լույս էր չի տես 5-ում ինչպեսակամ ՀՊՊՈ № 14088-ը Անտիոքոս VII-ի դրամ էլ: Իսկ Պալլունիի գտնվում է (Պառոն, *Монетные клады* ... 1949, V, 1347), որ այս արքայի այրեն դրամ է հայտնաբերվել Ունգվազ գյուղում (նաև, *Մուշեղյան*, 1973, էջ 53, 540, և № 8838): Իրականում այս Անտիոքոսի քաղաքային այրեն դրամ է թողարկված մ.թ.ա. 42/1 թ. (= *Roman Provincial Coinage*, vol. 1, № 4222; ՀՊՊՈ-ի ժողովածուի մեջ կա, սակայն, Անտիոքոս VII-ի մեկ այրեն դրամ, որը հայտնաբերվել է Գանձերի ամբողջ շրջաններում (ՀՊՊՈ 16259/2):

⁴⁷⁷ Ե. Պալլունիը ինչպեսակամ է միայն մեկ օրինակ՝ գտնված Արտաշատում, որի իսկույան վերաբերյալ, սակայն, կա կասկած է հայտնի, Պառոն, *Монетные клады* ... 1954, VI, 1528:

Միսիանի դամբարանը՝ Հայաստանի ուշ հելլենիստական շրջանի վերնախավի վառ հուշարձան

Վաղ միջնադարյան հայկական գրավոր աղբյուրների համաձայն՝ Հայաստանի քաղաքները բաղվել են Դարանաղաց և Անգեղ տան գավառներում,⁴⁷⁹ սակայն մենք դեռևս հնարավորություն չունենք դրանք ուսումնասիրելու: Միսիանի դամբարանը Հայաստանի հելլենիստական շրջանի վերնախավին պատկանող մեզ հայտնի երկրորդ դամբարանն է: Ուսույն ավելի է կարևորվում նրա դերը՝ հելլենիստական շրջանի ազնվականության ազդեցությունը, ճաշակը, բարձր և կառույցները, մանրև ու ծեսերն ուսումնասիրելու համար:

Առաջին դամբարանը, որ պեղվել է 1917թ. Ս.Վ. Տեր-Ավետիսյանի կողմից, էրզրումից ոչ հեռու գտնվող Դարույնքի (Հասան դյակ) կուրգանն⁴⁸⁰ է: Հողային աշխատանքների ժամանակ բացված երկու նույնատիպ կուրգաններից մեկից մեկն է կարողացել պեղել: Դամբարանը եղել է ուղղանկյուն կառույց՝ շարաված լավ մշակված բաց մոխրագույն սալերով: Հարվածքը եղել է չոր, միայն անկյունային զանգվածներ բարձր են միացած եղել «օժիռեանկապուչ» կապերով: Թաղման խցիկը եղել է նույն սալ քարերից անիման շարած սալախատակի տակ: Այն ունեցել է արկղի տեսք (2x2.5 մ): Հրատարակված է դամբարանի հառախվածիծ, սակայն կորվածքները բացակայում են, և որևէ բան ասել ծածկի ձևի մասին հնարավոր չէ:

Դամբարանից հայտնաբերվել են ոսկե օժվարան մանյակ, ծայրերում՝ եղջյուրավոր (այծի) առյուծի գլխաքանդակներով, մատանի, ոսկե երկու մեդալիոն, առյուծապատկեր (տր. 5սմ), դրոշմազարդ մանվածո ոսկե կրծքազարդ՝ մարդու գլխի պատկերով, դրոշմակերտ ոսկե խողովակներ, արծաթե կիսազոհման քսա, կալիե (կարմիր գույնի) լավ փայլեցած յոթ սալեփոր, գունավոր քարերից երկու կարմիր, մեկ կապույտ «ծու» և կարմիր մերկի կարմուրե: Սեպ է հասել միայն, վերոհիշյալ մանյակի լուսանկարը: Ս.Տեր-Ավետիսյանը և Յ.Խ.Ամիրճովը կուրգանները համարում են հելլենիստական մշակույթի ազդեցության արդյունք, որի համար հինք են ընդունում հայտնաբերված նյութերը և դրանք թվագրում են մ.թ.ա. III-II դդ.⁴⁸¹ Կուրգանը նյութերի առատությամբ և շքեղությամբ շատ է գերում Միսիանի դամբարանին: Կենսամակի այն պատկանել է ավելի ցածր աստիճանի վրա գտնվող անճանկորույնայ: Այն առու-

մով ուշագրավ է Մովսես Խորենացու հարդրումը. Արտաշեսը քաղաքը դառնալուց հետո իր երպիստակորներին պարզվեց տալիս. «Եւոյնմես տալիս է քաջ և պատկավոր Արգամին նրան խոտտացած երկրորդական գահը, նաև հակիմքներով զարդարված պսակ, երկու ականջներին գինորը, մի ոտքին կարմիր ազանելիք, իրավունք ունենալ գործածելու ոսկե գրպա և պատասաքաղ, և ոսկեղեն գալաթներով խնելու: Եվ սպառիվներից ոչ պակաս տալիս է իր դայակ Ամբաստին, բացի երկու գինորեից և կարմիր կոշիկից»:⁴⁸² Այսինքն՝ քաղաքի կողմից, ըստ գրաված դիրքի, սահմանվում էր կարգ տվյալ անճանկորույնայը ընծայել համապատասխան կախ-կարասի, ըստ գույնի՝ տարագ, քանկարժեք կամ կիսաքանկարժեք զարդեղեն, կենցաղային սպասք և այլն:

Թաղման օրակատարության նպատակն էր, անկախ հանգուցյալի դիրքից, դեպի անդրշիրիմյան աշխարհ ճանապարհելը, այնտեղ նրա մնալը թեթևացնելը, չար ուժերից պահպանելը, անվտանգությունն ապահովելը: Դամբարանում, բացի կենդանության օրոք գործածած իրերից ու առարկաներից, դրվում էին նաև մտերիմների ընծաները, քաղման ծածկոցին կարգող վերոհիշյալ ոսկե մանր զարդերը, զանգակներ, քալիանաններ, խնկարկանան անոթներ, զանգվեճ բրոնզե կախիվներ և այլն:

Միսիանի դամբարանի, թեկուզ մեզ մասամբ հասած ոսկե, արծաթե իրերի գեղարվեստական մետաղի, ոսկե և արծաթե դրամների, կախ-կարասի, բազմազան ու բազմատեսակ առարկաների առատությունն ու շքեղությունը (15 հ.), փաստում են դամբարանի տիրոջ՝ Արտաշատի քաղաքատիրճան անճանկորույն կամ ավելի հավանաբար է Սյունիքի նախարար լինելը: Այդ մասին հավաստում են նաև մեդալիոնների պատկերները, էլիե-Վիկտորիայի ատրիբուտներով Անահիտը, Աբեմսաք, արև-արթիվները: Ինչպես վերը տեսանք, Ա.Փեռի-խանյանի կարծիքով ոսմորակ-«քասս» տերմինը և Արտաշատում առնուը միջին իրանական (պարթևական) և միջին մարդկան ծագումն է: Դա արդյունք է Սյունիքի աշխարհագրական դիրքի, Մարաստանի հետ ունեցած երկիկական, կուլտուր-լեզվական և պատմական աղերսների: Արտաշատում նշանակում է «աստվածների կողմից պաշտպանվող» կամ «աստվածների հովանավորության տակ ծնված»:⁴⁸³ Ենան մեծապաշար արտաաշարություններով իրենց մեծապես էին քաղաքակրթելը կամ նրանց մոտ կանգնած մարդիկ: Արտաշես I-ը (մ.թ.ա. 190-160թթ.) Թեղուտի և Ջանգեզուրի արաններեն արճանագրություններում իր ընդարձակ տիրոգության իրեն անվանում է «քազակիր», «հաթթական», «իշխանությամբ օժտված»:⁴⁸⁴ Այս էպիտետը Քամրուտի եռալեզու արճանագրության (իունարներ, արաններեն, լիկիերեն) հետ համեմատելով՝ Վ.Լիվիչիցը բացատրում է որպես Սիիր-Ակորդի հովանավորության տակ գտնվող:⁴⁸⁴ Միսիանի դամբարանը պատկանում է մ.թ.ա. I դարի երկրորդ կեսին և խոսում վկայությունն է հայ մարդու գերեցիկի նկատմամբ ունեցած հավունների ու ծգտունների՝ իրեն շրջապատել քանկարժեք և բարձրարվեստ առարկաներով: Ենան ապրելակերպը բնորոշ էր հայ իշխող

⁴⁷⁹ Մովսես Խորենացի, III, 27. Փավստոս Բուզանդ, IV, 24;
⁴⁸⁰ Շ.Յ. Թեր-Աբեղյան, Курганы Хасан-Калы, մեջկազգիսко историко-археологическогo института, том VI, Тбилиси, 1926, с. 71-88.
⁴⁸¹ Լույսն տեղում:

⁴⁸² Մովսես Խորենացի, III, 27;
⁴⁸³ А.Г.Левковичев Үк. соч., с. 80-81.
⁴⁸⁴ В.А. Лившиц, Триумф иль Кавкази и маглиси Арташак, VIII всеозная конференция по древности Востоку, посвященная памяти академика В.В. Струве, Тезисы докладов, Москва, 1979, с. 54-55; А.Г.Левковичев, Материалы к этимологическому словарю древнеармянского языка, ч. I, Ереван, 1993, с. 6.

վերնախավին: Այն ավելի շատ էր ենթարկվում հելլենիստական մշակույթի ներգործությանը: Միտհանի դամբարանի գտածոներում քիչ չեն ներմուծված առարկաները ի մշան տարրեր երկրների հետ ունեցած առևտրական և մշակութային աշխուժ կապերի: Տեղական թե ներմուծված՝ գեղարվեստական իրերը բնորոշում են Հայաստանի վերնախավի գեղագիտական ճաշակն ու հավունները:

Հայաստանի մ.թ.ա. II- մ.թ.III դդ. մշակույթը շատ ընդհանրություններ ունի հելլենիստական աշխարհի, հատկապես Սիրիայի և Փոքր Ասիայի մշակույթների հետ, մտապես հաղորդակ նրանցում իրականացվող նորարարություններին և մշակութային ձեռքբերումներին, փոփոխություններին, որոնց ազդեցությունը նկատելի է Հայաստանի նյութական մշակույթի քոլոր ճյուղերում:

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сисианская гробница – яркий памятник армянской знати позднелллинистического времени

Согласно армянским раннесредневековым письменным источникам армянских царей хоронили в провинциях Даранахяцк и Ангех Тун⁴⁶⁵, проводить исследования в которых мы пока не имеем возможности. Сисианская гробница – второй из известных нам могильников, принадлежащих армянской знати эллинистического периода. В связи с этим неоченима его роль в исследовании образа жизни аристократии эллинистического периода, ее вкусов, погребальных сооружений того времени, типов захоронений и похоронных обрядов. Первый могильник такого порядка, раскопанный С.В. Тер-Аветисяном в 1917 г., – курган Даруйнк (Хасан кала), находящийся неподалеку от Эрзрума⁴⁶⁶. Он успел раскопать лишь один из двух однотипных курганов, открытых во время земляных работ. Склеп представлял собой прямоугольное сооружение, сложенное из хорошо обработанных светло-серых плит. Кладка была сухой, только угловые массивные камни были соединены скрепами в виде «ласточкина хвоста». Погребальная камера из таких же плит помещалась под полом, также выложенным плитами, но не столь тщательно. Она имела форму ящика (2 x 2,5 м). План могильника опубликован, однако разрезы не приведены и неизвестен вид перекрытия. В могильнике найдены золотое овалное ожерелье с львиными головками на концах, увенчанными рогами горного козла, кольцо, два золотых медальона с изображением льва (диам. 5 см), золотое нагрудное украшение с изображением человеческой головы, выполненное штамповкой, изготовленные тем же способом золотые трубочки, серебряная чаша полушаровидной формы, семь хорошо лощенных кувшинов из красной глины, яйца – из цветных камней (два красного цвета, одно синего) и кусочки красной краски. До нас дошел лишь фотоснимок змееголового ожерелья. Исходя из анализа рассмотренного материала С. В. Тер-Аветисян и Я. И. Смирнов увязывают эти курганы с культурой эллинистического

⁴⁶⁵ *Մոսէս Խորենի*, *Իստորիա Արմենի*, III, 27: *Մատեոս Եւանձ*, *Իստորիա Արմենի*, IV, 24.

⁴⁶⁶ *С. В. Тер-Аветисян*, *Курганы Хасан-Кала*, *Известия кавказского историко-археологического института*, том VI, Тифлис, 1926, с. 71–88.

периода и датируют их III – II вв. до н. э.⁴⁸⁷ Курган в Даруйнке как по количеству находок, так и по роскоши, заметно уступает Сисианской гробнице, т. е. он принадлежал человеку, стоявшему на более низкой общественной ступени. С этой точки зрения заслуживает внимания сообщение Мовсеса Хоренаци о том, что Арташес, став царем, одарил своих благодетелей: «Храброму и почтенному мужу Аргаму он жалует обещанный второй одеждой, услащенный яхонтами венец, пару серег для ушей, красную обувь для одной ноги, право пользоваться золотой ложкой и вилкой и пить из золотых кубков. Такие же примерно почести, кроме пары серег и красного ботинка, он воздает своему воспитателю Смбацу».⁴⁸⁸ Другими словами, царь устанавливал для данного лица, в соответствии с занимаемым им положением, утварь, какой он должен пользоваться, цвет одежды, вид металла, из которого должны быть сделаны его украшения и посуда и др.

Целью погребального обряда было, независимо от социального положения покойника, проводить его в подземный мир, облегчить его существование в нем, защитить от злых сил, обеспечить безопасность. В погребение помимо предметов, которыми покойник пользовался при жизни, ставились также дары от близких, сделанные специально для погребения: мелкие золотые украшения, пришиваемые к покрывалу, бубенчики, талисманы, кадила, сетчатые бронзовые подвески и др.

Хотя материалы из Сисианской гробницы дошли до нас не полностью, их обилие и роскошь—разнообразные золотые и серебряные предметы, металлические изделия, золотые и серебряные монеты (15 шт.), домашняя утварь, свидетельствуют о том, что гробница принадлежит высокопоставленному лицу Арахсзату или, по всей вероятности, нахарару из Сюника. О том же говорят сюжеты медальонов, Анаит, снабженная атрибутами Nike-Виктории, Афина, солнце-орлы. Согласно А. Периханян, термин *рамбак* — чаша и название Арахсзат среднеиранского (парфянского) происхождения, что является следствием географического положения Сюника, его этнических, культурных, языковых и исторических связей. Арахсзат означает охраняемый богами или рожденный под покровительством богов.⁴⁸⁹ Так называли себя цари или их приближенные. Например, Арташес I (190-160 гг. до н. э.) в арамейских надписях Техута и Зангезура в обширном списке своих титулов называет себя «венценосцем», победоносным, «облеченным властью». В Лившиц, сравнивая этот эпитет с трехязычной надписью Ксанфа (на греческом, арамейском и лийкском языках), объясняет его как находящийся под покровительством Митры-Аполлона.⁴⁹⁰

Гробница Сисиана относится ко II половине I в. до н. э. Он является

свидетельством того, что высшему сословию Армении, которое все больше попадало под влияние эллинистического искусства, было присуще стремление к роскоши—золотым и серебряным изделиям, как и высокохудожественным дорогостоящим изделиям из металла и другого материала. Среди материалов Сисианской гробницы немалое количество составляют привозные предметы, свидетельствующие о торговых и культурных связях с разными странами, об их оживлении. Как местные, так и привозные художественные изделия позволяют составить представление о вкусах и пристрастиях высшего сословия Армении.

Культура Армении II вв. до н. э.—III в н.э. связана с эллинистическим миром, особенно с Сирией и Малой Азией, причем эллинистическое воздействие заметно во всех областях культуры.

⁴⁸⁷ Там же.

⁴⁸⁸ Мовсес Хоренаци. История Армении. Ереван, 1990. II, 47 (пер. Г. Саркисяна).

⁴⁸⁹ А. Г. Периханян. Арамейская надпись на серебряной чаше из Сисиана, ИФЖ, 1971, N 3, с. 80-81.

⁴⁹⁰ В. А. Лившиц, Трилингизм из Ксанфа и надписи Арауксия, VIII всесоюзная конференция по древнему Востоку, посвященная памяти академика В. В. Струве, Тезисы докладов, Москва, 1979, с. 54, 55; А. Г. Периханян. Материалы к этимологическому словарю древнеармянского языка, ч. I, Ереван, 1993, с. 6.

- ԲԵՀ - Բանբեր Երևանի Համալսարանի
 ԼԳ - Լրագրեր հասարակական գիտությունների
 ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի պատմություն
 ՀԿԲ - Հայաստանի պատմության բանգարան
 ՀԿԻ - Հնագիտական պեղումներ Հայաստանում
 ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես
 АГСП – Античные города Северного Причерноморья
 ВГМГ – Вестник Гос. музея Грузии
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВИА – Всеобщая история архитектуры
 ВОН – Вестник общественных наук, АН Арм ССР
 ГИМ – Государственный исторический музей
 ИФЖ – Историко-филологический журнал
 КСИИМК – Краткие сообщения института истории материальной культуры
 КСИА – Краткие сообщения института археологии
 Л – Ленинград
 М – Москва
 МАК - Материалы по археологии Кавказа
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 МКА – Материальная культура Азербайджана
 СА – Соватская археология
 САИ- Свод археологических источников
 СПб – Санкт-Петербург
 ТГЭ – Труды государственного Эрмитажа
 ЭО – Этнографическое обозрение
 AMI – Archäologische Mitteilungen aus Iran
 CAH – The Cambridge Ancient History

- Աղ. I.** 1, 2 Տեղադրական հատակագիծ (դամբարանը վերկից)
 3.Ղամբարանի հատակագիծը
 4.Ղամբարանի կտրվածքը 1-1
 5. Ղամբարանի կտրվածքը 2-2
- Աղ. II** 1.Ղամբարանի ներքին տեսքի վերակազմություն
 2. Կապե սարկոֆագ
 3. Կապե արձանիկների վրա պատկերված թախտերի ձևեր
- Աղ. III** 1, 2 Կառույթի մետաղյա մասեր
 3,4 Օազկաթոս, ոտքերի տակի արձանակով
 6,7 Աթոս, ոտքերի տակի արձանակով
 8. Կառույթի ոտք ծովելու կաղապար (զիպա, Արտաշատ)
- Աղ. IV** 1.Արձաթյա թաս՝ առևակունեերով, նետարյուսի տերևներով, խաղողի ղճավորված վազերով
 2. Նույնի գոշանկարը
- Աղ. V** 1. Նեխավենդի մոտ «Կարճների գանձարանի» մեջ գտնված արձաթյա թասը (պահվում է Բեռլինի բանգարանում)
 2.Արձաթե կիսազնդած, թաս
 3-5. Արձաթե կիսազնդած, թասեր
- Աղ. VI** 1.Արձաթե սկահակ՝ պակկի տակ զրված արամեերեն արձամագրությամբ
 2.Արամեերեն արձամագրություն
- Աղ. VII** 1-4. Արձաթե ապարանջաններ, ոտքի
- Աղ. VIII** 1. Արձաթե շերեխ՝ այծի գլխի բանդակով
 2.Արձաթե գոյա՝ քաղի գլխով
 3.Արձաթի գոյաի արչ՝ ղճավորված օձի գլխով
 4.Արձաթե գոյա՝ (թերի)
 5.Արձաթյա փոքր գոյա՝ փորագիր արչով
 6.Արձաթյա գոյաի բեկոր
 7.Արձաթյա գոյա՝ շրջանածն, արչը թերի
- Աղ. IX** 1-3 Արձաթե կանթերի մասեր
 4. Արձաթե աշտանակի ձող
 5. Բրոնզե թիակներ
 6. Արձաթե թիթղներ
 7,8 Ապաթե ճարմանդներ

Աղ. X 1.2 Բրոնզե գավաթ՝ քանդակազարդ կանթով

- 3, 4 Արծաթե բաճեր
- 5.Պղնձե կարասյի վերին մաս
- 6 Պղնձե կարաս՝ շարժական կանթով
- 7, 8 .Պղնձե բաճեր

Աղ. XI

- 1.Բրոնզե աշտանակ
2. Փայտե մեծ արկղի բրոնզե ծխնիներ
3. Պորֆիրիտե զարդատուփ
4. Պորֆիրիտե զարդատուփ (Արուսաշատ)
5. Լանջապանակի թիթղ
6. Բրոնզե օղեր
- 7-10. Քարե գնդամե, անվան, բազմանկյուն իրեր

Աղ. XII 1.2 Խեցեղեն զնդամե ջրամաններ

- 3-5, Զնարակած տափաշշեղ

Աղ. XIII 1. Արծաթե ումբոն

2. Բրոնզե զանգակներ
3. Ղաշոյն
- 4-6.Նիզակների շեղբեր
- 7, 8, 10, Տեգերի ծայրեր
- 9, 11. Նետալարներ

Աղ. XIV Դրանների ցուցակ

1. Աբենք, մոտավորապես մ.թ.ա. 50թ., տեսրադրոսյան
2. Սելևկյան թագավորություն, Անտիոքոս VII Եվեղեստ
3. Նույնը
4. Նույնը
5. Նույնը
6. Պարթևստան, Միհրդատ II, դրախտայի բեկոր
7. Նույնը, դրախտ
8. Պարթևստան անհայտ արքա, մ.թ.ա. 90-ականների վերջ-80-ականների սկիզբ, դրախտ
9. Նույնը, դրախտայի բեկոր
10. Պարթևստան, անհայտ արքա, մ.թ.ա. 80-ականների վերջ-70-ականների առաջին կես, դրախտ
11. Պարթևստան, անհայտ արքա, մ.թ.ա. 70-ականների վերջ, դրախտ
12. Պարթևստան, Որոզ II, դրախտ

13. Նույնը

14. Լիսիանիտի ստատերի բարբարոսական ընդօրինակություն
15. Անորոշ, դրախտ, խիստ բայթաված:

Աղ. XV. 1.2 Գավազանի (ակնիանի դաստանի) գլխիկներ

- 3.Ոսկե առյուծազուխ ապարանցան
- 4.Ոսկե առյուծի ոճավորված գլուխներով ապարանցան

Աղ. XVI 1. Ոսկե մատանի՝ նոնաբարով

- 2.Ոսկե ականջօղ՝ նոնաբարով
- 3.4 Ոսկե կախիկներ՝ նոնաբարով
- 5-7 Ոսկե մատանիներ
- 8 Ոսկե կախիկներ՝ հատիկավոր զարդով
- 9.Ոսկե կախիկներ
- 10-17.Շածկոցին կախելու ոսկե զարդեր

Աղ. XVII 1. Արծաթե ոսկեջրած մեղալիտն՝ Աբենասի գլխի պատկերով

- 2.Արծաթե ոսկեջրած մեղալիտն՝ անգրուպի վրա կանգնած արծվի պատկերով
- 3.Արծաթե ոսկեջրած մեղալիտն՝ հաղթական դիրքով կենդանու վրա կանգնած արծվի պատկերով
4. Նույնը
- 5.Արծաթե ոսկեջրած մեղալիտն՝ Նիկա-Վիլտորիայի պատկերով

Աղ. XVIII 1,2 Քարե, ապակու և ապակու մածուկե ուլունքներ

Աղ. XIX 1. Սկավառակամե և եռանկյունամե ուլունքներ

2. Մատանու ակ
3. Ապակե ծարճանոջ
4. Մատանու ակ
- 5,7,8, Մատանու ակեր
9. Սարդիոնե գեմմա և զիպե զրոշմ
10. Մատանու քարեր
11. Խաղափուլ
12. Ապակյա սրվակ

Список таблиц

Таблица I

- 1.2. План гробницы (вид сверху)
3. План камеры гробницы
4. Разрез гробницы 1-1
5. Разрез гробницы 2-2

Таблица II

1. Реконструкция интерьера гробницы
2. Глиняный саркофаг
3. Изображение различных типов лож на терракотовых статуэтках

Таблица III

- 1.2. Металлические части мебели
- 3.4. Кресло и скамейка для ног
- 6.7. Стул и скамейка для ног
8. Литейная форма ножки мебели

Таблица IV

1. Серебряная чаша с каннелюрами листьями *sagittaria* и стилизованной лозой винограда
2. Рисунок той же чаши

Таблица V

1. Серебряная чаша, обнаруженная близ Неговенд в кладе "Каренов" (сохраняется в музее Берлина)
- 2-5. Полушарические серебряные чаши

Таблица VI

1. Серебряная ваза с арамейской надписью
2. Арамейская надпись

Таблица VII

- 1-4. Серебряные браслеты для ног

Таблица VIII

1. Серебряный ковш с изваянием головы козла
2. Серебряная ложка с головой утки
3. Серебряная ложка со змеголовой ручкой
4. Серебряная ложка (фрагмент)
5. Маленькая серебряная ложка с врезным орнаментом на ручке
6. Обломок серебряной ложки
7. Фрагмент сферической ложки

Таблица IX

- 1-3. Части серебряных дужек
4. Серебряный стержень канделябра
5. Бронзовые лопаточки
6. Фрагменты серебряных изделий
- 7.8. Стеклоплавильные пинцеты

Таблица X

- 1.2. Бронзовый кубок с орнаментированной ручкой
- 3.4. Серебряные чаши
5. Верхняя часть медного котла
6. Медный котел
- 7.8. Медные чаши

Таблица XI

1. Бронзовый канделябр
- 2.3. Бронзовые скобы от большого деревянного ящика
4. Шкатулка из порфирита
5. Шкатулка из порфирита (Арпашат)

Таблица XII

- 1.2. Керамические шарообразные кувшины
- 3-5. Полные фляги

Таблица XIII

1. Серебряный умбон
2. Бронзовые колокольчики
3. Кинжал
- 4-6. Лезвия копий
- 7.8.10. Наконечники дротиков
- 9.11. Наконечники стрел

Таблица XIV Монеты

1. Афины (около 50 г. до н.э. тетрадрахма)
- 2-5. Селевкидское царство, Антиох VII Эввергет
6. Парфия, Митрдат II (фрагмент драхмы)
7. Парфия, Митрдат II драхма
8. Парфия, неизвестный царь (конец 90 – начало 30 гг. до н.э.) драхма
9. Парфия, неизвестный царь (конец 90 – начало 30 гг. до н.э.) фрагмент драхмы
10. Парфия, неизвестный царь (конец 80 – первая половина 70 гг. до н.э.) драхма

11. Парфия, неизвестный царь (70 гг. до н.э.) драхма X таблицаТ
- 12-13. Парфия, Орот II, драхма X таблицаТ
14. Варварское подражание статера Лисимаха X таблицаТ
- Неопределенная драхма, плохой сохранности X таблицаТ

Таблица XV

- 1,2. Головка посоха (жезл, акинак) X таблицаТ
3. Золотой браслет с львиными головками X таблицаТ
4. Золотой браслет со стилизованными львиными головками X таблицаТ

Таблица XVI

1. Золотые подвески с гранатовой вставкой X таблицаТ
2. Золотая серьга с гранатовой вставкой X таблицаТ
- 3,4. Золотые подвески с гранатовой вставкой X таблицаТ
- 5-7. Золотые кольца X таблицаТ
8. Золотые подвески, украшенные зернью X таблицаТ
9. Золотые подвески X таблицаТ
10. Золотые нашивки X таблицаТ
- 11-17. То же X таблицаТ

Таблица XVII.

1. Серебряный с позолотой медальон с изображением головы Афины IX таблицаТ
2. Серебряный с позолотой медальон с изображением стоящего на молнии орла IX таблицаТ
3. Серебряный с позолотой медальон с изображением орла, стоящего на небольшом животном IX таблицаТ
4. То же IX таблицаТ
5. Серебряный с позолотой медальон с изображением Нику-Виктории IX таблицаТ

Таблица XVIII

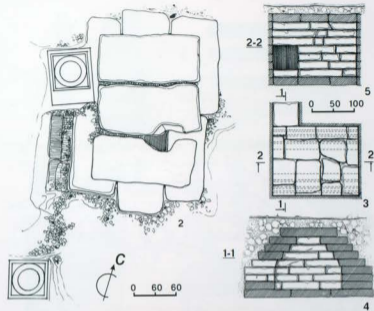
- 1,2. Каменные, пастовые и стеклянные бусы IX таблицаТ

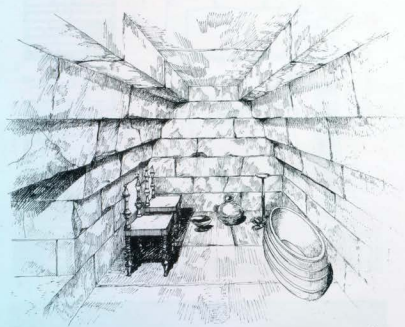
Таблица XIX

1. Пастовые бусы дисковидной и треугольной формы IX таблицаТ
2. Каменная вставка перстня IX таблицаТ
3. Стеклянная луговница IX таблицаТ
4. Каменные вставки перстней (колец) IX таблицаТ
- 5-7,8. Стеклянная вставка перстня IX таблицаТ
9. Гемма из сердоллика и ее гипсовый слепок IX таблицаТ
10. Каменные вставки перстней IX таблицаТ
11. Игральная кость IX таблицаТ

ԱՂՅՈՒՍԱՇՆԵՐ ՏԱԲԼԻՑՅ

ԱՂՅՈՒՄԱԿ I

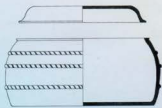

1

3

0 20 40

2

8

2

1

5

3

6

4

7

ԱՐՅՈՒՄԱԿ IV

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՅՈՒՄԱԿ

1

0 4

2

ԱՐՅՈՒՄԱԿ V

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՅՈՒՄԱԿ

5

4

3

2

0 2

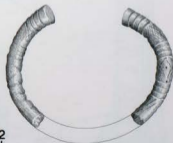
1

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VI

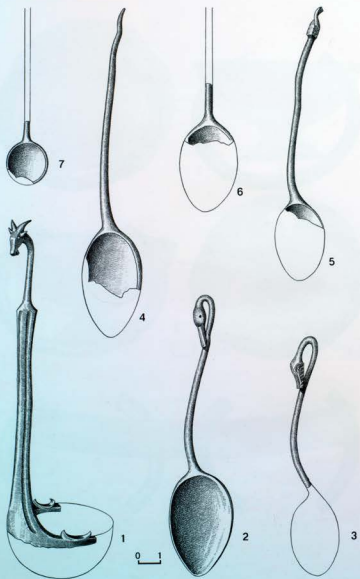
B H Z H T J K L M N S P O R T
Ա Յ Ո Ւ Մ Ա Վ Վ Ս Ն Պ Ռ Պ Ն

ԱՂՅՈՒՄԱԿ VII

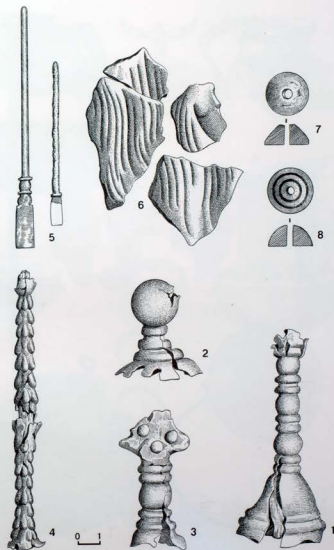

0 2

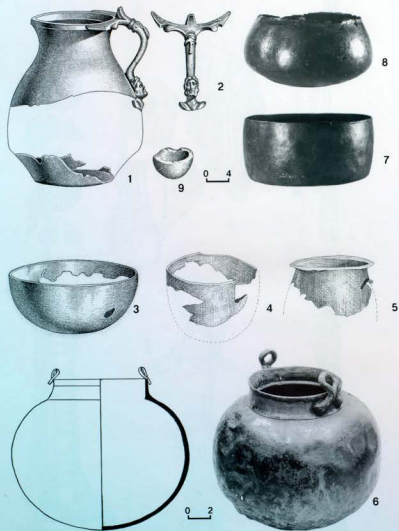
ԱՂՅՈՒՄԱԿ VIII

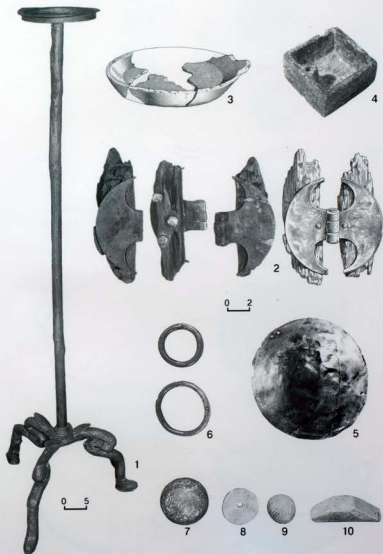
ԱՂՅՈՒՄԱԿ IX

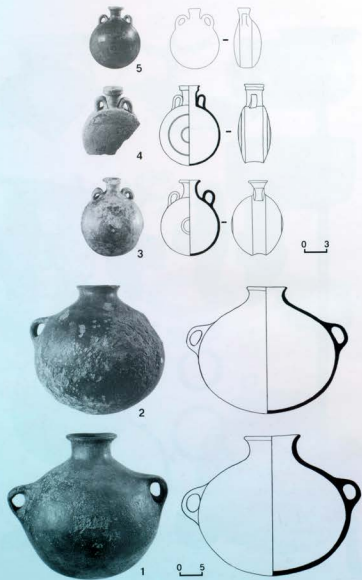
ԱՂՅՈՒՄԱԿ X

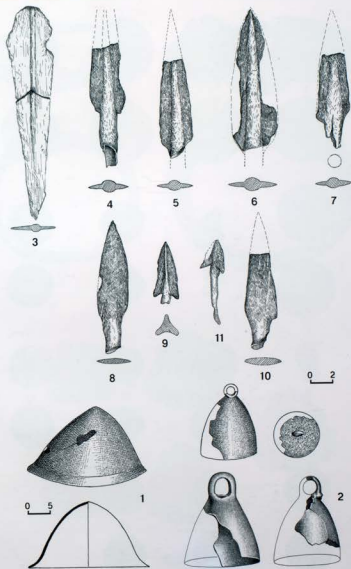
ԱՂՅՈՒՄԱԿ XI

ԱՂՅՈՒՄԿ XII

ԱՂՅՈՒՄԿ XIII

ԱՂՅՈՒՄԿ XIV

ԱՂՅՈՒՄԿ XV

ԱՅՈՒՄԱԿ XVI

ԱՅՈՒՄԱԿ XVII

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XVIII

1

2

ԱՂՅՈՒՄԱԿ XIX

1

12

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պեղումների ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ	5
ՊԱՄԲԱՐԱՆԻ ԸՆԴՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	8
ԹԱՂԱՆ ԾԵԼԸ	12
ՊԱՄԲԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԵՎԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	16
Կահույք	16
Աշտանակներ	23
ՈՍԿԵ ՏԱՐԲԵՐ ԱՈՐԿԱՆԵՐ ԵՎ ԶԱՐԴԵՐ	26
Գավազանների զխիկներ	27
Ապարանջաններ	29
Ականջոզ և մատանիներ	31
Սեղալիոներ	35
Այլ զարդեր	43
ԱՐՇԱԹԵ ՄՊԱՍԶ ԵՎ ԶԱՐԴԵՐ	48
Թասեր և սկահակներ	48
Ապարանջաններ	55
Գդալներ և շերեփ	56
ԲՐՈՆԶԵ ՄՊԱՍԶ	59
Գավաթ	59
Կարսաներ, քասեր և այլ առարկաներ	61
Խեցեղեն	64
ԱՊԱԿԵ ՍՐՎԱԿ	66
Քսրե սևոթերի եՎ ԱՅԼ ԱՈՐԿԱՆԵՐ	69
Զեւթեր	71
Գեւսս	74
ՈՒՆՈՒՔՆԵՐ, ՄՍՏԱՆՈՒ ՔԱՐԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ԱՈՐԿԱՆԵՐ	76
ԴՐԱՆԵՐ(ՈՎարդանյան).....	82
ԵԶՐՎԱԳՆՈՒԹՅՈՒՆ	88
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	91
Համառոտագրություններ	94
Աղյուսակների ցուցակ	95
Список таблиц	98

ОГЛАВЛЕНИЕ

История раскопок.....	5
Архитектура гробницы.....	8
Ритуал захоронения.....	12
Описание и изучения материалов гробницы.....	16
мебель.....	16
канделябры.....	23
Золотые предметы и украшения.....	26
головки посоха.....	27
браслеты.....	29
кольца и серьги.....	31
медальоны.....	35
другие украшения.....	43
Серебряная утварь и украшения.....	48
чашы и кубки.....	48
браслеты.....	55
в) ложки и половник.....	56
Бронзовая утварь	59
а) кубок.....	59
б) котлы, чашы и другие предметы.....	61
Керамика	64
Стеклянный флакон	66
Каменные сосуды и другие предметы	69
Оружие.....	71
Геммы.....	74
Бусы, камни колец и другие предметы.....	76
Монеты(Р.Вардания).....	82
Заключение (на арм.).....	88
Заключение.....	91
Список сокращений.....	94
Список таблиц(на арм.)	95
Список таблиц.....	98

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈՒՆԱՐՉԱՆՆԵՐԸ

21

ԺՈՐԵՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՍԻՍԻԱՆԻ ԴԱՄՔԱՐԱՆԸ

Հրատ. խմբագիր՝ Ա.Սահակյան
Լուսանկարիչ՝ Ռ. Հակոբյան

Ֆորմատ՝ 60x84 1/8, բուրժ օֆսեթ, N 1:
Օտվյալ՝ 7.75 տպ. մամուլ: Տպաքանակ 300:
Տպագրված է «ԼԻՄՄՈՒՇ» ՍՊԸ-ի տպարանում:
Ք. Երևան, Տեղյան 72, հեռ. 58.22.99
E-mail: info@limush.am